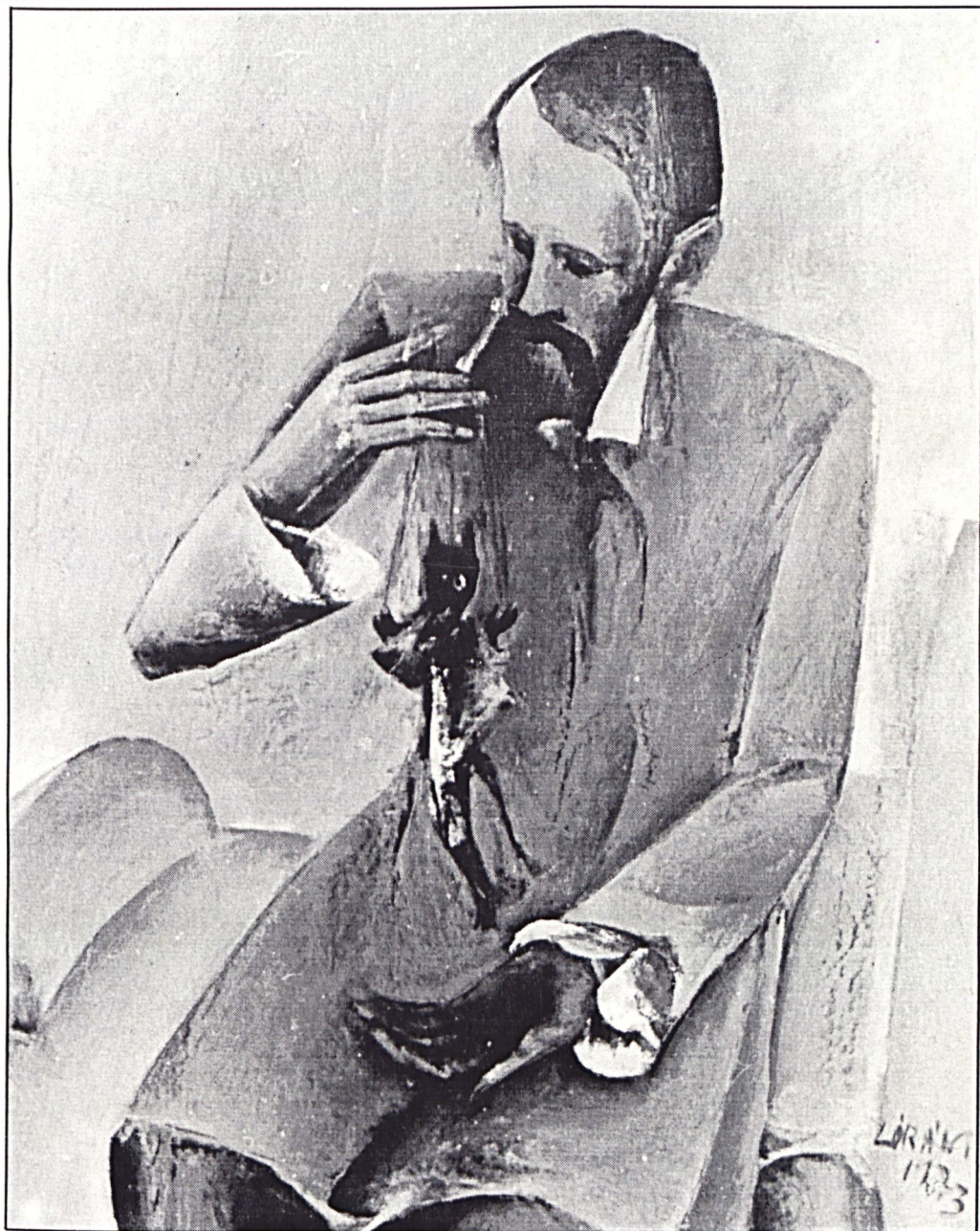

palócföld

IRODALMI, MŰVÉSZETI, KÖZÉLETI FOLYÓIRAT 98/2

Madách-év

1823-1998

Marschalkó Zsolt verse	99
Csongrády Béla: A cél voltaképp mi is? (esszé)	101
T. Pataki László: Makacskodó Madách rejtély(ek)	104
Kupcsulik Ágnes verse	111
Romhányi Gyula: Madách asszonyával (versciklus)	112
Csikász István: Három foszlány (novella)	120
Onagy Zoltán: Nem a vizet zúgatom (novella)	126
Andor Csaba: Madách és Lisznyai (tanulmány)	134
Paróczai Csaba: Kérdőjelhalmozás egy valós személy kapcsán (esszé)	140
Dukay Nagy Ádám: Két kötet (esszé)	143
Réti Zoltán: Gondolatok Madách és Csesztve körül (memoár)	146
Horváthné Tóth Borbála: Janus-arcúság és polaritás (tanulmány)	155
Praznovszky Mihály: A tizenhatodik szín	167

SZOMSZÉDSÁG ÉS KÖZÖSSÉG

Ján Smrek: Hollandia (vers, ford.: Veres János)	171
---	-----

MŰHELY

Interjú Csikász Istvánnal	173
G. Fábri Zsuzsa: Karakter és kortörténet (műhelyvallomás)	180
Laczkó Pál: Magasles, avagy egy érzület kifejlése (esszé-novella)	184

ABLAK

Petróczi Éva: Walesi, angliai útinapló	190
R. S. Thomas versei	208

ÖRÖKSÉG

N. László Endre: Petőfi grófja (tanulmány)	212
--	-----

Nógrád Megye Közgyűlésének
folyóirata

Főszerkesztő:
Pál József

Főmunkatárs:
Nagy Pál

A szerkesztő bizottság elnöke:
Dr. Horváth István

A szerkesztő bizottság tagjai:
Ardamica Ferenc
Dr. Bánlaky Pál
Marschalkó Zsolt
K. Peák Ildikó
Paróczai Péter
Zsibói Béla

Felelős kiadó:
Fehér Miklós

Szerkesztőség:
3100 Salgótarján
Rákóczi út 36.
Telefon: (32) 410-022, 314-386
Levélcím:
3101 Salgótarján, 1. Pf. 270

Kiadja:
a Balassi Bálint Könyvtár
3101 Salgótarján, Pf. 18

Készült:
Alma Grafikai Stúdió és Kiadó –
Lévay nyomda
Salgótarján – Bp.

Szerkesztőségi fogadóórák:
szerda 11-16.30 óráig

Számlaszám: OTP: 11741000-15450250

palócföld

E számunk szerzői:

Andor Csaba Madách-kutató (Bp.), *Csikász István* költő (Balassagyarmat), *Csongrády Béla* újságíró, főszerkesztő (Nógrád M. Hírlap, Salgótarján), *Dukay Nagy Ádám* költő, újságíró (Salgótarján), *G. Fábri Zsuzsa* fotóművész (Bp.), *Horváthné Tóth Borbála* grafológus (Balassagyarmat), *Ján Snrek* költő (1898.), *Kupcsulik Ágnes* költő (Salgótarján), *Laczkó Pál* író, kritikus (Salgótarján), *Marschalkó Zsolt* költő, drámaíró (Salgótarján), *N. László Endre* muzeológus (Barcs), *Onagy Zoltán* író (Nagyoroszi-Esztergom), *Paróczai Csaba* költő, tanár (Salgótarján), *Petrőczy Éva* költő (Bp.), *Praznovszky Mihály* muzeológus, főigazgató (PIM, Bp.), *R. S. Thomas* költő (Wales), *Romhányi Gyula* költő (Balassagyarmat), *T. Patáki László* író, újságíró (Salgótarján), *Veres János* költő (Rimaszombat, Szlovákia),

* * *

Borító I.: **Lóránt János: Madách**
(fotó: Buda László)

Borító II-III.: **Buday György fametszetei**
(fotó: Buda László)

Borító IV.: **Réti Zoltán rajza**
(fotó: Buda László)

A belső oldalon Varga Imre salgótarjáni Madách-szobrának fotói: Kovács Bodor Sándor

* * *

A területfejlesztési vitához érkezett hozzászólásokat anyagtorlódás miatt a következő számunkban közöljük. (- a szerk.)

Terjeszti a Balassi Bálint Megyei Könyvtár.
Előfizethető ugyanitt.

1998-ban megjelenik négy alkalommal.

Egyes szám ára: 120,- Ft.

előfizetési díj egy évre: 450,- Ft

Kéziratokat és rajzokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza!

Folyóiratunk Budapesten megvásárolható az Írók Boltjában (Andrássy út 45.).

ISSN 0555-8867

Index: 25925

Marschalkó Zsolt

Lucifer-apokrif

Az Úr pihen szent trónusán,
Hosszú volt a hat nap.
Szél fúj, víz csobog,
A kutyák ugatnak -
Valahol, ki tudja, miért?
Forog az Örök Mókuserék.
Bamba mosoly angyali arcokon,
Birka-boldogság, csöndes unalom.
Nincs tét. Csak obligát öröm,
A Mű kész, de tiszta a köröm,
S hősiességből bizony hiány van
Ebben a légkodicionált világban.
Nekem két fa elegendő,
Hogy szétessen az összetákolt Rend,
Évmillió perccé zsugorodjon -
A többi néma csend...
Ember, lennél újra oktalan állat,
Egy a sok közül?...
Az Édenben abból van elég,
Ott téblábolnak a Nagy Pocsolya körül.
Ne félj! Ha elbuzsz, lesz másik hat nap,
Újra nő fű, fa, virág,
S biztos tetszik majd valakinek
Az az Ember nélküli világ...
Bújnál barlangba, vissza a sárba,
Rejtőznél liliomlevélben,
Mert a végső érv tán ott lapul

Egy őrült diktátor kezében?
Körülötted zűrzavar, vérző seb,
Megvadult indulat, elmetszett gége...
Engem okolsz? Miért? Hol voltál,
Mikor elrohadt a béke,
A folyót, az erdőt megölték,
A többieket haláltáborba terelték?
Feleded, mit adtam? Tudás és értelem,
Hogy megszűnjön szolgaság, butaság, félelem.
Feleded: szerelemmel néztél a csillagokra,
És mindennek okát és értelmét kutatva
Örök kíváncsisággal léptél a Holdra?
Szeretted, gyógyítottál, építettél,
Egy nem emberszabású
Nagy Játék részese lehettél...
Emlékezz, por-ember, az Úrnak áldozó,
Hogy mindezt én adtam, Lucifer,
Én, a Fényhozó!

Varga Imre: Madách (Salgótarján)

Csongrády Béla

A cél voltaképp mi is?

Kérdések Madáchról, Madáchtól

Lucifer, *Az ember tragédiája* három főhősének egyike - kétségkívül a legvitatottabb küldetésű szereplője - tetszetős formába regulálja az ördögi igazságot: „*A tett halála az okoskodás*”.

S mégis, vajon nem ezt teszi-e maga Madách Imre is egész életművében - leszámítva az akár konkrét, praktikus eredményekkel is kecsegtető politikusi - jelesül - képviselői tevékenységét -, vagy az eleve töprengésre „kárhoztatott” Ádám - ugyancsak a Tragédiából -, amikor végigrepítetteti magát a világtörténelmen és elmereng egy-egy korszak jellemzőin, csalódva, inkább kiábrándulva, de végül is nem reményt veszve lépeget az emberiség múltjának és jövőjének lépcsőfokain.

S vajon nem hasztalan bölcseledünk-e mi magunk is csupán, amikor - ahelyett, hogy kész tényként elfogadnánk -, rendre azt vizsgálgatjuk, hogy a közepesen tehetős nógrádi nemesúr, Madách Imre, miként volt képes 19. századi vidéki magányából, megviselt lélekkel mérhetetlen magaslatokba emelkedni, hogyan tudta egyéni sorsát - kevés örömét, több szenvedését -, társadalmi, közéleti tapasztalatait - de inkább megpróbáltatásait és a végtelenig nyújtózó vágyait, álmait magyar költészetté, drámává, s - dacolva a bár nyelvi elszigeteltséggel is - általános érvényű, nemzetközi horizontú, egyetemes világszemléletté, történetfilozófiává változtatni?

S vajon nem okoskodik-e, immár lassan másfél évszázada mindenki, aki bármi módon igyekszik közelebb jutni Madách gondolatvilágához, aki megfejteni kíván akár egyet is *Az ember tragédiája* számtalan rejtélye (Fráter Erzsébet illetve Éva alakjában szinte már legendája) közül. Aki például arra keresi a választ, hogy miért írt (vagy írt volna) a magánemberként (a szigorú katolikus nevelés ellenére) bizonyíthatóan szilárd természettudományos alapokon álló Madách Imre vallásos művet, illetve ha mégsem azt írt, miért tartja mégis a szakmai közvélemény és - következésképpen - a nemzeti köztudat vallásos, vagy legalábbis vallásos jellegű műnek a Tragédiát? Megszámlálhatatlanul sokan gyürköztek már azzal a kérdéssel is, hogy pesszimista mű e a Tragédia Ádám kudarcra ítélt látomássorozata nyomán,

vagy - éppen a zárószavak, a folytonos küzdelemre, a feltétel nélküli bizakodásra való felszólítás következtében - optimista végkicsengésének tekinthető?

Bár Madách *Erdélyi János*hoz írott levelében mintegy megválaszolta ezeket a dilemmákat („Egész művem alapeszméje az akar lenni, hogy amint az ember istentől elszakad, s önerejére támaszkodva cselekedni kezd: az emberiség legnagyobb, s legszentebb eszméin végig egymás után cselekszi ezt. Igaz, hogy mindenütt megbukik, s megbuktatója mindenütt egy gyöngye, mi az emberi természet legbensőbb lényegében rejlik, melyet levetni nem bír... , de bár kétségbeesve azt tartja, hogy eddig tett minden kísérlet erőfogyasztás volt, azért mégis fejlődése mindig előbbre, s előbbre ment, az emberiség haladt, ha a küzdő egyén nem is vette észre, s azon emberi gyöngét, melyet saját maga legyőzni nem bír, az isteni gondviselő vezérlő keze pótolja, mire az utolsó jelenet „küzd és bízzál”-ja vonatkozik...”), az ideológiai indulatokat sem nélkülöző viták mindmáig nem ültek el: továbbra is kerestetik e buzdítás igazi célja, illetve tárgya, s Madáchnak az isteneszmével folytatott történelmi küzdelme sem olyan evidens a dráma évtizedekkel későbbi olvasói (nézői) számára, mint ahogyan a szerző önvallomása sugallja.

S nem okoskodunk-e akkor is, amikor különböző évfordulók kapcsán ünnepire csiszolt méltatásokat mondunk, elemzünk, tanulságokat keresünk, érdekes összefüggésekre, váratlan következtetésekre vélünk rátalálni?

Azt tesszük, de nem hiába. Meggyőződésünk ugyanis, hogy nem lehet előbbre jutni a társadalmi változások folyamatában másként, mint kérdőre vonva először önmagunk, s aztán mindenki mását, mint kísérletezve, mint próbálkozva, ha tetszik, „okoskodva”. , mint akár Madách - s életművét előttünk is megfejteni igyekvők seregnyi, könyvtárat megtöltő - gondolatait a miénkkel összevetve.

Bár tudományos konszenzusra, végleges érvényű feleletekre ezen a szép, 175 éves sorjázó születésnapján sem számíthatunk egy ekkora zseni munkásságának értelmezésében, mint Madách Imre volt, mérvadó lehet az a tudat, hogy ő is - mint bármelyik lángelme - a kérdésesség jogával élt mindennekfelett:

- „A cél voltaképp mi is? ... - Aztán mivégre az egész teremtés?... - Mi is itt lent az élet?... - Mi e föld?... - Mit képes tenni az arasznyi lét?... - S nem érzed-e eszméid közt az űrt, / Mely minden létnek gátjául vala / S teremteni készültél általa?... - Miért bánsz így a művészettel ember? ... - Siránkozol? - csupán a gyávaság / Fogadja el harc nélkül a csapást...” (*Az ember tragédiája*) - „De mi a halhatatlanság?...” (*Férfi és nő*) - „Mi a jó és rossz?...” - Nem ítélte-e már a születés halálra?... - ...oh, nézd, mi hát az ember?... - A hon java, mi dőre szózat ez, a hon java nem önmagunkért kedves-e nekünk?... - Oh, azért bír-e hát az ember csak eget, hogy / veszte keservet hozzon nékie?...” (*Commodus*) - „Mi vagy te, szerelem?...” (*Költemények. Epigrammák. Egy örült naplójából*) - „Mi az, mi egy emberhez jobban vonz minket, mint máséhoz, mi egy embertől jobban elidegenít, mint mástól” (*Tanulmányok. Eszmék Léliáról*) - „S jötevé-e hát a rabló, / Ki csak kincsünket kéri, s élni meghagy?... - Vagy nem szörnyűbb-e egy éhes király, / Mint egy meggyilkolt?...” (*Mária királynő*) - Vagy boldog az lehet csak... / Ki világtól irigylve él?...” (*Csaka tréfa*) - „Legyen buta, csak jó polgár legyen / Ki mondja azt, hogy a lángész szükséges?...” (*A civilizátor*) - „Ki volna bárgyu, / Ellenséget vezetni sátorába? - Hát még szívébe?...” (*Mózes*) - „...Nem jobb-e a képzeletben élni, mint / tespedni a szunnyadó jelennel?...” (*Nápolyi Endre*)

Mint a fenti idézetsokorból is kitetszhet, Madách az emberi lét mindenkori alapproblémáit járta körül gyakorlatilag valamennyi művében (tehát nem csak a *Tragédiában*), nem csoda, hogy azóta minden kor ráismer, ráérez a nehéz veretű klasszikus jambusok aktualitásaira. Ma is hány-szor, de hány-szor tesszük fel ugyanezeket a kérdéseket - ha más szavakkal is, hol köznapibb formulákba „öltöztetve”, hol modernizálva, akualizálva egy kicsit - magunknak, másoknak. De egyáltalán kitől is, miért is kérdezzük ezeket? Mert *Az ember tragédiája*, minél többször olvassuk és látjuk - ez a magyarázata örökös „okoskodásunknak” is - meggyőz arról, hogy a gondolatnak hatalma van, „A szellem az csak, ami győzhetetlen, / Előtte minden más a porba dől. - Az eszmék erősbek / A rossz anyagnál. Ezt ledöntheti / Erőszak, az örökre élni fog.”

S hogy mennyire igaza van, azt saját utóélete - amelyre aligha spekulált az inkább szerelmes, mint becsvágyó férfiú - bizonyítja. Az, hogy kései földijeiként szólhatunk róla egyáltalán, azt szellemi öröksége, akár vitatható - mitizált, vagy romantizált, de múlhatatlan - „szent” eszméi tették, teszik lehetővé.

Méltók úgy leszünk hozzá, ha nemcsak kerek évfordulókon, nemcsak ünneplőbe öltözöten citáljuk önkényesen kiemelt sorait, hanem, ha tanulunk tőle, ha hagyományozzuk az illúziókon is felülemelkedni képes, a csapdahelyzeteket is bátran felvállaló történelemszemléletét, a kételyekre kihegyezett gondolkodásmódját, folyamatos kérdéskényszerét, páratlan műveltségigényét, önvizsgálati tudatosságát. Akkor lesz konkrét haszna is az okoskodásnak, ha a jubileumokat a további elmélyült elmélkedés, a szisztematikus kutatómunka ösztönzőseként fogjuk fel - akár Madách pályaképeinek még jobb ismerete, akár önmagunk, s a világ alaposabb megismerése érdekében -, ha az eddigiek nyomvonalán és talán járhatóbb utakra is lelve, újabb és újabb kérdéseket fogalmazunk meg. Hátha ezzel közelebb jutunk némelyik történetfilozófiai rejtély nyitjához is.

Varga Imre: Madách (Salgótarján)

T. Pataki László

Makacskodó Madách rejtély(ek)

Másfél évtizede jelent meg a meglehetősen csenddel fogadott (szakma, irodalomtörténet, tudósi „istálló”, média stb.) *András László* tanulmánykötet. *A Madách rejtély* című invenziós munka, amelynek értékelésében elsősorban a *Palócföld* folyóirat jeleskedett, szinte egymagában állva az értékelésre képes hazai erők között.

Radó György és jómagam írtunk András László irodalomtörténeti fenegyereket (is) felidéző könyvéről, amelynek volt azután még egy ankétja is a csesztvei Madách múzeumi napon, még az év őszén. Habár határozottan, s kissé ironikusan, sőt egy helyütt talán túlon túl keserűen rámutattam András László alapvető nézetbeli eltévelyedésére: a vallásos-e a szerző, vallásos-e a mű, vagy éppen ellenkezően: vallásellenes mindkettő (csak az egyik?, s akkor melyik?) erőltettségére, ezen túl pedig az önmagába visszafordulni tudó, amúgy kiváló rejtélyfeldobó technikájára is, amely, sajnos primitív leütéssel végződött. Úgy tűnt mégis - sikerült elkerülnöm egy Igazi Nagy Bántást. Amit nem szerettem volna. Az akkor már betegeskedő, majd nem sokra rá közülünk örökre eltávozó szerző elsősorban azzal nyerte meg az embert, hogy „volt képe” úgyszólván kívülállóként (irodalomtörténet) az általános akadémiai felfogásokkal, makacs beidegződésekkel szemben haladva pontról-pontra ezt-azt kérdezve állítani. A rejtélyekről. Hogy például miként lehet vidékiként valaki világméretbe helyezhető alkotó stb. András könyve nem oldott meg semmit, de legalább kérdezni kezdett végre valaki - természetes, ősi kíváncsisággal. Csesztvén emberi melegséggel, már-már barátságosan mondott köszönetet a „bekeményített” (egy kissé igazságtalanul poénra törő) kritikai sorokért a valóban sokat próbált szerző (ÉLET), majd egy igazán érdekes fordulatot vitt a beszélgetésbe:

- A rejtélyek nincsenek megoldva. Madách körül még nagyon sokáig, talán örökké vitathatók lesznek, éppen maguk a tények! Nekem például feltűnt valami, ami összefüggésbe hozható egyes szakvélemények, azaz orvosok szerint. Madách Imre rossz ritmusú, esetlegesen „kihagyós”, aritmikus szívverése, s feltehetően kissé egyenetlen lélegzetvétele és verselésének feltűnően, sőt közismerten gyakori botlásai között. (Lásd: *Arcany János* javításainak garmadája stb.)

Vitathatók lesznek maguk a tények?

Érdekes megragadása a lényegnek, a soha igazán meg nem fejthető valóság kijelölésének, amit valahol már volt alkalmam másként állítva ugyanezt *Rilkétől* felidézni: gyakorta maguk a tények takarják el előlünk az igazságot. Mindig is több út van egynél. A tapasztalatok azt mutatják, hogy ugyanaz nem azt jelenti - érdek szerint - az egyiknek, mint amit a másik gondol vagy hirdet róla.

A „Madách rejtély” ha nem is „fokozódik”, mindenesetre bonyolódik. Miközben sokna, életművük befejezésére készülve úgy gondolják: minden világos. A rejtély részleteibe fordul és gazdagodik. Cifrább lesz minden kis és nagyobb pontján az életnek és magának a műnek (műveknek). Egészen a teljes körű kritikai kiadásig, ami továbbra is várat magára. Éppenséggel most készül a legfiatalabb Madách díjas *Andor Csaba* egy újabb Madách monográfia megírására, mert éppen ő az is, aki eddig elhanyagolt részekben ment tovább fáradhatatlanul: Madách első, második,.... sokadik, sőt, élete alkonyán is bekövetkező szerelme, mely legutóbbinak kiteljesedésétől szerencsére (a költő cserencséjére) szószerint megmentette őt maga a Halál. Családi és családon kívüli kapcsolatai, törvénytelen gyereke(i), Majthényi Anna, a költő édesanyja eddig csak olvasott (kutatók által, szelektív figyelemmel) német és magyar, esetenként még francia nyelvű lefordított levelezése is: egyedül ennyiből is feltartóztathatatlanul sok új szempont és tény mászik majd elő, bármilyen lassúdan-csigatempóban, mégiscsak valahogy. Megszüntetve itt-ott, ebben-abbban azt a gypjas és nagyképi fenntartott szürke homályt, amelybe éppen a költő pszichológiai-házassági-családi-oedipusi-alkotói-emberi drámája van gondosan elrejtve. Egy művien-művészien felépített századelős ars poetica, egy „valóságos” image, egy-két tetszetősre hangolt részlet-magyarázat segítségével. Persze mások által. A költő életének egy-egy részét (főként anyját és nőkapcsolatait) tekintve mindenképpen igaz lehet ez. Az anya szerepéről például mindenki beszélt, így vagy úgy, eddig is. Mindig attól függően - miként volt érdekvezérelve, melyik részről, s ki által, miben, sőt, mennyire -, aszerint vett észre ebből a hatalmas-erős, meghatározó szerepből annyit, amennyit (esetleg semennyit). Nemhogy kevesbedik tehát a „rejtély” - szegény jó András László - Madách Imre környékén, ellenkezőleg, egyáltalán előkerülhet még jó néhány valódi is, amelyekről eddig azt tudatták velünk a századfordulótól kezdődően (1900), hogy bizony itten semmilyen érthetetlen, vagy pláne másként érthető részlet nem létezik! Az viszont egészen bizonyosnak látszik: nincs még egy magyar író, költő, ide számítva *Balassit, József Attilát* is, akiről ennyit írtak volna az „élet-mű-rejtély” oldaláról. Vagyis már a kezdeteknél történetelt valami...!

Morvay Győző ezt a valamit ugyancsak 1900-ban megjelent kritikai tanulmányában „palágyításnak” nevezi. *Palágyi* volt, mint ismert, az első monográfia író, aki sajnos, *Bérczy Károly* ügyvéd, irodalmár, Madách-barát halála miatt (Bérczy is tervezte, az övé lett volna feltehetően az egyedül autentikus) a ferdítéseket elkezdte, s ha Balogh Károly rokon belejárt-szott is ebbe a sorba - csak azért tehetta, mert kezdettől fennállt egy érdekhármas-négyes az anya, Majthényi Anna köténye alól szépen kinövekedve. Az anyós, nagymama, jótevő személyét védve, az ő szempontjainak megfelelően, minden lényeges részletet kedvezően beállítva-magyarázva-elpalágyítva. Íme, a teljes kezdő csapat: *Madách Aladár*, a költő általánosan különöncnek ítélt fia, *Palágyi Menyus* irodalmár, *Lajos testvér*, a költő, *Balogh Károly* Madách

rokon és még a szécsényi-gyarmati *Komjáthy Jenő* költő, Ady-ös is, aki ugyan más szempontból (spiritiszta! körtagként) volt jelen.

Másként is megfogva: egy minden korban súlyosan megítélt, spiritizmus által terhelt baráti-rokoni, Majthényi Annától függő csoporttól elindult értékelő, alapozó történet hogy működhetett „szentírásként” száz esztendőn át? Erre a Biblia sem volt képes minden korban. Palágyi Menyhért egyébiránt jókora (tíz esztendő!) nekikészülődés után végre megalkotta az első Madách monográfiát, s már ebben is látszódik valamiféle rejtély, ami máig nincs feltárva - ugyan mire kellett neki ennyi idő? A monográfiát tévedéseivel egyetemben taglalta, pontosabban ízekre szedte Morvay azonnal, még abban az évben (1900), ám sejtelmes módon, mondhatni rejtélyszerűen majd' mindenki elhallgatja éppen őt és érveit. Pedig a gazt a tövénél kell megragadni. Még a legtöbb bibliográfiából is hiányzik szegénynek a pusztá léte is. Ugyan kérem - mondaná meg végre valaki-, miért pattogatja a spiritiszta Madách Aladár - az akkor még ugyancsak spiritiszta Palágyi - a mindvégig rokon Balogh Károly védett térfelén azóta is a labdát úgyszólván mindenki, aki részletező-értékelő leírás helyett mellőzni képes ezernyi fontos részletet, magyarázatot felkínáló körülményt, akárcsak a legtöbbet vitatott (egyoldalú vita, inkább „kollektív” ítékezés) házasság-hűtlenség-válás-megbocsátás? kérdésében.

Ha arra gondolok - ismerve a fiatal kutatót -, hogy Andor Csaba az ezredforduló tájékán, vagyis száz év elteltével fordít majd valamennyit a kezdeti és meghatározó palágyitáson az új Madách monográfiával, legalább a részleges reinkarnációban hinnem kellene. András László és Radó György az ismeretlenből segíti máris ezt a munkát, és idelent is még jó néhányan, akik élőként nem nyugodnak bele a Madách élet-mű kutatás befejezéséről sugallt vélemények „igazságába”.

A világ még nem kész. Soha nem is lesz készen igazán. Maga a Mű, *Az ember tragédiája* is napjainkban esik át újabb tűzpróbákra, hogy is kerülhetnék el a hajszáleres újra- és újravizsgálatot a költő életrajzi tényei, amelyekből számtalan még teljességgel érintetlen. Oldalakat töltene meg a feltűnően könnyű kézzel kezelt, vagy eddig figyelembe sem vett úgynevezett „kis tények” halmaza.

A *Tragédia* újabb tűzpróbája: *Striker Sándor* Madách kutató a minap élt a gyanúperrel és visszafordítva Arany János ezernyi javítását, bemutatta, hogy amit eddig könyvtárnyi terjedelemben gondterhelten elemzett a Szakma, az valójában ellentétes Madách korabeli, eredeti filozófiájával, vagyis a javításokkal Arany költőileg sokat lendített a művön - Madách filozófiai szemléletének gondolati hűségén azonban ezenközben jelentős csorbák estek! A többször idézett András László is szóvá tette, hogy a mű eredetileg tele volt „alsósztrégovaizmusokkal”. Maga Arany „mesteremberesnek” nevezte ugyanezt és a terjedelem egynegyedét gyomlálta-javította, mint tudjuk. Madách öröme a javítások láttán utólagosan (mindenkor) érthető - ám filozófiailag elváltozott a gondolatmenet. A valójában torzító változást mutatta meg Striker Sándor a visszajavításokkal és az elemzéssel. Azóta *Lengyel György* rendezésében Debrecenben játszották is a rekonstruált drámát. De például: a német filozófusnak, *Büchner*nek tulajdonított hatás, az „erő és anyag” emlegetése sem Madáchtól, hanem a nagy javítótól származik stb. „A tragédia eszmei gyökere Kant egyik filozófiai-etikai munkájához nyúlnak vissza” - írta a Madách-i mű alapeszméjéről jó egy éve az *Élet és*

Tudományban (1987.4.) a Striker-interjú bevezetőjében *Vollner Judit*. Megvilágosodott például sok, eddig vitatott és homályosnak vélt drámarészlet, kirajzolódik a költő által elgondolt mű szilárd, eredeti gondolati váza. Kétségtelen, hogy az ismert Madách-gyűjtő és kutató, evangélikus püspök, *Szabó József* is foglalkozott Arany javításaival, sok-sok évvel ezelőtt, éppen a *Palócföldben*, ám ő elsősorban a költészeti megoldásokra volt figyelemmel.

Mindez kizárólag azért érdemel itt és most említést, mert minden mással is így kell eljárunk, ami kiegészítésre szorul. Különösen a homályban hagyott részletekre vonatkoztatva: a piedesztálra emelt családtagok (főként az anya, Majthényi Anna) és a túlon túl egyoldalúan szerepeltetett, szinte önmagában mindentől, mindenkitől függetlenül létező Madáchné Fráter Erzsébet személy, cselekedetei körül tapasztalt „figyelmetlenségekre” gondolok. Csak remélhető, hogy végre valaki - eze esetben a Soros ösztöndíjjal kutató Andor Csaba, Madách díjas - számolni sem lesz rest a monográfia írásakor és a kezdeteket (a szerelmi-házassági vég kezdetét) kijelölő csesztvei hűtlenséget legalább megkérdőjelezi. Remélhetőleg ő megteszi. Ámbár éppen tőle ered az egészen újszerű hírbehozás eszméje, amelyben egyenesen *Lisznyai Dámó Kálmán*mal, Petőfi barátjával hozza össze szerelembe Fráter Erzsit, egy hűtlen baráthoz írt Madách-vers invenciózus beazonosításával.

De ugyan hol és mikor? - ez a kérdés itt is. Senki nem jut el ugyanis odáig, hogy valóban szembe nézne emberileg és mindenhogy azzal, amit állít (hűtlenséggel): Madách letartóztatásakor felesége már áldott állapotban volt a júliusban fogant későbbi Borbálával, s hogy a következő év tavaszán többszöri vérömléses következménnyel megszülte a tragikus sorsú Arát (így nevezték a családban). Nagyjából abban a szakaszban haladva előre egészen a szülésig a mindent, tehát őt magát is elváltoztató várandóságával, amikor Madách Pozsonyban valóban zárva volt még. Fél év után Pestre, rövid időre a hírhedett Újépületbe, ahol állítólag meg is verték, ott a botozás napirenden volt, majd a teljesen hétköznapi mondható városi internálásba került Madách. Százzszámra voltak akkoriban Pesten és máshol is ugyanebben. Eközben felesége nemhogy bálókba nem járhatott (fizikailag sem) himlősen, betegen, megcsalni sem tudhatta férjét, akiről számos más részlet sem került fényre igazából mind a mai napig. A pesti internálás teljeskörű (családi vonatkozású, hivatalos oldalú stb.) feltárását további jelentős erőfeszítésekkel szükséges, sőt érdemes elvégezni.

*

Csesztvei hűtlenség? Megbocsátás? Miért tűnnek el rendre, s ezért össze sem vehető, az aprónak vélt kis Madách életrajzi részletek, amelyek pedig elérhetőek lennének mindenki által. S amelyekben, mint tudjuk, kezdettől fogva az ördög rejtezik. Ugyanakkor miért tornyosulnak fel hirtelen sohasem volt „igaz(nak vélt) tények”? Tetszik, nem tetszik: Petőfi vagy Ady szerelmi ügyei tizedrészben sem foglalkoztatják a szakmai és a nemesen dilettáns hazai közönséget. Madách kontra Fráter Erzsébet - ez olyan szép kerekre formált és érthető történet. Éppen ez a leggyanúsabb benne. S egyben a legvonzóbb is. Ezt mindenki, aki csak teheti, szívesen színezzeti. Ahelyett, hogy kritikával illetné az elpalágyítás alapköveit!

Miért tévedhet akkorát, példának okáért, az egyik legkiválóbb hazai hadtörténész, a másban, sőt mindenben máskor oly' kitűnő *Spáczay Hedvig*, hogy a költő lefogása előtti folytatólagos spion tevékenység eredményeként létrejött és általa megtalált (Bécs) megfigyelési listán szereplők között az ominózus nevet - *Hanzély Ferencét*, a költő gyerekkori barátját - mint a feleség udvarlójának nevét említi tanulmányában? Hanzély neve akkor került a besúgó listájára, amikor a férj otthon volt még. Hanzély prekonceptiós (utólagos) beállítottsága egészen nyilvánvaló, hiszen valóban járt ott a költő fogvatartása, de inkább már pesti internálása idején egy alkalommal, s akkor kocsijával bevitte Balassagyarmatra a már feltehetően lábadozó feleséget. De hová lett a kocsizás tárgyi-érthető magyarázata? Miért nem kerül elő az a levélrészlet, amelyben Erzsi férjének panaszkodva leírja: Károly, Madách testvéröccse még mindig nem hozta vissza a fogatot, amit Csesztvéről Sztregovára elvitt! A „gyalázatos gyáva”, ahogy a levélben Erzsi Károlyt nevezi. Miért? Valakinek tehát fogattal kellett segítenie, ha be akart jutni a városba, de a fogat mellett a kíséret sem volt nélkülözhető abban a korban. S akkor ez lenne a megcsalás, mindenki orra előtt, nyilvánosan kocsikázva? S vajon hová fér majd be ide Lisznyai Damó, csak nem a saroglyába?

Megbocsátás? Mit kellett megbocsátania a költőnek? A kényszerszülte fogatot egy baráttól, a kíséretet, a vérömléseket, az elcsúfító himlőt, a betegséget, az örökké kínzó hátfájást és szülést, a magárahagyatottságot? Hol van ebben megyebál, sőt bálók? Ahova a csalárd feleség járt, míg férje fogva volt? S hogy' volt fogva, mennyit járt-kelt érdekében például a nagyhatalmú volt alispán, rokon, *Fráter Pál* éppen a vérömléses-himlős időkben?

Újra csak Spáczay Hedvigtől tudható - de aztán megvizsgálni senki sem akarja ám! -, hogy Madách kijelölt (az internálás, ami fél évig tartott, tulajdonképpen csakis ezt jelentette) tartózkodási helyén történetesen nem volt található egy idézés kézbesítésekor. Spáczay szerint egyszerű adminisztratív hibáról lehet szó. Lehetett másról is bizony, például, hogy Madách el-elhagyta (hagyhatta) kötelező tartózkodási helyét, s akár otthon is járhatott (többször) az internálás ideje alatt. Ez persze nem illeszthető be a vastag falú, nyirkos börtönben láncon raboskodó költőről közösen vizionált képbe. Holott következetes végigvitele sok tekintetben árnyalná a csesztvei asszonyi, tehát ab ovo csábító(?) magányt. *Frideczky*, a „tereskei kántor” (ahogy őt a nógrádi epigrammákban titulálták éppen Madáchék) sem akar előkerülni a kutatók jóvoltából. Érdemes lenne jobban figyelni arra, mit ír a század végefelé felsőgyőri Nagy Iván, balassagyarmati múzeumalapító, családtörténész számára készített memoárjaiban ezekről az időről! 1850-ben rétsági csendőrök fegyver után kutattak *Frideczky Lajos*, Madách jó ismerőse, barátja tereskei kúriájában. Közismert mára, ám ez sem eléggé, hogy jóval Világos után *Salgótarjánban* teszi le a fegyvert egy számottevő gerillacsapat, de úgy leteszi, hogy azonnal szét is porciózza, vagyis újrakiosztja és elszállítja ide, oda (esetleg ugyanakkor Madách-hoz is). *Frideczky* és Madách között kétségtelenül meglévő sokágú szál felgombolyítása elkerülhetetlen. *Frideczky* személyes példája ugyanis közvetve Madách eddig elhanyagolt pesti internálására is némi támponttal szolgálhat. *Frideczky*, aki egy időben Görgei mellett összekötő feladatot is kapott és más fontos szerepe volt a szabadságharc eseményeiben, három napi vizsgálat után végső hadbírószági döntésig ugyanúgy Pesten volt internálva, mint a költő. Ő, mármint *Frideczky*, úgynevezett certifikátot szerezve, szabadon jött-ment Pest és Tereske között. 1850-ben a „tereskei kántor” 240

képviselőtársával egyetemben végül is kegyelmet kapott. 1852 augusztus Madách letartóztatásának ideje. E tárgyban (felség és hazaárulás vádja) megidézik Frideczkyt is Pozsonyba még a letelején, ahol Madách mellett vall (s persze önmaga mellett), azonban ami a mi történetünk szempontjából érdemes lenne a fokozott figyelemre - Madách még az internálás alatt! (lásd mint fent) Tereskén jár Frideczkynél. Ott persze a szomszédos kúria tulajdonosa is jó ismerőse Madáchnak, hiszen történetünk idején a baráthi Huszárok, vagyis sógorainak rokonai kezén volt a tereskei szomszédos birtok. De ugyanígy szerepel a memoárban Frideczkynél, hogy 1853 tavaszán is megfordul Madách Tereskén! Egy városi bérkocsival érkezik oda, mert a pesti rendőrfőnök elküldte haza! A már említett harmadik gyerek, Borbála születésének hónapja ez: 1853. április 2. Madáchot tehát 1852 nyárutóján, augusztusban tartóztatták le. Fél év Pozsony, fél év Pest után 1853 augusztusára tett végső szabadulásiáig sok minden történhetett és történt is vele. Lelki barátnöje, Veres Pálné is jóval augusztus előtt lelkenedik naplójában a költő szabadulása fölött. És amikor végre hivatalosan hazaért?

Nem tudjuk elképzelni, hogy Madáchné Fráter Erzsébet panaszáraddal fogadta? Volt oka nem is egy: semmit nem tudott a letartóztatásig férje legbensőbb, a család biztonságát, békéjét is kockára tevő összeesküvés, fegyverkezési ügyeiről, ő maga ottmaradt kiszolgáltatottan, mindennemű anyagi támasz nélkül, várandósan, és később, a szülést követően, súlyos betegen. S már ekkor ismert volt előtte is a terv - a birtok elosztásával anyósához közel, Alsósztrégovára kell költöznie, amit egyik levelében, amit a börtönbe írt Madáchnak, eleve lehetetlennek ítélt. Kilátásba helyezve apjához Biharba költözésének szándékát is. Mi vette rá arra, hogy ezt megváltoztassa? Éppen a kérdés körüli konfliktusuk erősíthették volna ugyanis akár az azonnali elválás szándékát kettejük között. Ha lett volna más, „egyéb” hűtlenségi alap. Ám némi mendemondán (kocsizás) kívül valójában nem volt. Megbocsátania legfeljebb az emeltebb hang miatt lehetett alkalma Csesztvén Madáchnak.

Sokkal átláthatóbb a végső, losonci megyebál, ahová végül is anyósa által kijelölt! férfitól kísérettel Madách nélkül Erzsébet valóban elment, s ott *Meskó Miklóssal*, férjének régi jó barátjával táncolt - olyan lehetett ekkor már szegény tekintetes asszony, mint a lépes mézzel bekent pálcára felreppenő, végképp ott ragadó madárka. Csapdába került, önnön maga és mások rafinált csapdájába. Egyedül ez a bizonyított főbűn. Ez az utolsó egyedül bálozás, ami után mennie kellett a Madách-háztól. De megcsalás ugyan hol volt ebben is, legfeljebb a felbuzgatott - megyünk a bálba - asszonyi hűtlenség férje fejfájásához. Ma azt mondhatnánk: Fráter Erzsébet ideje végül is Sztregován lecsengett, kezdettől buktatásra játszott a mindent meghatározni képes anyós, kesseleőkeői Majthényi Anna.

De éppen erről a „mindent meghatározni képes” asszonyról jut eszembe az egyik derék alapozó, a palágyításban érdekezérelt hálás unoka, Balogh Károly (szintén visszaemlékező) hitelessége, sőt szavahihetősége, amit más oldalról megvilágítva, de ugyanazt, azaz az elfogultságot kimondva az egyik legkorábbi összefoglaló történész, a tárgyilagos *Taud Géza* is felemlít. Hogy ugyanis elkötelezettje volt Madách édesanyjának, s éppen ezen a talajon állva vádaskodott ő is Fráter Erzsébet ellen. Sok mindenben segít majd az ugyancsak Andor Csaba gondos munkája nyomán remélhetőleg rövidesen megjelenő teljes Majthényi Anna levelezés. Ott egy helyütt az olvasható némi túlzással éppen Andor Csabától, hogy Balogh Károly unoka leírása alapján nagyanyja, ha kissé egyoldalúan kiemelve tulajdonságai közül a legjobbakat is - államfőként,

sőt hadvezérként(!) is megállná a helyét. Ha ez megbocsátható ironia - semmi gondom vele. Ám megint csak az alapokat megvető Balog Károly máig ható szerepét kell bemutatnom, éppen itt, mindjárt két példával is. Az egyik, hogy később áthúzott leírásában B. K. emlékirataiban arról szól, milyen zsarnokság alatt élt szegény nagyasszony idősebb Madách Imre élete alatt. Andor nagyon helyesen szóvá teszi, hogy *Harsányi Zsolt* a háromkötetes és mindmáig minden részletében akár az irodalomtörténeti alapozás (a történész alapozása, természetesen) céljainak is megfelelni tudó regénye, Madách Imre élete, leírása pontosan az ellenkezőjét mondja ennek. Papucsnak ábrázolja a költő apját. Csak a teljesség kedvéért emelek ki két momentumot - már megint átlépünk könnyedén itt is mindent! - miért van áthúzva az egyik főtanúnál az a kényes rész, miért mond teljességgel mást a hiteles regényíró? Akinek kissé testi hibás testvérhúga heroikus munkát végzett: minden érintett családi levéltárat hangvaszorgalommal bejárt, cédulázott, jegyzetelt és mindent az író nagy testvér érdekében. Harsányi Zsolt regényét példának okáért soha nem volt divat, vagy egyáltalán lehető, a legkisebb belletrisztikus részletében sem kritizálni!

Ezzel szemben nem kell sokat búvárkodni, mondjuk a Radó-féle (persze nem tévedhetetlen) Madách Imre életrajzi krónikában, hogy máshol is túlzásokba esve leljünk Balogh unokára. Azt a részletet, miszerint Madáchot vasra verve vitték a darabontok Csesztvéről egyenesen a pozsonyi börtönbe - egy kézzelfogható, 1852-es balassagyarmati törvényszéki leírás alapvetően cáfolja. S hányat található még, ha a tovább makacskodó „rejtélyeket” keressük!

Most már csak egy utolsót, újat-születőt, és időben is közelit teszok kirakatba. Ezt is főként azért, mert úgy tűnik, soha nem lesz vége ennek az ügynek, mindig jönnek újabbak. Mindig érdekes lesz a hütlenség, ha maga a Mű mégis a legérdekesebb, s legfontosabb.

A megértés és közelítés, a megbocsátás és láttatás volt a főszereplője annak a dramatikus játéknak, amit legutóbb, az év elején, Balassagyarmaton a Madách ünnepségen *Hegedűs D. Géza* főszereplésével, szerkesztésében láthattunk. Valóban a működő jóindulat volt tapasztalható ezúttal, az árnyaltságot maguk a felolvasott levélrészletek és egyéb dokumentumok jelentették. Voltak azonban részletek máshonnan is. Anélkül, hogy erre valamiféle figyelemztetés esett volna a közönség részére. *Lenkei Henrik* (1863-1943) reáliskolai tanár, szerkesztő, író, költő, Petőfi kutató jegyezte azt a tárcát!, amit feltehetően a *Pester Lloyd* (német nyelvű újság) hasábjain közölt valamikor a múlt század végén vagy nyugatos századunk elején. *A magyar múltból* elnevezésű tárcasorozatban (rovatban) *Egy szerencsétlen asszony gyónása* címmel jelent meg - egy nagyváradai hölgynek tulajdonítva a forrást - Fráter Erzsébet egyik rokonának a halála előtt „tollbamondott” és gyerekeinek szánt gyónása. Amelyben persze beismeri a csábító létezését, a kölniillatú üresfejű ficsúrt(?), akivel elkeseredésében férjét megcsalta. Szomorúbb, hogy a műsor szerkesztői és mások el is hiszik: Lenkei fantáziált irománya „eredeti dokumentum”! Az ünnepi műsorban úgy hatott, mint ez a rész általában - a teljes igazságnak vélhette mindenki. Azért is, mert a műsorszerkezetben addig kizárólag valódi dokumentumokból átvett hiteles sorok kaptak helyet. Lenkei költő tárca-költését viszont fogjuk látni az új bizonyítékok között. Az ördögi vád újra kész, és miként a mű - forog.

Kupcsulik Ágnes

Egy asszony monológja

ráérek
kinyújtózom
márványasztalon hagyom magam
apró szikékkal vallassatok
húscsont boltozat alatt
hol rejtezik a rejtelem
lássam mire juttok
markába lidércet ki szoríthat
ha ő sem
aki méhemet megnyitotta
inkább még egyszer:
örökre:
fölemelt
látnom
egyre megy a tátongó gödör
egyszerű tárgy
törékeny és kiiható
vagy hült vánkoskán felrémlő gyermekarcok
hát csak csöppentsetek tárgylemezre
míg elszálok szálegyenesen a kettős fason
létezni
levélben sziromban
mirriád nélkülözhetetlen tűnékeny anyagban
a magokért
az elszánt postásokért
hogy kézbesítsék az üzenetet a névtelennek
ki önmagával levelez

Romhányi Gyula

Madách asszonyával

T. Pataki Lászlónak

Mottó:

*„A végső küzdelem kisszerű jaját”
nyöszörögjük a kapualjak odván:
szökőár, árelem, félelem -
Ki vállalná ma Ádám státusát”*

(Ladányi Mihály: Madách)

Kocsmában

Az első pohár után jön

szoknyája
fátyolos
huzatba lobban
nyúlós őszi lég
tolakszik
arcomig
(fáradt asszony
csókja is lehetne)

A második pohár közben

A köpenyét veti
kendőjét bontja
ruháját fűzi
inge
hang nélkül
roppan el

zilált kontya
derékig omlik

melle
kettős holdja
gyertyák
rőt fényébe
csobban

A harmadik pohár közben

kés nélkül
vér nélkül
(csont se reccsen)
reszkető kezekkel
csupasz
szívét kínálja

Kicsit részegen

magasztalnám
szomorú
vággyal
vígasztalnám
kihülő testtel
de csak
szikkadt
szemekkel
siratom

elűzött Évám
kiszáradt
Kertem

Jajgathatnék

Nevét forgatom
a számban
magam elé bámulva
motyogok

jött
ment
elment

még élt
magányos voltam
most már
csak egyedül vagyok

tudom
nem száll utána
sem fohász
sem kérés

ahová ő ment
onnan nem jön válasz
nincs visszatérés

jajgathatnék
átkozhatnám magam
de
minek a poklot emlegetni
ha már a szív odvába' van
hol lassú tűzön ég el
minden
mi egykor vétetett
csókok
ölelések
hazugságok
ígéretek

volt tavasz
nyár

most ősz van

az idő szívembe mártott
 ecsettel festi a tájat
 mégis
 most hajt érte lelkem
 az emlékezés földjéből
 barkaágot

Esti imádság

Uram!
 vedd le rólam az átkot
 ne küldj rám olyan álmot
 mitől
 vérhabos szájjal ébredek
 éjjelente
 lucskos ágyamra vetve

ne feszíts folyton
 érdemtelenül keresztre

vetítsd agyam vásznára
 a nőt
 kit magamhoz vettem
 és elhagytam álnokul

engedd most így szeretnem

engedd
 hogy levegyem rongyait
 és megfürdessem a bocsánat vizébe'
 és meztelen
 esendő testét
 testemen ringassam a feledésbe
 engedd
 lecsókolnom minden szégyenét
 mit
 talán miattam is visel néha
 nem volt ő rosszabb mint költője
 ki elvette őt tört babérra
 és most a lélek férge rágja
 alkony és hajnal közé szegezve
 őt hívja

kéri

várja

minden éjjel

Uram!

ne feszíts érdemtelenül keresztre

Ködben

Gazos kertekben csavargok
arcomra köd
ruhámra bogács tapad
a fákon madarak
riogatják a csendet
neveddel dobálom őket
de nem felelnek

szárnyuk se rebben
mint fekete kövek
ülnek
a földszín fák ágain
ők tudják
honnan jöttem
hová tartok
csörtátva röhögik
viszontagságaim

ők tudják
ott voltak
ahol jártam
ha mennybementem
ha pokolra szálltam ...

gazos kertekben csavargok
a fákon fekete madarak
fekete kövek földszín ágon
ülnek
mint emléked szívem alatt

Eldúdolom neked

Éppen
hogy
csak
megemlítenek
a lexikonok

a dolognak
olyan voltál -
de minek
íze van

egyetlen szobrodról
tudok városomban
(hírnévért
pénzért minden kapható)
a leánykollégium
előkertjébe rejtve
örzi vonásaidat
a Mű

Egy öregedő szerelmesed
betűfolyót fakasztott érted
ebben a végtelenül ismétlődő
irodalmi sivatagban
hol
az irányított szelek
helyett
most kiszámíthatatlan
öntörvényű
huzat garázdálkodik

Tisztelet neki

mert én
még ennyit sem tettem

csak koptattam magam
sosenvolt emlékeimmel
s ha
kibukott számból a neved:
Erzsébet
hát akkor is
bizonyosan
részegen kószáltam
a gyászoló ég alatt

de azért

olykor
csinált
boroktól lázasan
az üszkösödő ég alatt
eléd térdeplek
és végig csókolom
esőtől véres arcod
kőbe rejtett
lábadhoz hajtom fejem

és a sámánok nyelvén
eldúdolom neked
hazug szerelmeim
igaz történetét

Buday György: A Paradicsomban (1935.)

Csikász István

Három foszlány

*Szabadon választott töredékek
néhai Madách Imre post mortem naplójából*

IKREK HAVA:
1933. június 13.

1. A nyelv

Kedves, szelíd, aranyos Arany tudta, hogy avitt beszédkultúrátlanságban szenvedek, hogy kis tudóm gyenge hörgőivel rosszul veszem a levegőt vers-szövegeimhez, már belülről is rosszul veszem, mikor a nem-tudom-honnan diktált, de nem pontos, csak homályosan megjelenő sorokat írom. Azt is tudta, hogy nem mondom föl hangosan, legalább magamnak, többször is, mert akkor éreztem volna a hibákat. Teszem föl, sétálok hátul a parkban a sötétlő szilfák alatt, s megjelenik előttem vagy két tenyérnyi sötét folt, abban elmosódott, halvány, világos betűk és szavak, de mire extázisban olvashatnám őket, el is tűnnek, s emlékezetből idézhetem fel csak újra a látványt - a hiányos sorokat, amelyeket a magam saját szavaival kell kiegészítenem, mivel nem láttam pontosan a látomást.

*A költő csak írja rójja
mint a kódexmásoló
az emberiség írástudója
mint egy szerzetes
se nem jó se nem veretes
csak hirtelen jött verseit:
egyedül ez segít.*

Tudta Arany, tudta, hogy nincs dal a versezetemben, hogy darabosak az én szavaim, hogy rosszul tanultam meg Vácott a nyelvtant, a literatúrát. Aranyos Arany belülről is énekel, úgy fordul át benne zenésen, dallamban a szó, olvadtan és lágyan, mint az olaszoknál, a nyelvörgő franciáknál, a hangöblögető angoloknál, önnönmagától, kellemesen, hogy nem kell neki prozódia ügyelnie, ömlik belőle készen.

Én soha nem énekeltem. Anyám nem énekel. A mi familiánkban paraszti volt danolgatni, dohos és kemény a kúriánk. Itt illetlen dalra kelni, paraszti nótát énekelni: ahogy ők énekel kaszáltak nyári estéken citeráztak -

*itt a beszélgetések
élesek mint a kések
a parancsolatok
egyenesen szálltak
mint a fűrészelt
gyalulatlan lécek.*

Nálunk vízszintesek az utasítások, kurta röppenésben szisszennek a szűkszavak: feketék és sötétkékek és barnák. Dalforrás (?) sehohol a meredek sztregovai oldalban, ritmuscsobogás nincs a tülevelű fenyők alatt.

Csak cseng a csend.

Itt hűvös van és gyász van és állandó zsolozsma.

A lehangolt, hamis, zörgő zongorán önmagukat verik a billentyűk. És mindig csak a Für Elise - ERZSIKÉNEK! - ó, hogy fáj ez nekem. Magában indul, titokban a rekedt hangszer, míg az Édesmama szűrő, szigorú szeme be nem villan az ajtónyíláson. Mert bizony meghallja ő a szérüskertben is. Itt a fák alatt csak kiszáradt patakmeder van, szögletes sziklakő, szikkadt agyag és homok, érdes kavics és szálkás gyökér.

Talán túl sokat fogyasztottam Kantot és Goethét, Schillert és Schopenhauert eredetiben, talán kellett volna inkább Miltont, Shakespearet vagy Dantét, de nem tudtam a grammatikájukat.

Itt kifutottak a germán, tót félmondatok az ablakon, széttörték a zsalugátért, dallamba nem lehetett fogni őket, szétroncsolták a megfagyott levegőt a mássalhangzótorlódások, a ragos-képzős szószerkezet után szüneteket kellett tartani, rosszkor vágták félbe a hibás lélegzetvételek, mint suta, fából faragott kardok a magánhangzóval együttjáró szótagot, megzökkent az elválasztás, a mondathangsúlyok ritmusa. Szó, szó - csak elsőtagos hangsúly. Rémes.

Kellett volna a cselédséget hallgatni, beszédbe elegyedni velük, talán aratni velük, lakodalomba menni, megcsöcsörészni a koszorúslányokat, élvezni édes kis sikolyaikat, mulatni, húzatni a cigánnyal, beperdülni a csárdásokba. Nem volt szabad danolni a szakácsnőnek sem a konyhán. Zárdai nyelven beszélünk, és keveset, és halkán, a visszafojtott kilélegzés miatt hűvös maradt a levegő és dallamtalan.

Olvasom a franciát, és bizony, megbillenek a tengerében: nekem ritmusa az én nyelven zökkenés: Voltaire, Diderot nem tudott magyarul-tótul-germánul, én meg sztregovai dialektusban olvasom, azért sajkám-csolnakom egyensúlytalanul követi a nyelvük hullámain.

Oroszlánbarlangomban főzögetem a magamét, fogcsikorgatva rágom az egymásután következő, csontos szavakat, száraz és rostos az én főnevem, a linzeres jelző olyan, mint a homoksütemény, rágós, sületlen, ízetlen az igepecsenye. Mért akkor, hogy így, tehetség nélkül írni kell mégis? Nem tudom, nem tudom. Mint Galvani békája, belerándulok. Szét-hasítja fejemet az erőltető gondolat. Kőfalak közé vagyok szorítva. Nem tudok szó-szekeremmel verskocsival fordulni, szűk minden, kerülni lehetetlen, nem hajlékony az út, kitérő sehol, pihenő sehol, kanyar sehol. Rosszul fogalmazok, valami disszonáns van minden mondatomban. Nincs nyelvezet-harmoniám és lüktetésem, magyarul is mássalhangzó-torlódom germánosan, ritmuszökkenek franciául a féderetlen homokfutón. Aranyos Arany, a nyelvsebész tudta: szájúregembe nyúlt és a szövegájulásban félrecsúszott, lenyelt nyelvemet megragadta, fölültetett a fekvő sorok közül és megszabadított a szó-fulladás-haláltól engemet.

Aztán halálom után igen lassan, de mindenre rájöttem.

Azóta figyelek és tanulom őket.

A lantos Petófit.

Czuczort.

Aranyt végképp és mindenkoron.

A sötét Vajdát.

Paulay sokat javított rajtam.

És meglepődtem ezen a Komjáthy-gyereken. Aladárral hívják a fluidumomat, akarnak asztaltáncoltatni.

De ritmusérzék nélkül?

Engemet?

De ez röppen Szécsényből, Gyarmatról a zöld köpenyében, hozza magával, mint egy kerti széket, az allegóriákat, hóna alatt paksamétában a metaforákat, kicsomagolja költőtalálmányait a homlok-HOMÁLYból - s tanulhatom a szimbolizmusát. Aztán amikor Adyt megismertem! Az új rendbe szedett egymásutánosságait, képzéseit, a ragos végződéseket, az érmindszenti kutyafája-bikkfanyelvét! Már tudom a legkönnyedebb, édes Kosztolányit, az ő cukrászsüteménybe, feketekávéba rejtett, önmérgező, játékos kis gyilkosságait, ülök Tóth szellőben ziháló, gümőkóros gesztenyefapagodája alatt, ismerem Karinthy pazarló bravúrait, s doctor poeta Babits Mihályt. Ujrafogalmaztam általuk magamat. Jó, hogy megszülettek. Azóta én is más vagyok. Hála.

A SZŰZ HAVA:

1998. szeptember 1.

2. Jövök-megyek

Ha itt állok a Megyeháza előtt, ha itt hagyom a gondolkodásomat, érzékeléseimet, és látom, hogy közeledem VÁC felől a Városba puha, könnyű csizmában, akkor én már tudom, hogy JÖVÖK. Ha szól az Édesmama, vagy a tisztartó nekem, azt mondom: MEGYEK. A pesti belvárosi aszfaltbugris azt kiáltaná: JÖVÖK!

De hogy' JÖVŐK én ahhoz Juhász Gyula, József Attila, Illyés, Kodály, Radnóti, Nagy Laci, Ratkó után, hogy így válaszoljak? JÖVŐK?

Aki előrefele halad, az jön, de csak nekem, aki várom. De MEGY: ő megy: ha a Hétvezér utca sarkánál vagyok, ha velem a gondolkodásom, az érzékelésem, én MEGYEK. Megyek a városba. Ha a városban vagyok Farkas Bandinál, Réti Zoliéknál, vagy Csesztvére menet, útba esik: beugrom Csikászhoz egy hűsítő fröccsre... Búcsúzaskor azt mondom, majd JÖVŐK máskor is. Mert ha JÖVŐK, akkor nem vagyok ott, ahol mindig vagyok.

Mert ha MEGYEK? Akkor nem vagyok ott, ahol voltam. Most MEGYEK: meglátom idegen-magamat az eklektikus bírósági épület után. Kitémegrajzolódok hidegzöld bronzpatinásan fehér kőtalapzaton ülve a lombzöld, meleg bokrok közül.

Vándor!

Utazó!

Érkező!

Várlak. Én vagyok itt az első, akit megpillantasz, ha idáig érsz. Én mondhatom: ő JÖN, te JÖSSZ. Ő mondja: MEGYEK. Én nem MEGYEK, én nem JÖVŐK - én itt vagyok, mozdulatlanul.

Mondhatom: jöttem, itt maradtam.

Itt mondhatom, hogy nem JÖVŐK többet.

Figyelmeztetek, érkező: „Gyere, jöjj!” Én nem JÖVŐK-MEGYEK. Egyhelyben szoborkodom. A MEGYEK: mindig ODA. A JÖVŐK: mindig csak ide, VALAHONNAN. Csak IDE.

BIKA HAVA:

1927. május 1.

3. Bronmadách: Én

Beérkezel a kertek alól. Nem kezdődik sehol, de egy perc alatt itt van a mezők közül ez a máris-város, majdnem-város. Egyszerre előtted ülök, megakasztalak a haladásban, megállítalak. Te MÉGY a városba, én itt figyelek, JÖVŐK veled. Meglátsz, megállasz. Látom magamat én is: örökre szoborülésben, figyelmeztető két kezemmel. Lent és fent - kezemmel. Lefelé mutató balkezemet látod meg először. A lábad elé nézz, mutatom neked ezt a hepehupás, nehéz talajt, itt minden lépésed állandó veszély, állandó botlás lehet.

Íme, jót akarok.

Maradj a tárgyias földszinten, ütöd a nagylábujjadat köbe.

„Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel” - idézem Divinus Alighieri végzetes figyelmeztetését: a földre mutatok balkezemmel, a kegyetlen és szellemetlen valóságra, az állatias ösztönlét-életre, ahol a léleknek csak küszködnie kell.

„Mondottam ember, küzdj és...”

Ne hagyj fel minden reménnyel - mutatja az én jobbkezem.

Felfelé mutat: Emelkedj!

Ujjam repedést hasít az égboltozatba. Törj fölfelé. Idejétmúlt gondolat, gondolom, ezt gondolod. Tekinteted mégis a jobbomat követi. Fejeddél fölfelé. Balkezem kivöröslik: nézz le, meg ne üssed magadat. De bronzreverendás jobbom int: törj fölfelé, „...és bízva bízzál” - mondom. Itt föladatod van. „A gép forog, az alkotó pihen” - a gépmester figyel. A hibáról más gondoskodik. Sérülsz te is. Akárhogy vigyázol, hogy ne okozz testi-lelki baleseteket magadnak - ütnek-vágnak majd eleget, elkergetnek, visszahívnak, kifogásolnak, rádfognak, rágalmaznak, minden baj lesz neked:

*görgetnek eléd követ
leszedik
kereszttségben nyert
szenteltvizedet
rádhúzzák
a vizeslepedőt
és dicsőítenek
elhallgatják
minden versedet.*

Utcakő, botlás, ütés, ököl, gáncs - mutatja a BAL. Ballépés, baleset, balgaság, balkezeség, az mindegy. Baloldal: az ÚR bal oldalán. De te a JOBBKEZET nézd, reverendás jobbomat, „...és mondtam ember, bízva bízzál.”

Galambok ülnek rám.

Szélesek a vállaim.

Micsoda robusztus monstrumot alkotok, micsoda izmokat, kemény karokat adott nekem *Sidló Ferenc!* Kérges, csontos kézfejet mintáztott nekem, kovácmestertenyeret, kálomista nyakas nyakat, vastag húskötegeket rakott rám, olyan vagyok, mint egy ógörög atlétatest, emeletes leszek, ha fölállok talpazatomról a végítélet napján.

Sápkóros, beteg, madárcsont-önmagam: nézem ezt a BRONZMADÁCHOT - összetört, száraz kis ember, én.

Csak a dühroham.

Csak a szívroham.

A szívritmus-zavar.

A versritmuszavar.

A köhögésroham.

Csak a szomorúság.

A keserűség.

A hiábavalóság.

A fogcsikorgatás.

A felszökkenő adrenalinszint.

Csak EZ ÓRIÁSIBB, MINT A BRONZMADÁCH: ÉN.

Csak a REMÉNY ÓRIÁSIBB.

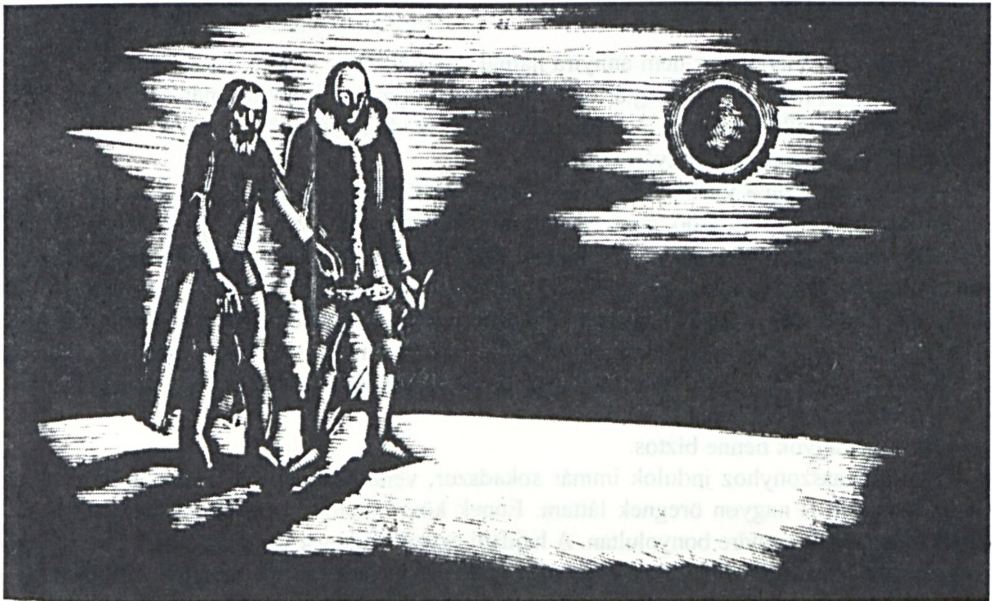
Csak-csak a bizalom, vagy bizakodás. Arany megmondja majd, melyik a megfelelő kifejezés.

Vagy csak az ERŐ NAGYOBB? Amellyes fölrobban a JOBB az ég felé?

Az én JOBBOM? Vagy csupán a fogalom JOBBJA?

Én mutatok arra föl, vagy BRONZMADÁCH: ÉN?
 Én mondom?
 Én, hogy „bízva bízzál”?
 Te, te döntöd el. Csak időben! Mert eltűnök

*a piszkos utcájáról -
 elvonatkozom
 őrlő
 malomkő
 lesz a költő:
 tisztesség börtönév
 lisztfehér
 zsákokat
 súlyos nemzeti terhet
 emelget
 az engedelmes
 költői tenyér:
 Szíves cipó lesz -
 ebédre
 sirató kovással:
 éhségvigasztaló
 könnyes verskenyér*

Buday György: Az eskimó (1935.)

Onagy Zoltán

Nem a vizet zúgatom

*Csak amidőn találkozánk, szememnek
mutattál volna bánatosabb arcot,
ne láttam volna sírján érzetemnek
náoszt ülni az idegen boldogságot.*

Madách Imre: Hozzá, mint nőhöz

I.

Hajnal van. Illetve már nem annyira hajnal, inkább kifelé belőle, be a reggelbe, annak is a még csendes, nedves, távolságtartó elejébe. Valahol a Kégli mögött már fent a nap, de ide csak vonatkozásaiban érkezik. A kanyargók, a leszakadók. Néhányszáz sugár a millióból.

Madách után ballagok a nyári reggelben.

Végestelen végig a Vasút utcán az északi erdő felé, fel az északi erdő alá. Balra következik. Balra közelít. Bonyolult erdő, cser, bükk, gyertyán, beszorult mogyoró. A határon, a földút és az erdőperem között elvadult, megbolondult bodzabokrok. Bodzasáv, kétenyényi, ragyogóan fekete tányérok. Jobbra Egyházföldek, néhány napja learatva. Köztem és a rozstarló közt buja akác. Fatörzsek, bokrok vegyesen. Átküzdöm magam a tarlóra. Harmat gördül a levélről. Hátamra csöppen, karomon fut. Hideg. Jó hideg. Tiszta, fénylő reggel-illat. Elgurítok egy rozs-bálát. Ezért jöttem át. Sértődötten, pislogva ébredő egerek futnak szét. Egy-két szempillantás.

Közelítek. Azt hiszem, közelítek.

De nem vagyok benne biztos.

Egy öregasszonyhoz indulok immár sokadszor, vénasszonyhoz, harmincöt év után, akit harmincöt éve is nagyon öregnek láttam. Ennek köszönhetően nem bízom nagyon. Nem is így kellene. Nem ennyire bonyolultan. A hajdani egyszerűségnek vége, az évek egymást burjánnozzák, egymást kérdezzetik, az évek nem kedvelik egymást, száll a szitok, a fenntartás, a szemétkedés, ami pedig az évek gazdáját folyamatos bizonytalanságban tartja: ezt vagy azt a cselekedetet jól átgondoltad-e?, a munkát jól végezted-e, le tudsz standolni a végelszámolásnál?,

elégedett vagy magaddal (mégis hogy' a francba' lehetsz elégedett magaddal?), szabad volt úgy, most inkább erre válaszolj, ne blicceld el, ne söpörd le! Az évek folyamatos harca billenékennyé teszi a következő napot, tökölést gyárt, tétovát, nem enged hirtelen elhatározást, át nem gondolt percet, tiltja a régi jó technológiát: föl, gatya, cipő, fogmos, arcmos, indul mosollyal az orcán, mert ha eddig csapás csapás hátán, majd ma jó lesz, siker, ma minden összejön, cigaretta a zsebben, fülek nyitva, fűző megszorítva a becsorgó homok miatt, lép. Egyik lép a másik lép után, amennyi kell, ahányszor kell, azután vissza.

Madách után megyek.

Már kilencvenháromban kellett volna.

A negyvenkettedik születésnapon, a hófúvásban.

Szalonnát vihettem volna. Babot. Talán. De kilencvennégyben feltétlenül. De ha ezek nem, legalább tavaly. De ha még tavaly sem, tavaly már ott a kétség, talán rosszul emlékszel. Kár az időért, egész életed pocskékolás, minek még az is - legalább most sétálhatnék úgy, mint aki pontosan tudja miért, hová, kinek megy és meddigalé.

Az idő, az idő.

Az idő, aki soha nem határoz meg, mégis mindig meghatároz, mégis minden elveszített hét esztendő után átkos pillanatok jutnak. Juttatok magamnak, juttatják érintettek.

Most Madách után megyek. Az álomfejtő, rontástudó, tenyérértő öregasszonyhoz.

Tartok már ott sok elveszített évemmel, hogy ne az értelmét, hatalmát és érvényét keressem a látható és láthatatlan dolgok összesének. A van-nak. Kit érdekel, más mit gondol. Ember, ha el tud veszni a moccanatlan levelekben, a nedvesen ragaszkodó porszemekben, a kanyargó napsugárban, a moccanó szarvasbogarak és az ébredő cinkék hangjában, közben még jól is érzi magát, s közben pontosan tudja, ez elég nagy baromság, hadd menjen.

Közben még a lenge szél is. Az is.

Egy mondat után megyek.

Eleje Madách.

Eleje Mária.

Közepe Madách.

Közepe Mária.

A vége vagyok én, a vége vagyunk mi. Ők ketten egy öreg fakkban. Mi a foggantyú.

II.

Nyilván a jószerencsének köszönhető, elülő gyerek voltak (mint kotló). Nyolcéves koromig. Valahol leraktak, s ha két óra, két napszak, két nap vagy két hét után jöttek fölszedni, ott találtak, azon a helyen. Mint a kavicsot. A felügyelet kezembe nyomott egy száraz kiflivéget, egy könyvet, és végigmajszoltam, végigolvastam a kívánt időt. Vagy nem kiflivéget, csirkecomb csontját. A nyolcadik évemig szenvedélyem a csirkecsont. Ropogtatva a porcogó végeket, a kemény csontrészt, számoltam a felhőket, a partifecskéket, a barázdabillegető családot, a küszrajt, a hajladozó füzeket, az időt, mennyit kell öregednem ahhoz, hogy kiszabadíthassam Török Bálintot a Jedikulából.

Nem is volt sok becsülemem. Mondhatom.

Banga ez a gyerekek.

A nyolcat betöltve ébredtem rá, ha az ember fia egyet lép, akkor talán egy-két arasznyival közelebb kerül ahhoz, amire vágyik. Nem biztos, de ha nem lép, biztos, hogy nem jut közelebb. Ám tagadhatatlan és köztudott, hogy nyolcéves koromig a szederfák árnyékában ültem tátott szájjal, vártam, hogy belepottyanjon a lila színű, édes-leves szeder. A fehér szárazabb, szőrösebb, mint a lila. Nem szerettem. És csőrükről, farkuk állásáról próbáltam megkülönböztetni a fa alá bevillanó fecskéket, akik meleg napsütésben a cukortól ellustultan köröző legyeket vadászták.

A mentalitásnak köszönhető, az öregek szívesen vittek magukkal. Szó, követelések nélkül eltotyogtam mellettük. Ezt se kapkodtam el, a családi legendárium szerint kétévesen még nem jártam. Gyalogolhatok még eleget, állítólag ez volt dagadt kis pofámra írva, amikor hívogattak, ahogy a kiskutyát. A harmadik év koranyarán, eperéréskor egyszerűen felálltam, leballagtam a lépcsőn, el a kút mellett a kert végébe, az eper és málnaföldre. Ott persze újra leraktam a seggem, s csak akkor mozdultam emberileg (nem maladilag), két lábom, amikor körbeettem az elérhető eperbokrokat.

Na hát. Ettől a délelőttől mentem.

Víve voltam. Víve lettem. Legfőképpen öregany, aki öregasszonyosága ellenére jelentős csavargónak számított korosztályában. Gondolt egyet (kettőt), s hajnalban kilométerekre járt az otthontól. Öregapám dörmög, a franc egye ki a bélit, szóhatott vóna letalabb egy szót, és eggyel több háromcentest ivott a komrában, mint amikor öregany töltötte. Dörmöghetett tovább: most oszt ki mondja meg, hova a zannya picsájába mehetett. Megint nem hagyta meg.

Ez persze nem biztos, könnyen lehet, hogy az öreg reggel nem emlékszik az esti információs szóra, mert kétszer vagy háromszor lemászott a pincébe a bor minőségi vizsgálata céljából, vagy ilyes. Öregany ezt a bor és pálinkaügyet gyakran felhasználta önző céljai érdekében. Másnap vagy harmadnap azzal állított elő valamelyik távol lakó gyerekétől, most osztan ne járasd mán a szájadat, még a húst is kikészítettem a komrába, az újságpénzt is a konyhaasztalra tettem, ha gyün a postás, odaadd, Laci. Ezen nem volt mit vitatkozni. Öregapám, szegény, törhette a fejét, ugyan mit csinált az újságpénzzel. A hosszú boldog, békés élet előfeltétele, ha legalább a pár egyike nem vitázik szenvedélyesen. Ráhagyta a másokra. Rálegyinti.

Visz. Öregany engem visz. Nem kapkod, nem siet, nem lohol, mégis megérkezik mindenhová.

Soha nem kalandozik, nem indul hirtelen ötlettől vezérelve. Persze meglódíthatja hajnali intuíció is, mert nem kérdés, napkelte környékén zörögnek be a legfontosabb indítványok, ezt már nem tudhatni ilyen távolságból. De nekem este soha nem szól előre, ha reggel indulunk. Talán nem kívánja, hogy álmatlanul forgolódva töltssem az éjszakát.

A vonatutak a legszebbek. A 424-es füstgomolyagaiban haladni. Amikor öregany zsebkezdője sarkával kipiszkálja szememből a koromszemcsét (három van neki: egyikben a pénz, másikat használja, de nem túlozza el, harmadik a tiszta, aminek sarka van ilyen és hasonló esetekre) hallani, ne pislogj, azanyád szűzmárjáját.

A Duna a legszebb. A rétsági tűzép szürke cementszákjai a legszebb. A száraz pogácsa a legszebb. A piros bambi, és rozsdás kupakja a legszebb. Minden a legszebb. De a legeslegeszebb mégis öregany, billegő hátikosárral, a hátiból néha rémülten nyújtózva kikukkantó, ősszekötött lábú fekete kakas, hintázó szoknyákkal át az ébredő, egyre hangosabb erdőn, át a

harmat alól kiegyenesedő mezőn, be az első harangszóra mozduló Jánosi pusztára, onnan át Dimitrowba a lapon, a Felső-Pást selyemhomokjában bokáig merülve. Ez a legeslegszebb. Most túlozzunk egy kedves másodikat: a legeslegeslegszebb öregany. Hátrapislant: Megvagy? Nem kapott el a kampós fenyőmanó? Fejemre teszi a kezét, egy pillanat az egész, mégis percekig érzem a nyomát. Menj előttem, látni akarlak. És megyek előtte egy darabig, amíg egy vakondtúrás, egy menekülő sün meg nem állít.

Ott gyalogolok kevélyen a képbén, pislogva a rengeteg széptől, messziről elvarázsolva a dohányszáritók méreteitől, messziről szimatolva az ezer és ezer madzagra fűzött dohánylevél illatát, gyalogolok vidáman, gyalogolok a derús tudatlanságban, fogalmam nincs, meddig megyünk, mikor érkezünk meg a bajuszos, férfihangú, férfikezű cigányasszonyhoz, Márihoz.

Azt tudom persze, mi az ok, miért, de nem érdekel különösebben.

Az előkészületeket végigkövethettem, részt is vettem némely dolgokban. Példának okáért én vágom ki kartonból Juli (József nagybátyám hűtelen felesége) lába nyomát, a legjobb, legtisztább lábnyomot kellett megkeresnem a homokban, amikor utoljára megjelenik a Lókoson, a cuccáért. Szerencsém van, a hölgy, akit csak futólag ismerek, igen határozott személyiség, büszkén, peckesen, teli talppal lépdél, hátra se nézve a háborgó öregekre - nyilván van hová mennie miután véget ér a love Józsi nagybátyám irányulatába -, válogathatok a jobbnál jobb nyomok közt. A kiválasztott, lemért nyom alól még kilenc kavics szükséges a rituáléhoz. Akkor is, ha fél métert köll leásnyi, mondja öregany. Hát ez nem nagyon jön össze, nem is igen értem ezt a kilenc kövecset. Ha nem értem, nem világítják meg az elmémet, nem is árok kilencig a finom homokban, szedek máshol, tán hármat ha talállok a nyom alatt.

Mári a tanya végén. Átmenyünk Dimitrowon. Öregany valami zöld italt vásárol karcsú, cifra üvegben, berakattja a kakas mellé.

A kis ház egyedül áll. Fehér falú, zsúppal fedett. Mári parázs előtt ül. A parázson fekete lábas. A lábason fekete fedő. Mári nagyon vékony. Göre orra az ajkára lóg. Körmei kampósak, ötcentisek. Nagyon öreg. Nagyon néz. Úgy látom, nagyon szép. Harsog, mozog mögötte a Hársas, a Lipinye, és egyáltalán, érkezünkre meglódul a szél, fehér hamut szór, fel-fellobbantja a parazsat a lábas alatt, a fekete lábas és a fekete fedő közt hab buggyan elő, Mári ilyenkor odafordul, mordul egyet, a hab visszahúzódik. De nem látom, ezt sem látom, szinte semmit nem látok ekkor még, a hangok, a szavak, a gesztusok később térnek vissza helyüket keresve.

Öregany és Mári ismerősként köszönti egymást. Öregany lezöttyen egy másik köre. Csámpás bazaltkockák a sámlik. A feladat is előre megtárgyalva, fixálva. Gondolom. Mert nem beszélük meg a részleteket, Mári tudja miért érkezünk.

Engem elküldenek, szedjek fát. De tudom, nem komoly parancs, csak szabadulnának tőlem, mert ott egy halom tördelt, száraz akác a tűzhely mellett. Kitolatok a képből, persze benne maradok, de nem kézre.

Úgy csináld meg, Mári, hogy egyetlen boldog napja ne legyen a kurvának.

Nem lesz, Viktor nene, nem lesz ennek mán semmije a világba', csak a nagy baja.

De azt se akarom, Mári, hogy visszajöjjön! Tűnjön el Józsi életéből, ne rázza a valagát nekem itt többet.

Nagybátyám megszenvedte Julit és az ő szerelemre éhes természetét. Úgy szenvedett, hogy ivott, mint a gödény. De korábban is iszik, amíg Juli őt halmozza el szerelmes készletével,

utána is részeges marad, jobb napjain kártyázik és verekszik, így azután nem tudhatni pontosan, mindezeknek Juli-e a szülőanyja. A legenda nem kérdez, lekurvázza az első asszonyt. Majd a másodikat is, a gyönyörűt. Józsi mindig a nők miatt iszik, nők miatt kártyázik, nők miatt verekszik. Még motorbalesetét is nőre keni a familia.

Elveszejtém, Viktor nene. Mintha mán nem is vóna, vegye olyanba.

Mély, lágy, fekete hang, fekete asszony. Sokáig keresem ezt a hangot, amikor már értem, a hangnak milyen komoly szerep jut, ha nőről van szó. Fekete szemek. Fekete kéz. Fekete kakas. Fekete cérna. A fekete diktatúrája.

Mári feláll, átveszi a kakast, vizsgálja. Értő ujjakkal nyomkodja mellehúsát, nyitva a szárnyakat, emelinti a ragyogó, kékesfekete faroktollak csokrát, megnézi, nem beteg-e, fosos-e. A kakas nem moccan, megbénul Mári kezétől. Nem mozdul akkor sem, amikor Mári kibogozza a sarkantyú fölött összekötött fekete szalagot. Leállítja két kő között, a kakas rogyadozó lábbal áll. Ekkor Mári szembefordítja, tarajos fejét a szárnya alá hajlítja, mond három hosszú mondatot. A kakas, fejével a szárnya alatt, szétvetett lábakkal áll, egy furcsa, élő torzó. Nem mozdul, csak puha tollai borzolódnak a szélben.

Mári fehér, vakítóan fehér vásznat terít az üres bazaltkőre, akkora, mint egy újságoldal. Rá Juli ünneplő, rózsaszegélyes, aprócska zsebkendőjét helyezi. A lábnyomnyi fekete himzőcémrára kilenc csomót köt. Átlósan a vászonra, a zsebkendőre fekteti, simítja rajta. A kilenc kicsi, színes, borsószemnyi vagy kisebb kavicsot egyenként forgatva, elemezve a megfelelő cémacsomók mellé-álla állítja. Karmaival varázsmozdulatokat, varázsiveket, varázskarikákat hint a vászon fölött, közben varázsokat motyog, gyomrából zeng a hang, rezeg, bűg, hintázik, mint a zongora legalsó hangsora.

Mári óvatosan lenyúl a kő mellett fej nélkül terpeszben álló kakasért. Ölébe veszi, mint egy csecsemőt. A kakas kalimpál néhányat, de ennyi, semmi több. Mári valami szöggel vagy tüvel a kakas combja alá szúr, és benne hagyja.

Most lóg a kakas, lóg a vászon, a zsebkendő fölött. Mári közel hajol, fénylő, fekete haja kicsusszan kendője alól, figyel, mikor jelenik meg az eszköz, drót vagy micsoda végén az első vércsepp. Jön. Csöpp, csöpp. Mormolja az átkot:

*Nem a vizet zúgatom! Véred zúgatom!
 Úgy mennyen el szerencséd,
 Úgy vigye a vér, soha vissza ne találjon.
 Ne legyen egy szem boldogságod az életbe!
 Ahogy megyen ez a vér,
 Úgy mennyen el tőleg a boldogság!
 Nem a vizet zúgatom! Véredet zúgatom!*

Végigcsöpögteti a kilenc bogot, a kilenc kavicsot. Egy-egy vércsepp. Látom, ahogy keményedik, szilárdul a vér. Egy-egy vörösből barnára, majd feketére sötétülő gyöngy. Ujjával ráfogva kirántja a tüt a bőr alól, a parázsba dobja. Méteres kék lángot vet a gyufaszálnyi valami. Így: bhumm. Lágyan. Puhán. Hosszan. Se füst, semmi, csak a lila-kék.

Ekkor döbbenek rá, itt minden zöld, minden fekete és minden félelmetes. A folyamatos, kézzel érinthető, rajzolható, mérhető csendből kizúdul a boszorkányosan bonyolult, a boszorkányosan

érthetetlen. A sötét. A hihetetlen. Én is béna vagyok, nem csak a kakas. Állok hátammal a falnál, képtelenül arra, hogy öregany szoknyája mögé bújjak.

Mári vár, amíg a vér odatapasztja a zsebkendőhöz a kilenc csomójú cérnát, a kilenc kicsi kavicsot. A vércseppek, a cérna, a kövecskék átlósan haladnak egyik saroktól a másikig. Amikor megtörténik, Mári a szabad sarkokat felhajtogatja, mint a palancsintát. Bal tenyerébe veszi, a jobbal betakarja, mond még néhány alt szót, odanyújtja öreganyának.

Öreganyámon nem látszik megrendülés. Nem látok rajta szigorúságot sem, anyafarkast sem látok, aki mindent megtesz legkedvesebb fia boldogságáért. A módszer letisztultságát és egyértelműségét láthatnám, ha volna szemem. Ez van, ezt így kell csinálni.

Fizetéskor kibújik belőle a fősvény jobbágyasszony. Mindennek szabott az ára, de azért meg kell próbálni lealkudni, ha van rá mód. Hetekig nem aludna, ha nem tenné. Ott a kakas, annak, ugye, vége. De az oldal szalonna! A kis zsák bab!, most, amikor a tett végrehajtott, ettől a pillanattól kezdve már csak öreganyának maradt teendője. (Éjfélkor, tizenharmadikán, leengedni a Lókoson, kilencszer elismételni az átkot, de vér helyett vizet mondani.)

Te, Mári, néz rá tétován öregany. Jól csináltál mindent? Nem lesz egy férfibá' se öröme a kurvának?

Viktor nene, én ezt nem ígértem. Nem mondtam, nem lesz neki öröme, aztat férfi csinálja, a férfira nincs hatalma a rontásnak. Egy öröme lehet, de boldogsága nem lesz neki. Soha nem.

Biztos, te Mári, ha mán ennyi sok a fizetség?

Kipróbált rontás ez enyim, Viktor nene. Öreganyám öreganyjától maradt nekem. Öreganyám öreganyja tette rá a rontást a csesztvei nagyságos úr, a költő, táncos, kurvás asszonyára. Nagy, híres rontás volt a maga idejibe'.

Jól van, no, nyugszik meg öregany, a hátiból kipakolja a köre a fizetséget, szalonnát, babot, zsírt, tarhonyát. Karácsonyig, ha történik valami a kurvával, még ennyi jár neked, Mári.

És már megyünk is. Öregany könnyedén, megtette, amit megkövetelt a haza, én is könnyedén, mert a kisboltban citromos nápolyit vesz, amit soha.

III.

Itt a mondat, a kölyökkorból visszatekerve: *Öreganyám öreganyja tette rá a rontást a csesztvei nagyságos úr, a költő, táncos, kurvás asszonyára. Nagy, híres rontás volt a maga idejibe'.*

Ez volna, de nem csak.

Éva, a világirodalom Évája, az átok, nem vinne el, ahhoz öreg vagyok, fáradt vagyok, hogy kérdésként, egyáltalán kérdésként bukkanjon föl, ki a hülye, aki meszel, vagy aki varkar. Az állítás pedig állításként sem mozdít már régen: A vonatkozó hülye is hülye, de jól adja.

Kit érdekel az igazság? Mi az, hogy igazság? Mi az, hogy örök barátság? (Szovjet-magyar?) Mi az, hogy örök szerelem? Mi az, hogy szerelem?

Mondom, eközben ballagok a gyönyörű palóc nyárvégben. Furcsa világ, furcsa helyzet, furcsa ez a szép. Az is furcsa, hogy milyen nagyon régen nem találkoztam vele. És milyen gonosz. Lenyúz. Lenyúzza a rezignációt. A fapofát. A hazugságokat. Nem

hisz, azt mondja, nekem ne hazudozz, én ismerlek. Néha rámozdulhatnál a régi, próbált útvonalakra.

Megyek, szóval, megyek. Ez egy régi útvonal.

Zsebemben fekete hímezőcerma menyem lábnyomának méretével, kilenc színes, dunai kavics napozó segge alól, zsebkendő, fénykép, hangfelvétel, punciszőr, hajszal. Fekete kakas nincs, de majd veszek valahol.

Nem mondom el, hogy szenved a gyerek, hogy csavarog, hogy szív, hogy elege van mindből és nem érdekli semmi, hogy elhitte a lánynak, amit elhitt, hogy tízévekre kalkulált, hogy összeomlani látja mindazt, amit felépített, hogy lenullázta a korábbi erőfeszítéseket, pedig figyelmeztettem, másnak se higgyen többet, mint magának. Rossz tanács volt, meg gondolatlan, elhamarkodott. Fele annyit másnak, mint magadnak, édes fiam. Másnak fele annyit érsz, mint magadnak, édes fiam. És ha felényit érsz, még fontosnak is képzelheted magad. Világosan, érthetően fogalmazom, édes fiam?

Nem kérdés. Nem fontos. Hagyj békén, öreg.

Ez van.

Madáchnak utánanézttem, persze. Hogyan történhetett?

1853 májusától nem léphet ki Pestről. Augusztusig marad a bizonytalanban. Erzsike nem jön, csak ruhomegrendelések, a hírek a gavallérokról. Húszadikán indulhat. Vácig vonattal, Vadkertig bérelt kocsival, ahol kocsisa várja, nem Erzsike. A Vadkertről Csesztvére tartó földúton, a Búcsú dülön indulnak haza, amikor Madách talán véletlenül, talán szándékkal beviteti magát a két percnnyire lévő majorba, Dimitrowba, az öreg Márihoz, aki ekkor országos hírű gyógyfüves, tenyérjós és boszorkány. Talán a börtönév alatt meggyengült egészségre gyógyfüvekért. Lehet, hirtelen ötletből, lehet bánatában odanyújtja a tenyerét, Mári, kedves, mondd meg nekem a jövőt, mi lesz holnap. Mári pedig azt válaszolja, a kéz szerint hosszan ragyog egy csillag az éjszakai égen, de őrizkedjen egy fekete asszonytól, aki közel, nagyon közel van a nagyságos úrhoz.

Pedig hol van még a losonci megyebál, s a jóbarát, Meskó Miklós. Ezzel a mondattal indul haza a Hársas alatt, Mihók gesztenyéi felé. Mindenkinek jut életében egy darab ajándékba kapott meghatározó mondat, ami változtat.

Itt állok most, ahol a toporzékoló parádéslovak várakoztak Madáchra. A környék megváltozott, de a kis ház, a fekete kövek, öreg zsúp alatt a kis, fehér házikó, a fekete lábas, a fekete fedő, a parázs, a buján zöld Lipinye változatlan. És Mári.

Mári a parázs előtt ül.

A parázon fekete lábas. A lábason fekete fedő.

Mári nagyon vékony. Nagyon szép. Görbe orra lelóg az ajkára. Körmei ötcentisek, karomszerűek.

Nagyon öreg. Nagyon néz. Úgy látom, nagyon szép.

Harsog, mozog mögötte a Hársas, a Lipinye, és egyáltalán, ebben a percben meglódul a szél, fel-fellobbantja a paraszat a lábas alatt. A fekete lábas és a fekete fedő közt hab bugygyan elő, fehéren, pukkangatva.

Mári odafordul.

Int a kezével: csendesedj, élet, csendesedj!, mondja, s a hab lassan visszahúzódik.

Buday György: A Paradicsomon kívül (1935.)

Andor Csaba

Madách és Lisznyai

Hölgyeim és uraim, tisztelt hallgatóság! Önök most bizonyára egy tudományos előadást várnak tőlem. Be kell azonban vallanom, hogy amit mondani fogok, az jelenleg kívül esik a tudományosság körén, sőt az sem biztos, hogy egyszer majd bizonyítható vagy cáfolható lesz. Pontosabban szólva mondandóm lényege: *Madách* és *Lisznyai* különös kapcsolatának oka csupán sejtésként fogalmazható meg, jóllehet maga a kapcsolat azért korrekt módon leírható, s ha nem firtatjuk a miértet, akkor valóban csupán Madáchról és Lisznyairól beszélhetünk, Önök pedig teljes joggal kérdezhetnék tőlem: mi köze van mindennek Fráter Erzsébethez?

A prédikátor Salamon könyvében találunk egy igen szkeptikus mondatot, amelyet a jelen előadás mottójául is választhattam volna: „Mert a bölcsességnek sokaságában sok búsulás van, és valaki öregbíti a tudományt, öregbíti a gyötrelmet.” Valóban: az az esetleges tudás, amelyhez az itt elmondandó észrevételek valamikor igazolása után esetleg eljuthatunk, a legkevésbé sem felemelő.

Legjobb tudomásom szerint Madách és Lisznyai kapcsolata soha semmiféle elemzésnek nem volt tárgya, aminek legfőbb okát abban látom, hogy a korábbiakban fel sem merült az a lehetőség, hogy szorosabb kapcsolatban állhattak egymással. Nem merült fel, pedig éppen-séggel felmerülhetett volna. A Madách Imrének szóló levelek között ugyanis találunk egyet (eredetije az OSZK Kézirattára Levelestárában van), amelyen az áll:

Tisztelt honfi!

Lisznyai Kálmán utolsó perceit küzdi; ohajtása még egyszer találkozni önnel.

A haldokló kérését tudtván önnel, maradok

ismeretlen tisztelője

Beniczky Erzsé.

Lisznyai 1863. február 12-én halt meg Budán, a Császár-fürdőben, ez a levél tehát nem sokkal korábban íródhatott. Mivel címzést nem tartalmaz, nyilván személyesen vitte el valaki

Elhangzott a Madách-szimpozionon 1997-ben.

a levelet a címzettnek. Mint ahogy azt is föltehetjük, hogy a költőtárs is Pesten vagy Budán tartózkodhatott.

Nem tudjuk, bár ismerve Madáchoz joggal feltételezhetjük, hogy eleget tett a kérésnek. Mint ahogy életművét, levelezésének egyéb darabjait vizsgálva azt sem tudjuk megállapítani, mi köze volt Liszniai Kálmánhoz. Márpedig - éppen a levél tartalma alapján -, ha más bizonyítékunk nem volna rá, akkor is egészen határozottan állíthatnánk, hogy szoros kapcsolatban álltak egymással. Aligha tételezhető fel ugyanis, hogy egy haldokló ismeretlen vagy alig ismert személlyel kíván a halála előtt találkozni.

Hosszú ideig nem tudtam tehát mit kezdeni ezzel a talányos levéllel, mivel Madách és Liszniai korábbi kapcsolatára nézve semmiféle információval nem rendelkezttem. Végül is Radó György *Madách Imre életrajzi krónikájában* találtam egy érdekes adatot: eszerint 1845 júliusában, két héttel Madách és Fráter Erzsébet esküvője előtt megjelent Lisznynak *Az ősgyűrű* c. verse, amelyet Fráter Erzsébet nagybátyjának, Nógrád megye alispánjának, Fráter Pálnak ajánlott ugyan, de amely a Madách család egyik ősének, Madách Miklósnak a történetét dolgozta fel. A versben egyértelmű utalás történik Madách Imre - vagy ahogy két helyen is szerepel a keresztnév: Emök - közelgő esküvőjére.

Ez a vers két szempontból is elgondolkodtató. Egyfelől azért, mert kimondottan szoros baráti kapcsolatra enged következtetni. A versben ilyen sorokat olvashatunk:

*Madách Emök, a' nemzet egy
Szabad keblű fija,
A' közjogok zöld asztalán
Vitázó dalia.*

*Ész a' kardja, 's ezen az él
A' rény és becsület,
Melly félistenné teheti
Az emberszellemet.*

A másik ok, ami gondolkodóba ejtő: Madách Imrét csak igen kevesen hívták Emöknek (véltetően a német Emerich magyaros becéző alakja); ismert barátai közül egyedül *Lónyay Menyhért*. Pontosabban szólva a Lónyay Menyhértnek írt levelek végén találkozunk ilyen névaláírással. Minden jel szerint csak ifjú korában használta ezt a nevet; a *Szontagh Pállal* folytatott levelezésében - jóllehet 1843-tól kezdődően jó néhány levél áll rendelkezésünkre - egyikük sem használta. Ebből arra következtethetünk, hogy a Liszniaival való szoros baráti kapcsolat kezdete határozottan korábbra datálható, mint a Szontagh Pállal való kapcsolat kezdete.

Madách és Liszniai tehát gyermek- vagy ifjúkorukban jó barátságban lehettek, s ez a jó viszony évekkal később, Madách esküvőjének idején is fennállt közöttük. Ennek fényében már érthető, miért is hívja a halálos ágyához Liszniai Madáchoz. Ami azonban változatlanul érthetetlen: ha ilyen jó viszonyban voltak egymással, akkor miért nem tudunk semmit az 1845 és 1863 közötti időszakról? Miként lehetséges az, hogy nem maradt fenn egyetlen levél vagy utalás sem, amely kapcsolatukat valamelyest megvilágíthatná?

Mielőtt a kérdésre megkísérelnénk választ adni, előbb érdemes tüzetesebben végignéz-nünk Madách életét és életművét, s azt a kevés információt, amely abban Lisznyaival kap-csolatban fellelhető, hiánytalanul közreadnunk.

1843 őszén Lisznai Kálmán és Madách Imre is Pozsonyban tartózkodtak. Lisznai no- vember 1-jén ezt írta *Gyulai Pálnak*: „Ida nem haragszik rád, s inkább örülne ha veled lehetne. Madácsba torkig szerelmes.” [Somogyi Sándor (szerk.): *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867- ig.* Bp., 1961. 10. 1.] A levélben említett Ida különben *Matkovich Ida*, Madách ifjúkori szerel- meinek egyike, akivel nem sokkal korábban ismerkedhetett meg Pozsonyban. A levélbeli utalás alapján feltételezhetjük, hogy Gyulai ekkor már ismerte Madách Imrét, ugyanakkor távolról sem lehetett vele olyan bensőséges kapcsolatban, mint Lisznai, máskülönben Lisznai a Gyu- lainak írt levélben is Emőknek nevezte volna közös barátjukat, miként a versében tette.

A következő információ 1845-ből áll rendelkezésünkre. Június 10-i levelében Fráter Er- zsébet ezt írja: „Naprol napra remellék, de mar keblemben remény helyett a' leg nagyobb agodalom tünt fel, most ez egy kis enyhülést nyert, Baratod által ki a' napokban látot, kedve- sem hogy mar fel keltél az agyból”, majd június 13-i levelében ismét egy barátról szól: „ha Barátod meg latogat mond nevembe is köszönetemet”. Mivel a meg nem erősített hagyomány szerint Szontagh Pál volt az a barát, aki Madáchot állítólag elkísérte a Cséhtelken tartott eljegyzésre, így első közelítésben az látszik a legvalószínűbbnek, hogy az idézett levelekben is ő az a barát, aki híreket közvetít a jegyesek között. Tudjuk azonban, hogy Szontagh kez- dettől fogva nem volt jó véleménnyel Fráter Erzsébetről, így fennáll a lehetősége annak, hogy valójában Lisznai volt a közvetítő.

1847. január 28-án Csesztvén Madách Imre, Szontagh Pál és *Matolcsy György* afféle költői versenyt rendeztek; Madách versének címe: *Szegény dal* (Szontagh Pálé: *A' mi szegény dalunk*, Matolcsyé: *Szerény szözata egy szegény legénynek*). Az eset annyiban kapcsolódik Lisznaihoz, amennyiben nem sokkal korábban, 1846-ban jelent meg *Szegény-legény dalok* címen az első verses kötete Pesten. Feltehető, hogy a divatos, s ekkor még Petőfinél is sike- resebb Lisznai készítette a költői versenyre a társaságot.

Időrendben tovább haladva, 1847-ben a Szontagh Pállal és *Pulszky Ferenc*cel közösen írt *Nógrádi képcsarnok*ban szerepel az alábbi jellemzés Lisznairól:

*Szól, tüzel a haladó pártnak szolgálni akarván;
Hogyha igaz, kérjük, szóllana pecsovicsül.*

Később a verset Madách alaposan átírta, a címe pedig *Hivatlan párthív* lett:

*Nekünk vágyol szolgálni, mondog. Kérlek
Ha ez való, ne tarts velünk, de vélek.*

A következő adat 1852-ből származik. November 2-án, tehát már Madách letartóztatása után, *Komáromy Imre* kerületi biztos *Pongrácz Arnold* megyefőnöknek tett jelentésében 17 személyt sorolt fel, akik megfordultak Csesztvén. Az 5. pontban - magyar fordításban, mert hiszen az eredeti szöveg német nyelvű - ez áll: „Lisznai Kálmán, legtöbbször Pesten lakik,

a forradalom előtt a vármegyénél aljegyző volt, a forradalom alatt mint a magyar forradalom történetírója mindig a forradalmárok táborában tartózkodott. Politikai hitvallására nézve forradalmár; az uralkodóházzal szemben ellenséges beállítottságú, jelenleg költészettel foglalkozik. - Beszédei lázítóak, nem volt gyakran Madáchnál, de amikor jött, mindig hosszabb ideig maradt.” (Leblancné Kelemen Mária: *Újabb Madách Imre-dokumentumok a Nógrád Megyei Levéltárból és az ország közgyűjteményeiből*. Salgótarján, 1993. 89. l.)

Ezek szerint még 1852-ben is jó viszonyban lehetett egymással a két költő.

1855. május 11-én Szontagh így írt Lisznyairól: „*Ő most is csak a' régi, minden tekintetben a' régi. E két szó »minden tekintetben«* mindent kifejez. Ez magában foglalja az ő saját nyomorúságát, nevének boldogtalanságát, kisleányának jövő elhagyatottságát és koldusságát. *Ő affectálja a' genialitást s azt hiszi: genialitás - korhelység, lumpság; de az ő lumpsága komisz, nem genialis, genialitása mímelt, affectált - lumpsága csak az mi rajta eredeti, az az mit nem mástól tanult, de azért nem bír valami objectív eredetiséggel. Annyira megy régi nótája, hogy bizonyos okoknál fogva - Pesten lévén - látogatásom alkalmával homoeopathice élt, 's bortól 's. a. t. tartózkodott. Az okot neje is gyanítja!*” [Halász Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei*. Bp., 1942. II. k. 1131. l.] Az irodalomkritikai észrevételtől ezúttal bátran eltekinthetünk: ugyanezen levélben néhány sorral feljebb Szontagh *Eötvös József*-ről többek között ezt írta: „*ő állambölcs akar lenni, miután már hogy államférfi nem volt megmutatta.*” Ami figyelmet érdemel az inkább az, hogy e levélrészlet konszenzusra enged következtetni a levélíró és a címzett között, vagyis ekkor már Madách is meglehetősen rossz véleménnyel lehetett egykori barátjáról. A levél végén tett célzások („Annyira megy régi nótája”, „bortól 's. a. t. tartózkodott. Az okot neje is gyanítja”) elég egyértelműek: Lisznyai nemi betegségben szenvedett.

Hölgyeim és Uraim! Most, hogy a rendelkezésünkre álló valamennyi információt sorra vettem, rögtön a dolog közepébe vágnék. Igen, Önök bizonyára kitalálták már, valóban az a sejtésem, hogy Fráter Erzsébet és Lisznyai Kálmán kapcsolata lehetett az oka egyfelől a barátság, másfelől a házastársak közti kapcsolat megromlásának; magyarul szólva egy szerelmi háromszöggel állunk szemben.

Mielőtt azonban érvelésemet előadnám, előbb az ellenvetésekről szólnék. Voltaképpen csak egyetlen súlyos kifogás hozható fel a feltételezésem ellen: az, hogy ismerni véljük a csesztvei udvarló nevét. Előbb *Palágyi Menyhért* írta le a monogramját - H. F. -, bizonyára azért nem a nevét, mert könyvének megjelenésekor, 1899 végén még életben volt az illető. Később *Harsányi Zsolt*, majd *L. Kiss Ibolya* adták a név feloldását: Hanzély Ferenc. Nos, ezt a feltételezést valóban nem könnyű megcáfolni, annál kevésbé, mivel Komáromy Imre már említett feljelentésében Hanzély Ferenc is szerepel: ő is többször megfordult Csesztvén Madách Imre kúriájában.

Hosszú ideig tanácstalanul álltam az esettel szemben. Nem láttam elegendő okot arra, hogy Hanzély Ferenc helyett valaki másról tételezzem fel azt, hogy Csesztvén a házizagda bebörtönzése idején meglátogatta Fráter Erzsébetet. Ugyanakkor érthetetlen volt: mi lehetett az a súlyos ok, ami miatt a barátság minden jel szerint megromlott, s még inkább rejtélyesnek tűnt, hogy miért hívta a halálos ágyához Lisznyai Madách Imrét.

Csakhogy Madách házasságának igazi válsága nem Csesztvén, hanem Alsósztrégován következett be, s az ottani barátot már egészen másként hívták: Meskó Miklósnak. Éppen

ezért a Csesztvén történekről nem rendelkezünk igazán hiteles forrással. Ott ugyanis nem történt olyan botrányos eset, amelyet pontosan megőrizhetett volna az ott élők emlékezete. Hanzély látogatásairól bizonyára éppúgy tudtak a csesztveiek, mint Lisznyaiéről, s meglehet, csupán véletlen, hogy az előbbit gyanúsították a feleség elcsábításával. Mindezzel csak azt szeretném jelezni, hogy semmi okunk sincs túlságosan komolyan venni a szóbeszédet: Hanzély éppúgy lehetett a csábító, mint Lisznyai.

Nincs más hátra, mint hogy Madáchoz hívjuk segítségül. A továbbiakban nem is arra keresek választ, mi történhetett Hanzély és Fráter Erzsébet vagy Lisznyai és Fráter Erzsébet között, hanem ehelyett egy merőben filológiai kérdésre szorítkoznék. Kihez írta Madách az *Egy vetélytárshoz* című versét?

Ez ismét egy olyan kérdés, amelyet sohasem vizsgált a Madách-kutatás. A vers így kezdődik:

*El árulál! - óh gyermekéveinknek
Kisértete mond nem jött é eléd?
Nem borzadál-e mind a' templomrabló
Midőn a' leg szentebbet illetéd?
E leg szentebb nem más mint a' barátság*

Vagyis a vetélytárs ezek szerint egy gyermekkori barát volt. Lisznyairól most már tudjuk, hogy valóban az volt; az, hogy Madáchoz Emóknak hívta, egyértelműen tanúsítja ezt. Hanzélyról nem tudjuk, hogy meghitt barátja volt-e a költőnek; ha igen, úgy különös, hogy ennek aztán valóban az égvilágon semmi jele sincs Madách életművében. A költő egyébként a végső szövegváltozatban visszafogottabban írt korai kapcsolatukról. Egy utóbb áthúzott részlet ugyanis így szól:

*Mi őszintén mi hõn szeretett e szív,
Miként ezentúl senkit nem szeret,
'S el árulál mégis midõn elõször
Ellenezett javammal érdeked.*

Mégis, mindennél fontosabb körülménynek tartom azt, hogy versben szól a vetélytárs-hoz Madách. Elvben elképzelhető persze, hogy csupán azért tette ezt, mert fájdalomának ilyen módon kívánt hangot adni. Nem szabad azonban megfedelkednünk arról, hogy verseinek a *Levelek* című ciklusában helyezte el a költeményt, márpedig abban ismereteink szerint valóban olyan versek szerepelnek, amelyeket levélként el is küldött valaha a címzetteknek. Biztosra vehetjük tehát, hogy az *Egy vetélytárshoz* is valaha levél volt. Ha tehát eltekintünk a vers irodalmi vonatkozásaitól, s csupán mint levelet nézzük, úgy egyáltalán nem természetes, hogy a verses formát választotta a költő. Sőt, a történetek után voltaképpen igen különös, szokatlan módja a rosszallás kifejezésének a verses forma. Ha valaki úgy érzi, hogy a felesége megcsalta, gyermekkori barátja pedig elárulta őt, akkor - még ha költő is a szenvedő fél - nem versebe szedve küldi el véleményét az egykori barátjának. Illetve - megítélésem szerint - csak egyetlen esetben folyamodik ehhez az eszközhöz: ha a

másik fél is költő, s ha éppen ezért feltételezhető, hogy ez a közlési forma kivételesen hatékonyabb, mint a köznapis beszéd.

S ezen a ponton véget is ér az érvelésem: Hanzély Ferenc nevű költő *Szinnyei* munkájában nem fordul elő, ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy sohasem jelent meg tőle semmi. A verses levél címzettje tehát - szerintem - Liszniai Kálmán lehetett. Van még egy áthúzott rész a versben, amely amellet szól, hogy a címzett költő, éspedig híres vagy legalábbis hiú, költő mivoltára sokat adó személy lehetett:

*S ha engem el birt hagyni s a' varázkört
Mellyel védé az első szerelem
Majd meg fog-é költőitlen körödben
Nyugodni véggkép? én alig hiszem.*

[A vers és annak szövegváltozatai megtalálható: Andor Csaba (szerk.): *Fráter Erzsébet emlékezete I.* Csécse-Balassagyarmat-Bp., 1996. 118-122. l.]

Nyilván azért nevezte költőitlennek a vetélytársat Madách - mintegy önmagát cáfolva ezzel, hiszen ha valóban költőitlen, akkor miért ír hozzá verset? -, mert úgy vélte, ezzel a megalapítással a címzett érzékeny pontjára tapintott. Igazán végig sérteni, sőt, megalázni a költőitlenség fölemlítésével csakis a hiú, s ekkortájt még meglehetősen népszerű Lisznyait lehetett.

Hölgyeim és Uraim! Azzal kezdtem a mondandómat, hogy sem bizonyítani, sem cáfolni nem tudok semmit, sőt abban sem vagyok biztos, hogy valaha is elegendő információval rendelkezünk majd a dilemma eldöntéséhez. Különösen nem látok esélyt arra, hogy Madách életművéből vagy akár a vele kapcsolatos dokumentumokból többet megtudjunk. Véleményem szerint az egyetlen esélyt immár Liszniai életművének tanulmányozása jelenti. Ha a halála előtt úgy érezte: valami tisztázni valója van még Madáchcsal, akkor nem kizárt, hogy esetleg már korábban így érezhetett, s ennek egy megjelent vagy meg nem jelent írásában esetleg hangot is adott.

Persze az is lehet, hogy tévedek. Ebben az esetben azonban végképp eldönthetetlen kérdésnek tartom: mit akart mondani a haldokló Liszniai Madáchnak. Mint ahogy az is teljességgel eldönthetetlen kérdés, hogy mi lehetett az a súlyos ok, ami miatt egy minden jel szerint hosszú és mély barátság megszakadt. Végso és legfőbb érvem tehát mondandóm mellett az, hogy - legalábbis ami Madách és Liszniai különös kapcsolatát illeti - mindent megmagyaráz.

Az *Egy vetélytárshoz* című versben egy sajátos kettős értékrendszer jut kifejezésre: amit a feleség tett, az megbocsátható, amit a gyermekkori barát tett, az megbocsáthatatlan. Úgy látszik, Madách cselekedeteit is ez a kettősség határozta meg: mindazt, ami a feleségére emlékeztette - így például a tőle kapott leveleket - megőrizte, mindazt, ami a gyermekkori barátira emlékeztethette volna, megsemmisíthette. Végül is azonban Lisznyainak csakúgy, mint mindenki másnak, megbocsátott. Tanúság rá az *Útravaló verseimmel*: „Bántottak is, de szűmben nem maradt fulánk”. S ha Madách így tett, akkor a kései elemző sem tehet másként: 144 évvel a történetek után ideje megbékélnünk a csesztvei csábítóval, akár Liszniai Kálmánnak hívták őt, akár másként.

Paróczai Csaba

Kérdőjelhalmozás egy valós személy kapcsán

Azért - be kell vallanom - számomra mégis csak különös dolog ez. Megszokhatatlan. Megírt dolgokról írni. Bizonyos formákról (talán leginkább egy jól sikerült léggömb lenne a jó viszonyítás) bizonyos formában. Az immár önmagában létező produktumról, mely létrehozójával azonosult, illetve már helyette van, ő maga az. Most tehát ő van, így van és mozog, és látható, és leírható. Én, mi, mint aktuális szemlélő szemléljük, érzékeljük ilyenek, olyannak, ki-ki. Látjuk láthatatlannak és újra feltűnőnek. Hatónak és nem hatónak.

Szép ez az észlelés, ha már ez adatott. Azon túl is, hogy teljesen esetleges, vagy talán éppen azért. Azért is. Mert mindehhez szerencse is kell. Adott idő, adott hely, adott szándék. A nem csak írni, olvasni is. A jó éppen az, hogy ha nem történik meg, akkor sincs semmi. Ha megtörténik, magas labda - le kell ütni. Ha hálóba is. Még ha nem könyvek által előre, akkor is jó. A feltételes kijelentéssé parafrázált kérdésből talán csak az irányt kell már elhagyni. Marad tehát az egyelőre (fenn?) létező és ható tárgyiasult (ön)kifejezés, ami lebeg, száll és így teljesen valóságos. Oka pedig egy ember, magára véve ennek összes megkülönböztető jegyét, ember, aki észlel, emészt, felhasznál, salakol. Teszi ezt tértől és időtől függetlenül, mégis térben és időben, ha másként nem megy, de ez történetünk kapcsán másodlagos. mondom, másodlagos, hogy emberünk - kinek, mint mondtuk, magába zártsága, úgyis mint tudata van - neki adott tere és ideje a vidéki Magyarország, a múlt század közepe. Viszonylagosságaink sora itt új bekezdésben folytatódik. Ha alkalmazkodni akarunk emberünk szelleméhez, meg kell kérdeznünk, volt-e nem vidéki Magyarország - és egyáltalán nem más-e ez a ténymeghatározás, mint példává tett eset. És az idővel sem járunk másként, mutatis mutandis. De mindez részlet, részlet részlete immár.

Maradjunk emberünkénél, aki azóta valóságos személy (továbbiakban VSZ), ha egy bizonyos időpont óta szublimáltan is. VSZ elhelyezkedve kor- és térkeretében, benne él, részt akar venni, és részt is vesz annak sűrűjében, úgymint törvényhatóság, közélet, politika, társaság egyfelől, és mint magánember másfelől, fiú és férj. Van tehát a történetben nő is, hiszen minden történetbe kell, ha nincs, akkor unalom, elfojtódás, meg deus ex machina.

VSZ tehát mindebben testestől, lelkestől, komolyan veszi külső meghatározó tényezőit, akár a lelkiismeret dolgait, időnként felnagyít és értéknek tulajdonít vonásokat, belsővé tesz külső parancsokat (néha persze szembehelyezkedik) és ha lehet, méltósággal viselkedik. Úgy gondolja, ennyivel magának is tartozik. Innen, egy kihültebb, cinikusabb korból nézve rögtön tudni lehet persze, hogy az ilyennek egy valóságos személyre nézve nincs jó vége. Jön a konfliktus előbb a környezettel, aztán - és ez igazán fájdalmas - benn a személyiségben. Vagy már előbb a szubjektumban és ennek kihatása a környezettel való konfrontáció? Tojás keresi tyúkját.

A következmény mindenképpen az, hogy nevezett nem érzi jól magát, kiválik, hársfalombot keres, árnyékot adót, távolságot teremt végül valóságosan is. S ha mindez megvolt, rálát, mint küszöbről be és ki, szemlélet tárgyává teszi és leír. Ír.

Írni persze sokan, ha máshol nem, fejben, csakhát lustaság és értéksorrend. VSZ ezt mint szellemi megnyilvánulást már régóta készségi szinten, témát röptében. Kis téma, rövid röpte, törekvés teljességre, de mindez persze kell gradus ad parnassum. Miről lehet írni? Miről érdemes írni? Egy ember egy könyv, legyen bár kötet számos, csak egy-egy fejezet. Mi egyszer sodorvonal, máskor bűvópatak. A szent grálhoz több út vezet. VSZ tehát magára zárja vidéki kúriája kapuját, ajtaját, leül, kikészíti íróeszközeit, azután elindul, a küszöböt zsebre téve, legyen ez a mérték, viszonyítási pont. Megteheti a hol erre, hol arra kacskaringóit, hisz tértől és időtől függetlenül (ezért hangsúlyoztuk fentebb) minden út az övé. Felszerelkezik tehát és elindul.

Varga Imre: Madách (Salgótárján)

Keres - ha már az adott nem jó - más teret és időt. Embert talál. Embert, akinek nem elég a gyermeki lét, nem elég a gondoskodás puha ágymelege, felelősség nem tudata. Felnőtt akar lenni. Bizonyítási vágy él benne, hogy több, mint egynapos rovar. Na most, ez a bizonyítási kényszer (betáplált lényegi sajátosság?) bizony rossz tanácsadó. Mert, hogy' lehet belülről bizonyítani azt, melynek kívül van oka? Vagy ez a paradoxon lenne az, ami mozgat? Újra csak kérdőjelek, végiggondolt, félig gondolt azután talán már fel sem tett kérdések.

Álom. Repülés.

Ha belül a körben nem volt jó, lehet-e jó a körön kívül?

Mi ez a nyugtalanság? Mi hoz megnyugvást?

Hatalom? Ha valóban az, talán igen. De, ha érzi önnön korlátait? Hatalom-e úgy egyáltalán? Lelki nagyság? Belülről felnőni és több lenni? Így kiválasztódní? Látni egy baromfiudvar gilisztán veszekedő tipikus lényeit? Megérteni és mégis szeretni, vezetni őket kerítéstől kerítésig?

Vagy a tudás? Felnőni azáltal, hogy megértem a rendszert?

Tudom, hogy hogyan mozog, van rá apparátusom, ki tudom számolni? Mit számolok ki ekkor? Szükség van-e mindeerre végül? Kell-e másnak, s másnak mint csengettyű, rojt ünnepi ruhán, tarka kendő. (Ha már egy válasz megvan, lám, mindig ott egy másik. Lehet, mert van másik.)

Vagy ne választódjunk ki? Ne különbözzünk, ha már ennyire nincs az ilyesminek jó vége? Legyünk tömeg, önmagában ordító szám, vagy alkatrész az egészben, kéz, mely engedelmes? Lehet-e csak engedelmeskedni? Erény-e az engedelmeskedés?

És hát hová vezet ez a repülés. Célja van-e az útnak? Vagy maga az út a cél? Kell, hogy legyen egyáltalán? Honnan a kérdés? Ki az, aki kérdez, és ki az, ki válaszol? Többszörözzük a személyiséget? Legyünk önmagunk szentháromság, hegeli triáda? Van-e valami a kérdéseken túl? És miért a kérdés?

Hazatértünk. Itthon vagyunk egy végtelenségben, melyet felfogni nem, csak elfogadni lehet. Lehet képzelni egyenes vonalak végtelenségének vagy gömbnek, mely tér és idő. Nincsenek rá fogalmaink. A határtalanság erre nem magyarázat.

Ezért mindegy: vidéki kúria, évszázad... És nem kérdés, hogy miért pont akkor és ott.

A nem mindegy belül van. Hogy megszületik-e a kérdés maga.

Ha megszületik, ott a határ-pont, vonal, küszöb, egyre megy. Minden, ami ezen túl van, már ehhez képest van túl.

De minden túl van. Marad az észlelés, innen oda, vonzódás más pontokhoz, más lehatárolásokhoz.

És marad a leírás, mint objektiváció, jel, hogy talán mégis. Mégis.

(Most tél van - viszonylagos tél - nekem tél. Belülre kényszerítő, láthatatlanná tevő, néha kirajzoló. Bukdácsoltató, szemet földre szegező, hópelyhek és a tényleges bukások elkerülése. Mi adottként most van, úgyis mind minden nap, megy, mozog. Van munka és munkahely, hol fel lehet mutatni. Vezet hozzá valóságos út is. Aztán a január végi végre-hóból kiválik egy vékony fekete alak, aki kérdéseket tett fel egy másik, de mégis ugyanolyan valóságban. Ő maga egy valószínűtlen felkiáltójel. És nem az út végén áll. Csak úgy mellette. Van.)

Dukay Nagy Ádám

Két kötet

Két Tragédia-kötetet lapozgatok fölvaltva, két kötet tragédiát. Egyik sem az enyém, számomra papírjuk is idegen. Évekkel ezelőtt kaptam mindkettőt, nem olyan igazi ajándékként. Akkortájt kerülhettek a polcomra, amikor Madách volt a kötelező iskolai penzum. (Afféle irodalmi örökség a szülőktől.) Hatvankettes és hatvannégyes kiadás; előbbi puha fedeles lévén - Olcsó Könyvtár sorozat 3,-Ft. - már szakadozott, rögtön az első lapon anyu neve; a másik vászonkötésben, fölényesen feszít a könyvek között, belső oldalán, a cím alatt ez áll: „Ballagási emlék a rónatelepi Sz. M.-től, 1964. június 13-án.”

Saját Tragédiám nincs, csak néhány elszórt felvonásom.

Kamaszkorunkban volt egy „közös” autónk (Trabant kombi), azzal bóklásztunk délutánonként - talán egy-két éven keresztül - mindenfelé, egyetlen kazettát hallgattunk, azt tudom, akkoriban kezdtek filmslágereket kiadni, s nálunk folyton az *Angyalbőrben* zenéje szólt, éjjelenként meg amatőrcsillagászkodtunk. Nyaranként bemutatókat tartottunk a csillagvizsgálóban, és a csoportokból kiszúrtuk a jó nőket, aztán megkérdeztük „levihetünk-e valakit?”, ami hát csak ritkán jött össze; melyik tanár engedi este idegen városban, idegen autóra szállni a diákok - mégha „csillagászok” invitálják is őket? (Egyébként is, aki éjszaka képes egy erdő mellett álló tizenöt méter magas téglatorony legfelső emeletén távcsövekkel szórakozni, biztos nem normális. „Köszönjük, a lányok az osztállyal jönnek. Gyalog!”) Ma is a fülemben van, hogy' zengett az alumínium kupolában a sablon szövegünk, amit mindig mondtunk, hogy például „a féműszer az Newton-féle, tizenöt magnitúdóig lát el, ez egy fényrendskála és minél nagyobb a szám abszolút értéke annál halványabb az adott objektum.” Utána mindig mondtunk néhány példát: „a Szíriusz 1-es, a Vénusz - az nem csillag, hanem bolygó, - akár -4,5-ös fényességű is lehet” és hasonlókat.

Hogy csillagászkodásunknak köze van-e a mondjuk épp a prágai színhez? Nem hiszem. Így alakult. Semmi keplerit - ádámit - nem tettünk; autóztunk, néztük az eget és hajnal kettőkör is tudtunk sajtos omlettet enni (volt a városban egy hely): „nem akarok már otthon zörögni a konyhában”, „ja, én se” mondtuk mindig, és mentünk. És másnap ugyanez volt a

program, mégsem untuk sem egymást, sem az autót, sem az *Angyalbőrben*. Csak úgy, voltunk bele a világba - ez egyébként biztos, mert a felnőttek is mondták-, nem tülekedtünk, és semmit nem csináltunk olyan nagyon tudatosan.

Nyitottak voltunk, nézelődünk. Én sem kerestem akkoriban semmit - és ez akár egy „új” szín, vagy felvonás is lehetne -, csak bambultam ki a lavórkék busz hátsó ablakán az osztálykirándulások, meg a színházba menések alkalmával: néztem hogy szaladnak ki a kerekek közül a felezővonal csíkjai. Mindig hátul ültünk a lányokkal, mi voltunk nyolcan-tízen a csapat, és ott, akkor tudtuk - legalábbis sejtettük -, hogy most „nagyjából minden okés”, ha nem is volt minden az, de mi vigyáztunk, s mindig másikunk billegett előre kazettát betetetni, hogy ne legyen olyan mérges a buszsofőr. Így aztán minden oké maradt egy darabig. Akkoriban tudtam utoljára álmomban aludni, s máig tartó kamaszságomnak - eszerint - talán van köze a prágai színhez.

Eszerint. De, hogy tart-e a kamaszságom?

Katonáéknál azt mondták - ez megint új szín lenne? -, szóval azt, hogy ne fenyegetőzzek, mert itt úgyis csak egy szám vagyok. Hát akkor mégsem tarthat kamaszságom - mondom most -, ki látott olyat, hogy egy kamaszból számot lehet csinálni? Az ember olyankor a személyijére sem figyel, az ott lapul kopott farmerjának hátsó zsebében; mondhatni leszarja a számokat. Nem érdekli adó, SZTK, anyakönyvi kivonat, nemhogy még: „maga itt egy szám”. Nem, ez most nem lehet egy új szín.

Gyerekkoromban a házbéliek egyszer megdobálták kövel a guberálókat. Én nem mertem beszállni, féltem tőlük, vagy sajnáltam őket, már nem tudom, de az egyik kö eltalálta a kukát, az nagyot kongott és egy asszony ugrott ki belőle, meg egy maszatos képű gyerek. Az asszony vadul hadonászni kezdett felénk és üvöltött: „No, hogy assen a szííívetekbe!” Megijedtünk és elszaladtunk, de akkor már késő volt: a szívünkbe esett.

Mit sem tudtunk semmiről, volt hová hazamennünk, volt szociális, meg szocialista háló, elkezdtek már a telefonokat is bekötni, mégis megtörtént: beleesett a szívünkbe. Mondhatta volna: „Ember vigyázz!” Vagy kevésbé emelkedetten: „hé, vigyázz te ember...” Nem ezt mondta, s talán ez az én saját színem, ahol a friss betontól és tapétától bűzlő lakótelepen fölsírt az az ősi átok; s most jövök rá, e néhány felvonásomban is mindig velem volt. Pedig én éppen csak ott voltam. Nem mertem még egy követ sem fölemelni, de ott voltam egy kulcsos gyerek valamelyik házból - ember, akinek bele kellett, hogy essen a szívébe.

Mégsem vagyok már kamasz.

Írok. Éjszaka van, ablakom szigetelésével a durva januári szél kötekedik, agresszív, mégis szelíd hangja beleszól a rádióműsorba. Beleszól a dalba, amit mindig a hajnali vonaton hallgattam útban Szeged felé, még az első időkben.

Főnt kucorogtam a vonaton - Zólyomból jött talán -, s mire ideért, már vagy két napja úton volt, a kupékban nem lehetett levegőt venni, az erős kölnik szaga keveredett az embekeével. Fülembé dugtam a walkmann apró hangszóróit, hatkor már Pesten voltam. A lengyel nők fölrakták a lábukat mellém, az ülésre (biztos már fáj nekik) és én nem mertem elaludni, nehogy megfűjjanak valamit tőlem, csak ásítottam a sarokban és szívtam a cigarettát.

Ezek elvonások, innen-onnan.

Tragédiám nincs.

Középiskolai évfolyam- és osztálytársaim közül hárman mentek már el. Gyerekkori barátaimból ki tudja mennyien. Tragédia. Mégis.

Oldalra nézek a polcra - megesküdtem, őszinte leszek -, sorolom: Machiavelli. Weöres, Karinthy, Eco, Pilinszky, Jékely, Lao-ce, Sziveri, Örkény, Madách, s megálllok. Két kötet (köztük még néhány, a címüket innen nem látom pontosan), lapozgatom őket föl váltva és nem tudom, melyikre hasonlítok.

Az egyik szakadt, hatvankettes kiadás, rögtön az első lapon anyu neve; a másik - a hatvannégyes - vászonkötésben, fölényesen feszít a könyvek között, belső oldalán a cím alatti dátummal.

Két Tragédia kötet. Két kötet tragédia, és még néhány felvonás.

Egyebem nincs.

Réti Zoltán: *A mester és tanítványa (X.)*

Réti Zoltán

Gondolatok Madách és Csesztve körül

Miért foglalkozom *Madách Imre* műveinek képi megjelenítésével és miért akvarellal, kérdezték már tőlem többen.

A válasz nagyon egyszerű, nem tudom. Ezen nem gondolkoztam, a képek kívánczoltak belőlem (nem kipattantak).

Ahogy az lenni szokott, az elolvasottak után gondolkoztam, töprengtem, megindult a fantáziám, egy-egy sor, gondolat szenvedélyesen az agyamba fészkelte magát, s rajzokkal, akvarellel próbáltam rögzíteni azokat a képeket, melyeket magamban láttam. S bár tudom, hogy a monokróm rajzzal mindent tökéletesen ki lehet fejezni, nálam ez a természetes megjelenítés mindig színesen jelentkezett (jelentkezik most is). Ezért maradtam az akvarellnél.

Meg kell vallanom, hogy nekem az akvarell „szent” anyag, nagyon szeretem az áttetszőségét, a finomságát és erejét, s azt, hogy szinte mindent ki lehet vele fejezni. Lehet használni rajzosan és tónusosan, színesen és egyszínűen, mindent elbír, csak a durva, vastag fedéseket nem. Éppen ezért megkérdőjelezhető az a törekvés, mely az akvarell eme kiváló kívülállását a többi technikától úgy akarja megszüntetni, hogy minden technikát elfogad akvarellnek (vízfestésnek), ami vízzel oldható festékkel készül. Márpedig ilyen módon megszűnik az akvarell-festésnek éppen az a bája, amivel más anyagok nem rendelkeznek, hiába oldhatók vízzel. A jó papírra készített akvarell, ha a festék minőségére is ügyelünk, ugyanúgy évszázadokat bír ki, mint a vászonra festett olaj. A napfény és a víz egyformán tönkretesz mindkettőt, ha a tárolásnál nem vigyázunk.

Tehát én színesen láttam és nekem erre az akvarell volt a legtermészetesebb. Nem gondoltam arra, hogy ki miként oldotta meg eddig Madách műveinek képi megjelenítését. Amit és ahogyan éreztem, azt csináltam.

Ámde, hogy a Madách név és Csesztve számomra mást jelenthet, mint sokaknak, az valószínű. Ennek okait próbálom megmagyarázni, a magam számára is.

Anyám többször mondogatta, hogy életének legszebb pár évét fiatal korában Csesztvén töltötte, Madáchéknál a kastélyban. Nekem csodálatos mesének tűnt az egész. Csesztve és a kastély távoli boldogságban lebegett előttem. Abban az időben a csesztvei kastélyban Madách

Pál lakott - Madách Imre unokaöccse - három lányával, feleségével és édesanyjával. Ide került az anyám 1903-ban, játszó dajkának. Ezt édesanyám 1974-ben, tehát 71 évvel később így mondta magnóra:

„Madáchéknál volt két kisbaba. Az egyik kilenc hónapos (Palcsi), a másik két éves (Ellii). A szoptató dada vadkerti származású, nagyon szép, tiszta menyecske volt. Amikor kiszoptatták a gyerekeket, akkor mondták neki, hogy jó lenne valami kislány, aki eljönne a gyerekek mellé játszani. Volt ott egy másik dada is, aki mosott rájuk peluskát, meg mindent. Eljött édesanyámhoz (Vadkertre) a szoptató dajka és mondta, hogy nagyvasszonyka (így szólították nagyanyámat, mert olyan városias, polgári ruhában járt), itt vannak magának ezek a gyerekek, adjon egyet Madáchékhoz. Egy kislány kellene. Én akkor tizenhárom éves voltam. Vigye el ezt, mondta anyám. Aztán elment velem Csesztvére. Ott látták, hogy ügyes kislány vagyok, mindjárt meg is egyeztünk. Három forintot adtak egy hónapra. Hát ott én a gyerekekkel játszottam (a két kisebbik leánnyal). Nagyon szerettem őket, ők is engem. Így egy évig voltam ott, aztán a másik dadát is elküldték, azt, aki mosott rájuk. Én meg ott maradtam náluk még három évig.

Mindig bent voltam a gyerekekkel. Aztán meghalt Madách Pál, negyvenkilenc éves korában. Megbetegedett, járt hozzá egy orvos Balassagyarmatról. Nem gondolták, hogy komoly a dolog. Egyszer éjszaka csak szalad az Alice (a nagyobbik leány), szalad az udvarra, a spajzba ecetért. Ugye, orvos nem volt, megdörzsölték az apának a fejét, meg a szemét. Minket is felébresztettek, mentünk be a hálószobába, már akkorra meg is halt. Negyvenkilenc éves volt. Azt is tudom, hogy január ötödike volt. Nem tudom, hogy miben halt meg, de a feje fájt mindig. Az is érdekes, hogy a szakácsné többször mondta, hogy ebben a házban valaki meg fog halni. Nagy vadászkutyája volt Madáchnak, ez a kutya a hálószoba ablaka alatt nagy gödröt ásott. Erre mondta az öregasszony, a szakácsné, hogy valaki halott lesz ebben a házban. Mi nem gondoltuk volna, de rá két hétre megbetegedett Madách, és meg is halt. Pont csütörtöki nap betegedett meg és pontosan két hétre rá, csütörtöki napon halt meg.

A birtok már pusztulóban volt, az már el volt egyezve, hogy valahova Esztergomba elmegy valaminek, valami vezető embernek. Már be is volt pakolva a bútor is, meg minden.

Hogy meghalt, elmaradt minden. Azért az olyan borzasztó volt igazán. Az egyik kislány öt éves volt, a másik hatodik, mert már iskolába kellett volna mennie... Mondjuk nekik, hogy meghalt apa. Odamennek az ágyhoz, azt mondja a kisebb, apuskám még alszik. A másik már okosabb volt, én tudom, hogy meg van halva, mondta. Akkor mindjárt befogattak a kocsiba, aztán elvittek minket Gyarmatra. Az asszonynak, Madáchnének még éltek a szülei Gyarmaton. Míg eltemették, ott voltunk Gyarmaton. Aztán később bejöttek ide lakni.

A temetés után semeddig nem maradtam”.

Amikor nagyobb lettem, jóindulatú együttérzéssel, vegyes kétkedéssel hallgattam a sok-sok elbeszélést Csesztvéről.

Már-már nem vettem komolyan. Történt azonban úgy az 1970-es évek elején, hogy az anyámat kivittem Bakóra és Csesztvére. Nagyon szeretett, különösen a régi ismerősöknek örült. De később már nem volt senki rajta kívül, aki emlékezett a szép napokra. Tehát az egyik csesztve-i kirándulásunk alkalmával felmentünk a kastélyba. Éppen ott volt Alice néni is.

Hát azt nem lehet leírni, mennyire megörültek egymásnak.

De jött a ráadás! Éppen ott volt a két „kislány”, olyan hetven év körüli nagyon elegáns, nagyon csinos hölgyek. Amikor megtudták, hogy Alice néni kivel ölelkezik, anyámat összecirógatták, nevettek nagyokat és úgy sétáltak hármásban, mint régen az udvaron, a szobákban és a nagy fák között a kertben.

Nagyon érdekelt engem, hogy mit hallott az anyám Madách Imréről, az ötven évvel korábban Csesztvén élt földbirtokosról és a nagy költőről. Az *Ember tragédiája* írójáról. Milyen kép élt a nagy emberről a kastélyban és a kastélyon kívül.

Anyámnak nagyon határozott Madách-képe volt. Ez nyilván a csesztvei környezetében Madách Imréről elhangzottak alapján alakult ki benne. S a költőről sokat beszéltek benn a kastélyban is, és az udvarban és a faluban egyaránt. Az anyámban kialakult Madách-képet meg is festettem (120.90 cm, olaj, vászon 198), a balassagyarmati képtár tulajdona. (Lángoló fák közt, az ég felé törekvő ágak alatt, sétáját megszakítva, egy fának dőlve, kezében könyvet, vagy jegyzetfüzetet tartva látható a költő, háttérben a csesztvei kastéllyal, valahol lent a völgyben, a falubéli kis házikókkal. Bennem ez a kép él a csesztvei Madách Imréről.

Mindig azt hallottam az anyámtól, hogy az emberek sokat emlegették, az idősebbek büszkék voltak, hogy ismerték.

Nagy tisztelettel szóltak róla, de azt mindig hozzátették, hogy nem beszélgetős ember, ritkán szólított meg valakit.

Sokat sétált a kertben a fák között, meg-megállt, gondolkozott, jegyzetelt, és ők messziről figyelték. Azt is emlegették, hogy nagyon érzékeny, gyenge ember volt, sokszor fázott és ha rosszabb idő volt, a köpenyébe burkolózott.

Hogy tényleg így lett volna, nem lehet bizonyítani, mindenesetre az anyám úgy hitte, ez a valóság.

Anyám úgy gondolta, annyira tisztelték, hogy már szinte félték tőle. Mondták még, hogy jó ember volt, ritkán beszélt, de akkor finoman.

Hogy az anyám elbeszéléseit komolyan kell venni, már rég tudom. Pár éve meggyőződtem történeteinek hitelességéről. Ugyanis kezembe került *Kálnay Nándor* csesztvei földbirtokos és tanító „Kronikás évkönyve” című könyvecskéje, melyben évenkénti felsorolásban leír mindent, ami vele megtörtént, illetve amiről tudomást szerzett. Átnéztem és ellenőriztem, hogy vajon alátámasztják-e az anyám által elmondottakat. Imre néhány példa:

„1901. január 3.

Nagy gyász érte Csesztvét, ugyanis Madách Pál, földbirtokosunk ma hajnalban 4 1/2 órakor két heti szenvedés után szívhűtésben a család és mindnyájunknak mély bánatára életének 49. évében meghalt...

... számos újítást hozott be a modern gazdasági elvek mintájára, sajnos azosnban, hogy az elemi csapások miatt sok be nem vált s kárát vallotta...

... Madách Pál a kalocsei érsekség birtokaira főintézőnek nevezetett ki, ez állását azonban bekövetkezett halála miatt már nem foglalhatta el.

január 5.

Ma délután 2 órakor van Madách Pál temetése, oly nagyszerű, hogy Csesztvén ritkítja párját.”

A fentiek alapján tehát igaz a két hét, a 49 év, hogy a gazdaság tönkrement, az állás vállalás (csak nem Esztergom, hanem Kalocsa). És az is igaz, hogy csütörtökön halt meg Madách Pál (megnéztem az öröknaptárban).

Az anyám ott tévesztett, hogy ötödikét mondta a halál napjának, holott az harmadika volt. Az ötödike is jó, de akkor a temetés volt.

Azért boncolgatom ezeket, mert fontos tudni, hogy a magnószalagra mondottak meg-egyeznek-e a más által leírtakkal.

Ezek alapján a Madách Imréről kialakított képet is igaznak lehet tekinteni, legalábbis azt a képet, amilyen a környezetében később még élt azokban, akik ismerték. Természetesen másként ismerte Madách Imrét a közvetlen családtag és megint másként a szellemi jó barát, de ez is egy kép.

Csesztvéhez kötődésemnek van egy kedves emléke. Amikor először jártam Csesztvén, 1931-ben, az evangélikus iskola avatásának napján, nyolc éves koromban, amit az apám épített, aki építési vállalkozó volt. A környéken sok házat, középületet épített, meghívták Csesztvére is. Akkor még nem gondoltam, hogy egyszer én is fogok lakni abban az épületben Csesztvén, amit az apám épített.

Amikor megtudtam, hogy megyünk Csesztvére, nagy izgalom fogott el, mert azt tudtam, hogy amint megyünk Gyarmatra, Lőrincpuszta után jobbra, a fák közep bekanyarodó titokzatos úton lehet odajutni. S megláthatom Csesztvét, a mesefalumat, ahol az anyám élt és olyan boldog volt. Amikor a zörgős kocsit jobbra fordult, hirtelen csend lett, mert földútra értünk és mentünk fel a dombra, behunytam a szememet és vártam a csodát, ami nem sokkal később be is következett. A fák között megláttam a kis házakat és amint beértünk a faluba, megcsapta az orromat a sok színes rózsza mámorító illata. Legalábbis számomra mámorító volt, mert még most is érzem, ha Csesztvére gondolok. Az ünnepségre nem is nagyon emlékszem, csak a kis házakra, a sok virágra, a rózsák szagára, meg arra, hogy anyámat sokan ölelgették, az apámmal kezét fogták és nekem sok néninek és bácsinak kezét kellett csókolnom. Hát a kastélyt, amire a legkíváncsibb voltam, nem nagyon lehetett látni a fáktól, de majd máskor, mondták a szüleim.

S ez a máskor is eljött tizenkét évvel később. A sors úgy hozta, hogy a tanítóképző elvégzése után többek kérésére nem tanultam tovább, hanem elmentem tanítani. Kicsalomban és Csesztvén helyettesítettem a fronton szolgáló tanítókat. 1943 tavaszán kerültem Csesztvére, ott voltam szeptember közepéig. Akkor felvettek a budapesti Képzőművészeti Főiskolára. Nagy volt a rizikó, mert az állásomat fel kellett mondanom, hogy felmehessek a felvételi vizsgára, ami két hétig tartott.

Csesztvét húsz éves fejjel is nagyon szépnek és kedvesnek találtam. Rövid idő alatt sok jó ismerősre tettem szert. Volt ott egy plébános és a katolikus kántor, nagyon kellemes emberek voltak, de a szülőkkel, gyerekekkel is igen jó volt a kapcsolat. A kastélyban egyszer tettem látogatást, azt a bizonyos kötelező bemutatkozást. Bizony én már nem tudom, hogy pontosan kik voltak ott. Az anyámról esett egy pár szó, de közelebbi kapcsolat nem alakult ki köztünk, mert nem sokáig voltam ott.

Réti Zoltán: „Isten dicsére embert áldozám” (VII.)

Később, 1946-ban, a háború után összetalálkoztam Grosschmidt Istvánnal Garmischban, mindketten siettünk, de érdekes volt, mivel Csesztve egy pillanatra megérintett a távoli idegenben.

Csesztve a Madách család mellett számomra a cseresznyéről is emlékezetessé vált. A környék legfinomabb cseresznyéje Csesztvén termett. Hatalmas cseresznyefákról egyágú létra segítségével, akrobatikus ügyességgel szedték a gyümölcsöt férfiak és nők, felnőttek és gyerekek egyaránt. A cseresznye annyira áthatotta az életüket, hogy cseresznyeszédéskor az istentiszteleti rendet is meg kellett változtatni, hogy a rengeteg finom gyümölcs kárba ne vesszen. Kocsival, gyalog hordták a gyarmati piacra a cseresznyét. Nekem is jutott belőle bőven, annyi finom cseresznyét sem azelőtt, sem azóta nem ettem. Állítólag Madách Pál telepített sok gyümölcsfát és szőlőt a faluban.

A háború után Patvarcra kerültem; közel Balassagyarmathoz. Itt nálam kialakult egy baráti kör, ahol zenét hallgattunk és sokat beszélgettünk mindenről. Művészetről, irodalomról, és a nagy átalakulásról. És persze a Tragédiáról. A lakásom egy csendes sziget volt a nagy politikai csatározások közepette, szívesen jöttek hozzám, akik nyugalomra vágytak. Volt iskolatársaim és tanárim Gyarmatról, de mások is. Rendszeres vendégem volt *Manga János*, a múzeum igazgatója, *Nyéki Lajos*, a későbbi párisi költő-nyelvész, aki pár éve cikket írt *Mózes-sorozat*omról.

Különösen közel állt hozzám Farkas András, akivel együtt jártam a képzőművészetre. Bár felettem járt, nagyon megörültünk egymásnak, sokat sakkoztunk és jártuk a környéket a „felszereléssel” és festettünk, rajzoltunk. Komoly beszélgetések zajlottak *Az ember tragédiájá*-val kapcsolatban, mert Nyéki Lajos egy tanulmányt készített, melyet később, a *Palócföld* első számában közzétett, majd folytatott olyan céllal, hogy minél többen megismerhessék Madách Imre munkásságát. Ilyen céllal tartottunk u.n. „ismeretterjesztő előadásokat”. Nyéki Lajos cikke így indul: „*Madách életművét ismertetni nem könnyű feladat. Előadótól, hallgatótól egyaránt nagy összeszedettséget, sokrétű ismereteket követel meg... Ez az írás szeretne megbirkózni a feladattal és segítséget nyújtani ahhoz, hogy az előadók megbirkózzanak vele.*” (Palócföld 1954. december, I. évfolyam I. szám) Megható, hogy mennyire komolyan vettük a „kultúra terjesztését”.

Baráti társaságunkhoz tartozott *Butler János*, aki a Madách-család rokonságához tartozott, nagyon szenvedélyesen és okosan tudott hozzászólni.

Ami a Madách-művek illusztrálását, képi megfogalmazását illeti, elsősorban a *Zichy*-rajzok lebegtek a szemünk előtt. Történt egyszer, hogy megvettem *Szalay Lajos* híres albumát (Singer és Wolfner, Budapest, 1945), melyben rajzai láthatók. Rajzainak nagyvonalúsága, szenvedélyessége, összefogottsága, váratlan fordulatossága a kemény durvaság és a lágy szelídség között, mindenek előtt a vonal tisztelete és ereje, nagy hatást gyakorolt ránk, természetesen Farkas Andrásra és rám elsősorban. Farkas András rövidesen el is készítette az első Tragédia-illusztráció sorozatát. Azt nem állítom, hogy Szalay Lajos hatására, de Szalay hatott akkoriban szinte minden magyar grafikusra. Ő később egy önálló nyelvet fejlesztett ki magának, egy hallatlanul finom Farkas-stílust.

1950-ben Gyarmatra kerültem, ahol több iskolában tanítottam, így a tanítóképzőben majd a zeneiskolában igazgatóként. Akkor már Szabó József Balassagyarmaton élt. Én ismertem, mert mint evangélikus püspök, nekem hivatalosan előljáróm volt. De később *Farkas András*sal is,

velem is mint Madách-gyűjtő, komolyabb barátságot tartott fenn. Rendszeresen eljárt kiállításainkra, a zeneiskolában hangversenyeinkre (egész „udvar” kísérte őt ilyenkor), sőt hatalmas könyvtárában többször vendégei lehettünk.

Amikor híre ment, hogy Balassagyarmaton Szabó Józsefnek nagy Madách gyűjteménye van, sokan küldtek neki tanulmányokat, albumokat, költeményeket, de saját munkákat is. Ezeket mindig megmutatta, így a legfrissebb Madách-kérdésekről tájékozódhattam. Emlékszem, mennyire örült *Kass János* sorozatának, vagy *Ránki György* opera-partitúrájának. Az utóbbival kapcsolatban azonnal telefonált nekem, hogy szeretné meghallgatni, tájékozódni, hogy milyen zene ez. Még aznap este bejött a zeneiskolába, ahol zongorán „több kézzel” próbáltunk részleteket megszólaltatni.

Aztán Ránki György is megkapta a Madách-díjat Salgótarjában. Engem bíztak meg a rendezők, hogy kalauzoljam a zeneszerzőt. Kérdeztem tőle, nem fáj-e neki, hogy nem játsszák az operáját. Nem, mondta. Elkészült, megvan. Nyugodt vagyok, mert eljön annak is az ideje.

Szabó József a Madách-díjat már csak győri lakos korában kapta meg.

Annak ellenére, hogy nekem Madách Imre és Csesztve nemcsak sokat jelentett, hanem mást, mint másoknak, a művek képi megjelenítéséhez nagy gátlásokkal fogtam hozzá. A művek és én közöttem mindig ott volt Csesztve és a sok közvetett és közvetlen élmény.

Ám 1968-ban Firenzében feleségemmel bementünk a Sta Maria del Carmine Brancacci kápolnába, ahol megláttam *Masaccio Kiűzetés a paradicsomból* című freskóját, miközben a templomban éneklő hívek gyönyörű, hajlékony hangzása betöltötte a kápolnát is. Ez az élmény nagy nyugalommal árasztott el.

En úgy mondom, hogy *Az ember tragédiáját*, vagy a *Mózes*t nem magyarázni akarom, hanem csak egy-egy képet szeretnék csinálni, akkor, ha a művek olvasása közben megjelenik nekem valami a bensőmben. S ha én azt fontosnak tartom.

*

1989-ben *Moldvay Győző*, a *Hatvani Galéria* vezetője rendezett egy kiállítást, ahol Madách Imre *Az ember tragédiájához* és a *Mózes*hez készített sorozataimat állítottam ki. Közben kiírtak egy pályázatot a középiskolák számára az alábbi címen:

„*Az ecsettel megidézett Madách*”

Gondolatok Réti Zoltán festőművész akvarellsorozatáról

A díjkiosztási ünnepségre nem tudtam elmenni, de a rendezők elküldtek néhány díjnyertes pályamunkát. Már az meglepett, hogy sokan írtak dolgozatot, nagy volt az érdeklődés és egy-egy pályázó több gépelt oldalt írt. De az különösen dicsérendő, hogy a középiskolások nagyon komolyan vették a feladatot és találó mondatokat írtak le.

Egy példa: Kepler és Borbála (VIII.)

Az én szövegem, amit a Madách Társaság lapjában írtam: „Kepler, a nagy tudós fent ül kutató távcsöve mellett, elmerülve a csillagos ég titkainak szemléletében. Csodás dolgokat lát, nem veszi észre, hogy közben Borbála másfelé megy. Kettőjük útja nem egy irányba vezet. Elítéljük Borbálát, de talán némi szánalmat is érzünk iránta, mert egyedül van. A hideg-kék csillagoktól lépcsőn jövünk a meleginóber Borbála világához.”

Mike Éva, az első helyezett, a hatvani Széchenyi István Szakközépiskola IV. A. osztályának tanulója:

„A késő középkorba vezet a Kepler és Borbála című festmény. A szín sokat elárul a kor felfogásából. Szinte az egész kép mélykéknak tűnik. Egyedül Borbála alakja töri meg ezt a sötétséget. Ádám Kepler alakjában tűnik fel, aki az eget szemléli, a csillagok titkait kutatja. Tudományát azonban nem adhatja tovább. Éva, aki Borbálát testesíti meg, teljesen elüti környezetétől. Szinte lázadásnak hat felcicomázott alakja.”

Fácán Zsuzsanna, II. helyezett, a Széchenyi István Szakközépiskola III. A. osztályos tanulója:

„Uralkodó szín a vörös, a fekete és a sötétkék. A vörös itt Borbálát jellemzi. Egy élvezet, szerelemre vágyós erotikus nő. A ruha mélyen dekoltált. Az arcán látszik, hogy boldogtalan. Kepler teljesen távol van tőle, a csillagokkal van elfoglalva. Egyszerűen jellemezve, magányos, sötét.”

Simon Hilda és Józsa Márta, a Hatvani Bajza József Gimnázium III. A. osztálya, V. helyezett:

„Ezen a képen újra megjelenik Ádám és Éva. Éva, mint Borbála a nagyvilági hölgyet testesíti meg, ruhája gazdag, kacér, az evilágiságot jelképezi, felszínes, élvezetre törő életet.

Borbála lábától egy lépcső vezet a kép háttérében látható, háttal ülő Keplerhez. Bár ezen a lépcsőn nem lehet felmenni, az szimbolizálja a két ember közötti leküzdhetetlen távolságot, valamint az, hogy mindketten háttal állnak egymásnak. Borbála kitekint a képből, Kepler az égboltot figyeli, csak a körvonalait látjuk, belevész az esti homályba.

A kép előtere világos, egyedül Borbála alakja izzik vörösen, az egész képet uralja a kék, mely egyre sötétül.

Itt is felfedezhetjük a háromszög kompozíciót, ami a megváltoztathatatlan kapcsolatot jelképezi.

Kepler látókörébe eső csillagok fehéren világítanak, ez jelképezheti azt is, hogy elfordul a világtól, és a tudomány határozza meg az életét. Pozitív szerepét alátámasztja a kék szín többsége. (Őt magát is ezzel a színnel jelzi Réti)

Kepler magasabban van, mint Borbála, ez is alátámasztja erkölcsi felsőbbtségét.”

Nagyon találóan írnak a Mózes sorozatról is.

Mike Éva:

„Az első képen azt a pillanatot örökíti meg, amikor Jókhebed elmondja Mózesnek, hogy valójában kicsoda is ő. Jókhebed kétségbeesett arccal öleli át szeretett fiát. A kéz elhelyezkedése sokat elárul Jókhebed érzéseiből. Az idős anya ölelése ez, azé a nőé, aki sok éven át csak dajkája lehetett fiának.”

Folytatni lehetne a példákat.

Ezek a visszaigazolások érdekesek, különösen azért, mert a mindenre érzékenyen, kíváncsian reagáló fiatalok élményei.

*

Végezetül mit mondhatnék?

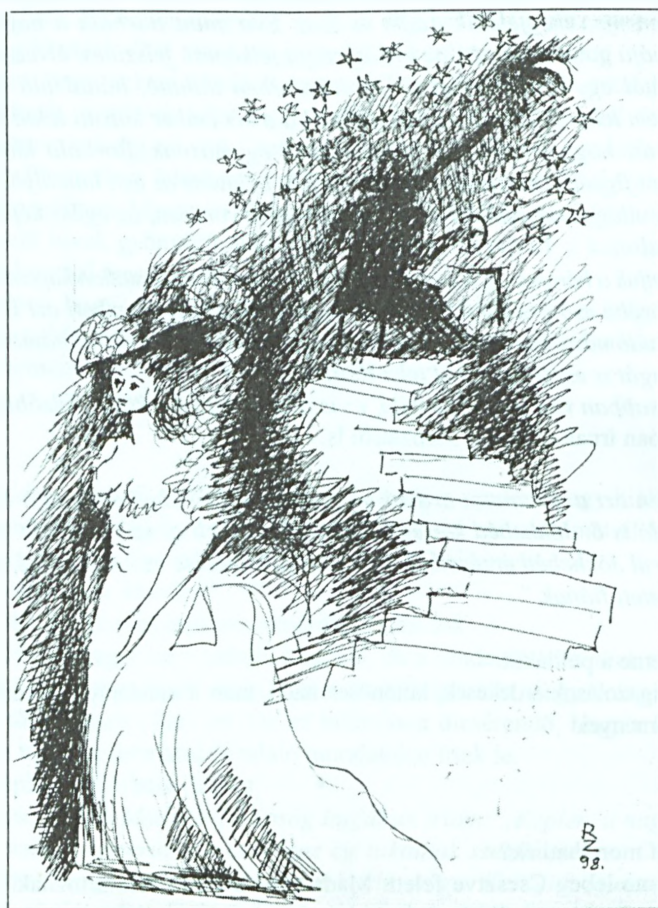
A hely szelleme lebeg Csesztve felett. Madách és a falu összetartoznak. Természetesen ez az érzés annál erősebb, minél közvetlenebb kapcsolata van valakinek ezzel a szépfekvésű, nógrádi kis falucskával.

Azt hiszem, ezt a lokálpatriotizmust ápolni kell, elsősorban azért, hogy hasznos legyen, különösen a jövő szempontjából, a jövő érdekében. Ajánlatos, hogy a fiatalok a nagy lármázások mellett (helyett) értékes művekkel kapcsolatba kerülhessenek, melyek vonzásában megízlelhetik a meditálást, az aktív alkotói gondolkodást. S hogy többek között Madách Imre életműve erre alkalmas, az bizonyítható.

De Madách közvetlen eligazítást is ad ez ügyben, amikor azt fejtegeti 1862-ben, a Kisfaludy Társaságban elmondott székfoglaló beszédében, hogy a szépnek „árván hagyott helyére” az érdekes, az ingerlő került.

Amint látjuk, az ifjúság jelentős részét nemcsak az „érdekes” érdekli, hanem az értékes is.

Madách műveinek ilyen szempontok figyelembe vételével is közel kell kerülni a fiatalok minél szélesebb rétegeihez.

Réti Zoltán: Kepler és Borbála (VIII.)

Horvátné Tóth Borbála

Janus-arcúság és polaritás¹

Fodor András emlékének

Mottó:

*„Ha a tengerhez egy században
egyszer jő egy madár és szájában
vizet visz, van remény, hogy
elhordja.”*

(Madách Imre)

Ebben a tanulmányban elsősorban Madách Imre rajzai és kézírása alapján keresem a választ Madách világgépének rejtelmeire, valamint személyiségének alakulására – az irodalom tanár, a grafológus és a mentálhigiénikus szemszögéből. Mielőtt elkezdeném a téma kifejtését, tartozom azzal a személyes vallomással, hogy a Dunántúlról Balassagyarmatra kerülvén, első utam Csesztvére, Madách életének fontos helyszínére vezetett.

Akkor még nem sejtettem, hogy ezzel személyes életemben és munkámban új szellemi kapcsolat és kutatási terület veszi kezdetét.

Tapasztalatból mondhatom, hogy a grafológus nemcsak tudatos elhatározásból vág bele egy izgalmasnak tűnő téma tanulmányozásába, hanem az is sűrűn előfordul, hogy a téma megszólítja őt. Engem is szólított Madách, s mielőtt Madách rajzainak és írásának elemzésébe fogtam volna, „előtanulmányként” *meg kellett írnom egy dolgozatot Vidéki lét vagy kontempláció, mint a megismerés és szellemi csúcsművészetében Madách művészetében* címmel, amely Madách sajátos látásmódjának helyét és irányát keresi a napjainkban is fellelhető pszichológiai irányzatok között. (Horvátné T. B. 1997.)

¹ A tanulmány megírását Balassagyarmat város Önkormányzatának Kulturális Bizottsága támogatta. Köszönetet mondok Andor Csabának, a Madách Irodalmi Társaság vezetőjének, hogy Madách rajzainak és leveleinek másolatát rendelkezésemre bocsátotta. (H. T. B.)

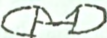
Már e munka írása közben is felvetődött bennem, hogy kinek szabad a nagy magyar géniusz ajtaján bekopogni, kinek fedi fel titkát? *Bagdy Emőke* a jeles pszichológus és pszichoterapeuta ezzel kapcsolatosan így gondolkodik: egy írói munkásság kutatási területe eddig javarészt az irodalomtörténészek kompetencia körébe tartozott. A nyolcvanas évektől „az élettörténetek, exploratív (klinikai) textusok, a biográfiai anyagok és terápiás életesemény-rekonstrukciók elemzésének módszertana az irodalompszichológiától kezdve az én-pszichológián át a klinikai területek és pszichoterápiás kutatások közkincsévé vált.” (Bagdy, 1996. 194. old.)

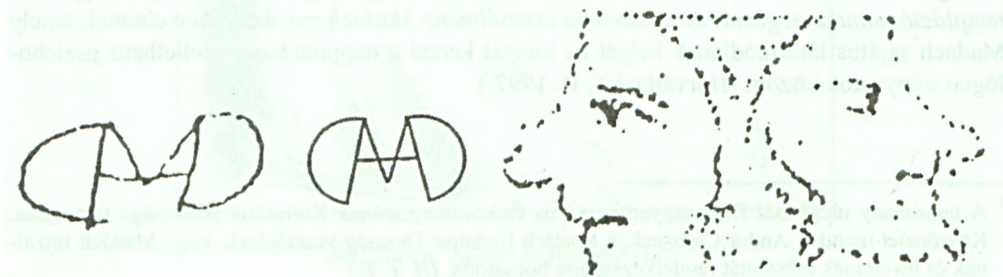
Ugyancsak Bagdy Emőke *Gadamerre* (id. mű uo.) hivatkozik, aki a tudományos módszertani szigorúság mellett a kutatás lényegét az új módszerek megtalálására és a kutató alkotó fantáziájára (intuíciójára!) helyezi.

Sok új kérdés merülhet fel ezzel kapcsolatban. Egy irodalmi mű, vagy egy írói ábrázolás lélektani mozzanatait kutatva fel van-e vértelve az irodalmár azzal a mélypszichológiai tudással és érzékenységgel, amely közelebb viheti őt az író szándékához? Vajon rendelkezik-e akár spontán, akár tudatosan szerzett – a pszichoterápia gyakorlásában immár nélkülözhetetlen – „saját élménnyel”, amely a másik lélek működésének megértéséhez feltétlenül szükséges empátiás készséget biztosítja?

Ha pszichológus vagy grafológus irányítja kutatásának optikáját az irodalmi művek felé, vajon áttörheti-e az irodalomtudomány védőbástyáit? – Úgy tűnik, hogy az eddigi egyirányú, csak irodalmi vagy csak pszichológiai megközelítés helyett (mellett) a jövőben egy újfajta, „többszólamú” párbeszédre lesz szükség, amely nem biztos, hogy csak két résztvevőt foglal magában. Én ezt rendszerszemléletű irodalomtudománynak nevezném, amelyben a különböző rendszerek egymásra hatásának kutatásával jutnánk el nemcsak leíró, hanem egy mélyebb, esszenciálisabb, az író egész művészetére és személyiségére vonatkozó holisztikus ismeretig. Mind a pszichológia, mind a tudományosan megalapozott grafológia édestestvérei lehetnek az irodalomtörténetnek.

Grafológiai szempontból pedig a fentiek átgondolása után mérlegelendő, hogy avatott, vagy avatatlan kézzel fog-e hozzá a grafológus a vizsgálódásnak. A magyar grafológusok közül több nagysággal találkozunk, akik búvárkodtak már az irodalom berkeiben. Közülük *Szepes Mária*, *Rákosné Ács Klára*, *Beiczler Éva* és *W. Barna Erika* nevét emelném ki.

A magam téma és címválasztását magyarázva a Janus-arcúság fogalmát maga Madách adta a kezembe. Ez a stilizált Madách-i embléma benne van a Madách Irodalmi Társaság hivatalos logójában is. A Társaság emblémája így fest:

Ezt a jelet maga Madách is használta szignóként elsősorban rajzain, s ennek a szignónak, emblémának nemcsak stilizált alkalmazása, de már variációi is megtalálhatók rajzvázlataiban. – Az emblémák (Buda, 1985) használata mind a mai napig nagyon népszerű és alkalmazásuk igen elterjedt. Olyan nonverbális kommunikációs csatornát jelentenek, amelyek segítségével gyors és pontos információhoz jutunk az emblémát viselő, vagy jelölő eszmei törekvéséről, esetleg világnézeti hovatartozásáról is.

A Janus-arcúság és polaritás megragadásánál elsősorban Madách rajzaira támaszkodtam. A rajzokat – függetlenül mások elemzésétől – nem tekintem úgy, mintha konkrét helyeket ábrázolnának. A rajzok nekem közvetlenül Madách lelkiállapotáról adnak hírt, emlékeztetnek a gyermekrajzok spontaneitására, ahol elsősorban nem a mesterségbeli tudás elemzése a cél, hanem azt szükséges vizsgálni, miként küld üzenetet a lélek más dimenzióiról. Madách tájképei is tele vannak misztikus, szimbolikus elemekkel, tájrajzaiban a legszokatlanabb helyeken jelenik meg szükökút, keresztutak és dőlt kereszték.

A szimbólumokra (Dahlke, 1994) jellemző, hogy egészen egyszerűnek tűnő jelenségek mögött a megértést segítő „befelé vezető” rétegek egyre mélyülnek, azonban a jelentés az avatottak számára egyszerű és világos lesz.

Annak ellenére, hogy Madách jó rajzkésziséggel rendelkezett, a rajzokat nem tekintem művészi alkotásoknak. Úgy tekintek a rajzokra, mint egy projekciós felületre, amelyek lehetőségek adtak Madáchnak arra, hogy a szóban ki, vagy el nem mondható kétségeit vagy feszültségeit, s nem utolsósorban a humorát kiélhesse, megjeleníthesse, külsővé tegye. A rajzok a feszültségvezetés nonverbális lehetőségei. Az értelmezésnél, elemzésnél azonban az életrajzi adatokat és eseményeket nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Felmerülhet a kérdés, hogy van-e joga bárkinek is bármit „belemagyarázni” a kézvonásba?

W. Barna Erika grafológus ezt a jelenséget (az intuíciót) így ragadja meg: „valahányszor leszállunk a kézírás mélyebb rétegeibe”, „önmagunkon átszűrve” teremtjük újjá az egyedi egyszeri embert, aki „milliók közt az egyetlen egy”. (W. Barna, 1996. 24. old.)

Jung a pszichológiai aktivitásban négy alapfunkciót nevezett meg: a gondolkodást, érzést, érzékelést és az intuíciót.

Michel De Grave pszichológus, grafológus Jung nyomán vallja, hogy az intuíció „ugyanolyan attitűd, mint a gondolkodás. Lehetővé teszi, hogy egy tény, egy gondolat, egy érzés hirtelen és teljességben tudatosodjon. Mindig a lényeges felé halad, megragadja az észlelésen túli jelentésmélységet, megérti a kapcsolatokat, lehetőségeket ösztönös módon és mindez egy tudattalan asszociációs, nem szándékolt „munka” során zajlik, amely a tudatosodás rövid útját jelenti.” (Grave, 1994. 7. old.) Buda Béla *Lipps*-re (Buda, 1985) hivatkozva az esztétikai élmény megélésén keresztül jut el az empátia fogalmához, amely révén a műalkotásba való beleolvadásra használtak elsősk között az empátiára utaló önálló fogalmat.

A „grafológia atyja”, Michon bátorítja a kutatókat az elemzésre, amikor egészen egyszerűen azt mondja: „A lélek az, amely közvetlenül ír és beszél.”

Nézzük meg, mit jelent tehát kézzel foghatóan Madách esetében a Janus-arcúság? S hogyan kapcsolható ez össze a polaritással, s miért éppen most van ennek aktualitása, hogyan lehetséges, hogy Hubay Miklós kifejezésével élve, éppen most lép elő „áttörve az idők falait?” (Hubay, 1978)

(Az „idők falai áttörésének” aktualitást az adja, hogy ma is számtalan kísérlet történik a „Madách-i, a Tragédia-beli dimenzióba” való átkerülésre, de sajnos nem az elmélyült meditáció révén, hanem „tiltott határátlépéssel”, drogot vagy egyéb kábítószerrel használva. A másik lehetséges kísérlet a reinkarnációs hipnózis.)

Madách Imre Ádám „áttörési kísérletét” a tizenharmadik színben az Úr-jelenetben mutatja be. Ádám majdnem az életével fizet, a Föld szellemének figyelmeztetése ellenére. Ma is figyelemreméltó a Föld szellemének intelme:

*„Te ismersz már, a földnek szellemét,
Csak én lélekzem benned, tudhatod.
Itt a sorompó, eddig tart hatalmam,
Térj vissza, élsz - hágd át, megsemmisülsz,
Mint ázalagfereg, mely csöpp vízben
Fickándozik. - E csepp a föld neked.”*

Ádám:

„Nem tántorítsz el, lelkem felfelé tör.”

A Föld szellemének szava:

*„Ádám, Ádám, a végső perc közelg:
Térj vissza, a földön naggyá lehetsz,
Míg, hogyha a mindenség gyűrűjéből
Léted kiteped, el nem tűri Isten,
Hogy megközelítsd őt - s elront kicsinyül.”*

Ádám:

„Úgyis nem ront-e majd el a halál?”

A Föld szellemének szava:

*„A vén hazudság e hiú szavát
Ne mondd, ne mondd, itt a szellemvilágban -
Egész természet átborzadna tőle
Szentelt pecsét az, feltartá az Úr
Magának. A tudás almája sem
törhette azt fel.”*

Ádám:

*„Majd én feltöröm.”
(Továbbrepülnek. Ádám egy sikoltással megmerevül.)*

„Végem van!”

(Madách, 1942. 680-681. old.)

Madách a Tragédián keresztül úgy szól hozzánk, hogy kilép a jelen egyidejűségéből s átlép az időtlenséget jelentő örökkévalóságba, s együtt láttatja velünk a múltat és jövőt. (A Kairosz élményről lásd: Horváthné T. B., 1997. 48. old.)

Mindennek nemcsak szellemi lenyomatát ragadhatjuk meg Madách munkásságában a Tragédián keresztül, hanem képi szintű megjelenését is.

Madách rajzain kísérletképpen, majd egyre határozottabban, végül letisztult formában jelenik meg a Janus-arc motívum. A mitológia szerint Janus (Biedermann, 1996) a kétarcú isten, akit az antik Rómában a kapuk és küszöbök őrzőjeként tisztelnek. Janus a bejárat, a kapu szimbóluma, a kezdet és a vég kettős arcát mutatja, aki egyszerre néz előre és hátra. Jelentheti egy dolognak a pozitív és negatív oldalát, de ha tovább megyünk jelentheti a bennünk lakó bal és jobb oldalt egyszerre.

Ma a polaritás (W. Barna- Demeter, 1996, Dethlefsen, 1991) emlegetése mintha divattá válna, a német pszichoterapeuta, Dethlefsen több, magyarul is olvasható műveiben nagyon árnyaltan elemzi ezt a jelenséget.

100 évvel ezelőtt korát túlhaladva Madách kínálja föl nekünk ugyanezt a témát. - A bal és jobb oldalnak a Jung-i és Pulver-i értelemben megkülönböztetett jelentése van, s ezeknek a szempontoknak a figyelembevételével a Madách-rajzok új információval szolgálnak.

Számomra a Madách által használt Janus-arc szimbólum. *Madách azt a vágyát fejezi ki, hogy egyszerre kíván jelen lenni a polarításra szakadt időben, egyszerre éli meg két dolog ellentétességét, ami együtt az egységet képviseli.* Mind *Az ember tragédiája*, mind a Madách által rajzolt szimbólum ugyanannak az eszmének a megragadása, ha tovább megyek, azt is mondhatom, hogy *mű és monogram egy és ugyanaz*, s ezt Madách-i értelemben szó szerint vehetjük: visszamenni az idők kezdetéig, s egyidejűleg az örök időben, a Kairoszban egy álomban élve át, hátra és előre tekintve egyszerre jeleníti meg az emberiség múltbeli és jövőendő sorsát. Mintha tudta volna, hogy az álom, mint a tudattalan megjelenési formája, nem ismeri az időt. S a véges ember mégis fölajdul: „*Csak az a vég! - csak azt tudnám feledni!*”

Madách ösztönösen megérezhetett valamit, illetve ráérezhetett arra a folyamatra, amely a XX. század végi (elsősorban ezoterikus) pszichológiai, illetve ökológiai és mentálhigiénés kutatás alapját, illetve irányát szolgáltatja.

(Madách „Az ember tragédiájának” színpadra vitelekor az ókori klasszikus műfajt a tragédiát választja, amelyben valószínű, hogy az eredeti szerkezeti elemeket is tudatosan alkalmazhatta. A görög hagyományok szerint a tragédia dinamikus szerkezete csak három beszélőt enged meg, akikkel szemben negyedikként áll a kar. (Dethlefsen, 1997) A Tragédiában is három főszereplő van jelen, s a kart az angyalok kórusa testesíti meg. Bár ez a téma újabb kifejtést érdemelne, de ha ebből a szempontból közelítünk a műhöz, már kevésbé megkérdőjelezhető, hogy miért nem „hagyományos történelmi” drámát írt.)

Valójában mind a mai napig titok számunkra, hogy Madách milyen eszmerendszerből táplálkozott, valószínű, hogy ő is mély, intuitív úton jutott el filozófiájáig. Több szerző utal Madách fiának, *Madách Aladárnak* spirituális érdeklődésére. *Ruttkay Terézia Máriának* (aki a család női leszármazottja volt) Madách Aladáról írt tanulmányában találunk némi támpontot Madách hasonló irányultságáról is. Így ír erről: „*Van egy-két adat arra vonatkozóan, hogy apja is spiritiszta lett volna - ha nem is gyakorlatilag, de elméletileg. Madách élete*

végén a spiritizmust tanulmányozta. Fiának, Madách Aladárnak tanúbizonyoságot tevő levele szerint utolsó éveiben kezében forgott könyvek között van két szellembúvárlati munka: L. O. Cahagnet: *Blicke in das Leben der Todten (Bepillantás a halottak életébe)*, Leipzig, 1853. És *Die Enthüllten Geheimnisse des Magnetismus und Elektrizitat*, Leipzig, (A magnetizmus és elektromosság feltárt titkai) 1853. Szerző neve nélkül, Péter Lacordaire bevezetésével." (Ruttkay, 1938. 29. old.) Az idézett sorok arra utalnak, hogy Madáchnak volt egyfajta készítése, hogy a szellem világában bűvárkodjék.

A rajzok kiválasztásánál azokat a rajzokat részesítettem előnyben, amelyekben a férfi-nő ellentét és különbség ragadható meg, mai szlogennel azt mondhatnánk: „kettő az egyben”, illetve azokat, amelyek utalnak Madáchnak a nőkhöz való viszonyában mutatkozó ambivalenciájára. Jung *Az ember és szimbólumai* című könyvében írja: „A középkorban - mielőtt a pszichológusok kimutatták volna, hogy a mirigyrendszer felépítése miatt mindannyiunkban megtalálhatók a férfias és nőies tulajdonságok - már kimondták, „minden férfi önmagában hordoz egy nőt.” (Jung, 1993. 27. old.) Madách rajzaiban is megjelenik, hogy a lélek természetére ráérezve az egyben keresse a kettősséget.

Három rajzot ismertetek párhuzamosan.

Az első képen egy rémülten vágató lovast, férfit látunk, aki nem tud úrrá lenni a lován, amint egy őt üldöző boszorkány lassót vet ki rá. Mindegyik állítást külön is értelmezhetjük. A magyar népdalok közül a ló és lovas összetartozásáról a következő szép példa szól:

„Mert a huszár a nyeregbe bele van teremtvé,
Mint a rozmaring a jó földbe sej belegyökerezve.”

Ezzel szemben a mi lovasunk lova megbokrosodott, amikor azt egy boszorkány üldözi. A boszorkányoknak a népmesékben is kitüntetett szerepük van, pszichoanalitikus értelemben a boszorkány a fallikus nő, ahol a söprünyél is mint fallosz értelmezhető. A boszorkányok a népmesékben általában a negatív anya-figura reprezentánsaiként jelennek meg. Pszichoanalitikus megközelítésben a fallikus nő kifejezést olyan nő jellemzésére is használják, aki férfias, autoriter karakterrel rendelkezik. Felmerülhet a kérdés, hogy Madách lovasa vajon ki elől menekül, ki az, aki megrengeti a lovast a férfias kiállásban, s veszélyezteti a szabadságát? Maga a kép szorongást keltő, kísérteties a hangulat, a kutyák vonyanak, denevérek repülnek.

Kimondhatjuk, hogy Madách árnyékszemélyisége az, aki menekül a domináns - az ösztönök egészséges ki- és megélését gátló - anyai hatás elől. Jung szerint az árnyékszemélyiség a perszónának, az aktív tudatos személyiségnek a poláris ellentéte. Azon tulajdonságainkat egyesíti, amilyenek nem akarunk lenni, amit elutasítunk magunktól, amit elfojtunk. Tehát nem kívánatos tudatalatti ösztöntörékvéseink is részben az árnyék-személyiséget alkotják. Egyszerűen a jó és rossz részünk értendő a perszóna, illetve árnyék alatt. A kettő közötti poláris feszültség az emberi morál alapvető problémája. Ez a morális poláris feszültség jól követhető Madách műveiben, például a *Mózes*-ben és elsősorban *Az ember tragédiájában*.

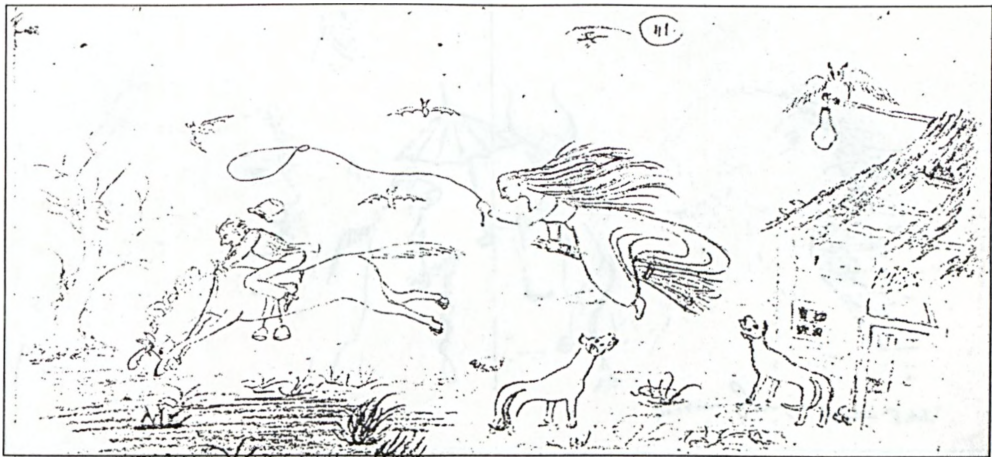
Az imént elemzett rajz mellé helyezném azt a rémült férfiarcot, amelyet különféle karakterű női arcok vesznek körül. Felfogható a rajz úgy is, mintha a férfilélek női részének kivevülése, animája lenne.

Az anima - animus fogalom - a lélek férfi és női aspektusainak - „felfedezése” és a vele való analitikus munka a nagy svájci pszichiáter, Jung nevéhez fűződik. - Az anima kifejezés latinul lelket jelent, vagyis Jung-i értelemben lelkünk másik felét jelenti, hiszen ebben az értelmezésben mindkét nemnek megvan a maga ellenpólusa. A magyar nyelv is nagyon szépen fejezi ki, hogy a férfi a nőben, nő a férfiben keresi a „párját”. Madách nagyon szépen ír erről a Tragédiában, amikor Ádám a Paradicsomban való eszmélés kezdetén így szól Évához:

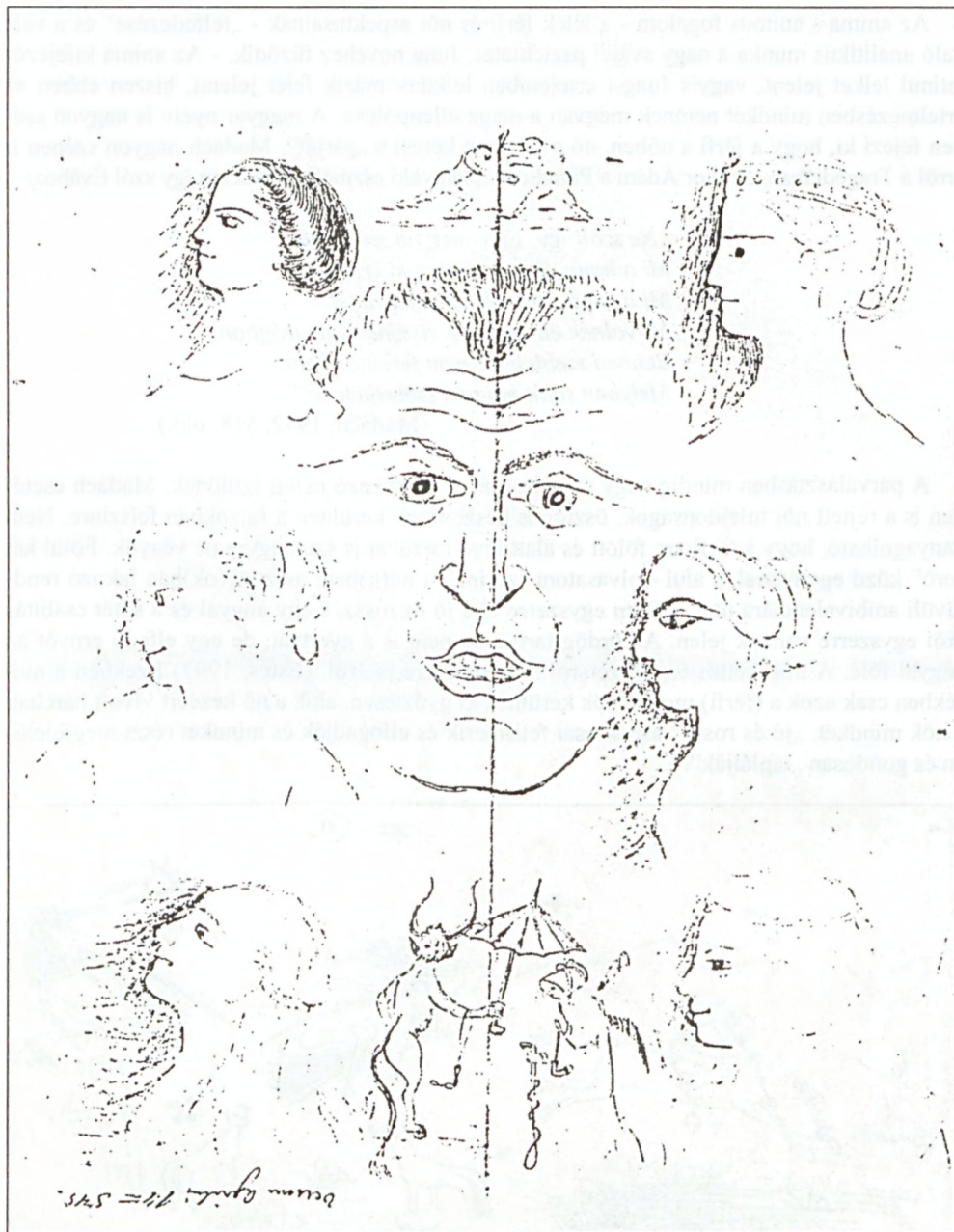
*„Ne szólj így, Éva, meg ne szégyeníts.
Mi a hang, hogyha nincs ki értené?
Mi a sugár, ha szín nem fogja fel?
Mi volnék én, ha mint visszhang a virágban,
Benned szebb létre nem feselne létem,
Melyben saját magam szerethetem?”*

(Madách, 1942. 518. old.)

A párvalasztásban mindig nagy szerepe van az ellenkező nemű szülőnek. Madách esetében is a rejtett női tulajdonságok, ösztönös késztetések kerülnek a rajzokban felszínre. Nem hanyagolható, hogy a férfi arc fölött és alatt lévő rajzokat is szemügyre ne vegyük. Fölül két „erő” küzd egymással, s alul - olvasatom szerint - a nő(k)ben, asszony(ok)ban lakozó rendkívüli ambivalenciára utal, akiben egyszerre él a jó és rossz, s egy angyal és a sötét csábítás erői egyszerre vannak jelen. Az ördög tartja, ha nem is a gyertyát, de egy elfedő ernyőt az angyal fölél. A nők kettős természetéről számos mese is szól. (Estes, 1997) Ezekben a mesékben csak azok a (férfi) mesehősök kerülnek ki győztesen, akik a nő kezéért vívott harcban a nők mindkét, „jó és rossz” aspektusát felismerik és elfogadják és mindkét részt megfelelően és gondosan „táplálják”.

I. kép (Madách rajza)

II. kép (Madách rajza)

Ha visszautalok a Janus-arc kettősségére, ezt a képet is felfoghatjuk mint a férfiban lakó változékony női részt, de az élettörténet birtokában a reális életben a nőktől való elszenvedett sérelmekre is utalhat. Feleségétől, *Fráter Erzsébettől* elszenvedett bánatára gondolok, ahol az anyagi arc mögött Madách számára egy nehéz, „ördögi” természet öltött testet. A fenti állítást nem kell kategorikusan érteni, hiszen életük alakulásának dinamikájából mindkét felet lehet, és meg lehet érteni. Most azt a lelki állapotot vizsgáljuk, amelyet Madách vetített ki a rajzaiban. Nincs írásos nyoma, hogy Madách szavakban ki tudta-e fejezni ezeket az érzelmeket, minden esetre rajzai nagyon beszédesekek. Ismert, hogy a lelki egyensúlyi állapotunkat biztosító elhárító mechanizmusok révén a nehezen megfogalmazható és kifejezhető sérelmeket és érzelmeket elnyomjuk, elfojtjuk, vagy éppen szublimált formában fejezzük ki, esetleg a reakcióképzés útján éppen az ellentétébe fordítjuk át.

Az előző képnek az ellenkező párját is megrajzolta Madách.

Egy csúnya, ostoba kifejezésű női arcot „szép” férfi arcok vesznek körül. Az ostoba kifejezést a széles száj és a hangsúlyozott lapos orr, valamint a mongoloid szem kelti. Ki kelle emelni, hogy a bal felső sarokban lévő férfi fejhez Madách azt írta, hogy „Madách Imre saját arcképe”! Mindkét rajz arról szól, hogy hogyan jelenik meg a férfi (s Madách) lelkében élő nő képe.

Tudjuk, hogy pszichológiai szempontból nézve a személyiség alakulásában a szülőknek meghatározó szerepük van. Különösen érvényes ez Madách esetében Majtényi Annára vonatkoztatva, aki férjét korán elvesztve vált gyermekei gondviselőjévé, amely inkább egyfajta férfiaságot kölcsönzött neki az anyai gyöngédség mellett. Madách apai minta nélkül nőtt fel, alávetve magát az „édes mama” akaratának. A sorsa úgy alakult, hogy az erős kezű Majtényi Annát kompenzáló, illetve ellenazonosításként a földi örömeiket előtérbe helyező Fráter Erzsébetet választotta. Madách ki van kötve e két nő közé. Vágyai más irányba húzzák, mint szigorú felettes énje, amit a szülői (anyai elvárás) alakított ki benne. Madáchnak végtelen feszültséget kellett átélnie, egyrészt, hogy merjen-e mély ösztönös vágyai szerint élni, vagy a szellem parancsa szerint cselekedni. Madách esetében elmondhatjuk, hogy a szelleme bizonyult erősebbnek, s legyőzte a lelket. Ezt még a betegsége értelmezésénél is gondolhatjuk, hiszen pontos diagnózis ismerete nélkül csak hipotéziseink lehetnek. Mindenesetre a tudomány mai állása és a pszichoszomatikus betegségkoncepció szerint elmondhatjuk, hogy a tüdő betegsége a lélek betegsége, hiszen a levegőt, lelket, életet szűrjük át magunkon, amikor lélegzünk. Madách éppen ezzel a szűrő funkcióval boldogult nehezen. Megdőlt élete terhei alatt. Nagyon jól szemléltetik ezt az ún. tájrajzaiban a legváratlanabb helyeken felbukkanó dőlt kereszttek, amelyeket élete keresztjeinek is felfoghatunk. Tájrajzainak (Benesné, 1995) elemzésével nem foglalkozom, hiszen azt *Benesné Takács Ágnes* grafológus már megtette.

Ha az aláírást, mint a személyiség egészére utaló szimbólumot, mint egy „grafológiai névjegykártyát” vizsgáljuk meg, fellelhetünk benne a vezeték és keresztnév találkozásánál egy eldőlt keresztet, mint egy szimbolikus elemet, amelyben a személyiség kifeszül, de a paradoxon is benne van, mintha ez tartaná össze a személyiséget. Madách úgynevezett tájrajzain váratlanul felbukkanó kereszttek is ugyanebben a 60 fokos szögben dülnek, mint az aláírása. Az írásban ez a dőlési szög fokozott érzelmi beállítódásra és szenvedélyességre utal.

Különösen azért figyelemre méltó ez a jegy, mert Madách nevében nincs alsózónás betű. A vezetéknev és keresztnév egymásba fonódása jelenti azt a rendkívüli elhivatottságot, amelyvel képes volt kozmikus magasságba emelkedni, s a múltat s jövőt együttlátva megírni a Tragédiát. A mélybe lenyúló alsó zónából hívja elő azt az intuitív tudást, amellyel a „szférák fölé” képes emelkedni. Ugyanazzal a ritmikus erővel hozza létre az alsó zónából a felső zónába tartó vezeték és keresztnévét összekötő betűt. A mélységnek és magasságnak, a ösztönös és a szellemi energia találkozásának, egymásba fordulásának lehetünk tanúi Madách aláírásában.

Az aláírásban jelen van az önértékelés nagysága, amelyet azonban magával ragad a szenvedély. Két aláírást közlök, az egyiket 1942-ből, a másikat néhány órával a halála előtt, amellyel végrendeletét írta alá. Az 1862-ből származó aláírás ritmusa dinamikus, lendületes. A lendület kanyarintatta oda a szintén alsó zónában uralkodó nagy E betűt, ami Madách több aláírásában is szerepel. Ez a „rejtett monogram” utal(hat) Madách gyermekkorára és regressziójára, még mindig fixálva azt a helyzetet, amikor őt a kedves Mama Emminek becézte.

A végrendelet aláírása nyomatékszegény, ritmusa megtört, korábban mázolságra hajlamos vonalai most élessé váltak. Kézi mikroszkóppal vizsgálva a vonal anyaga homogénné, letisztulttá vált, határai jól kontúrozottak. Egy lélek számot vetett önmagáról és indulásra kész.

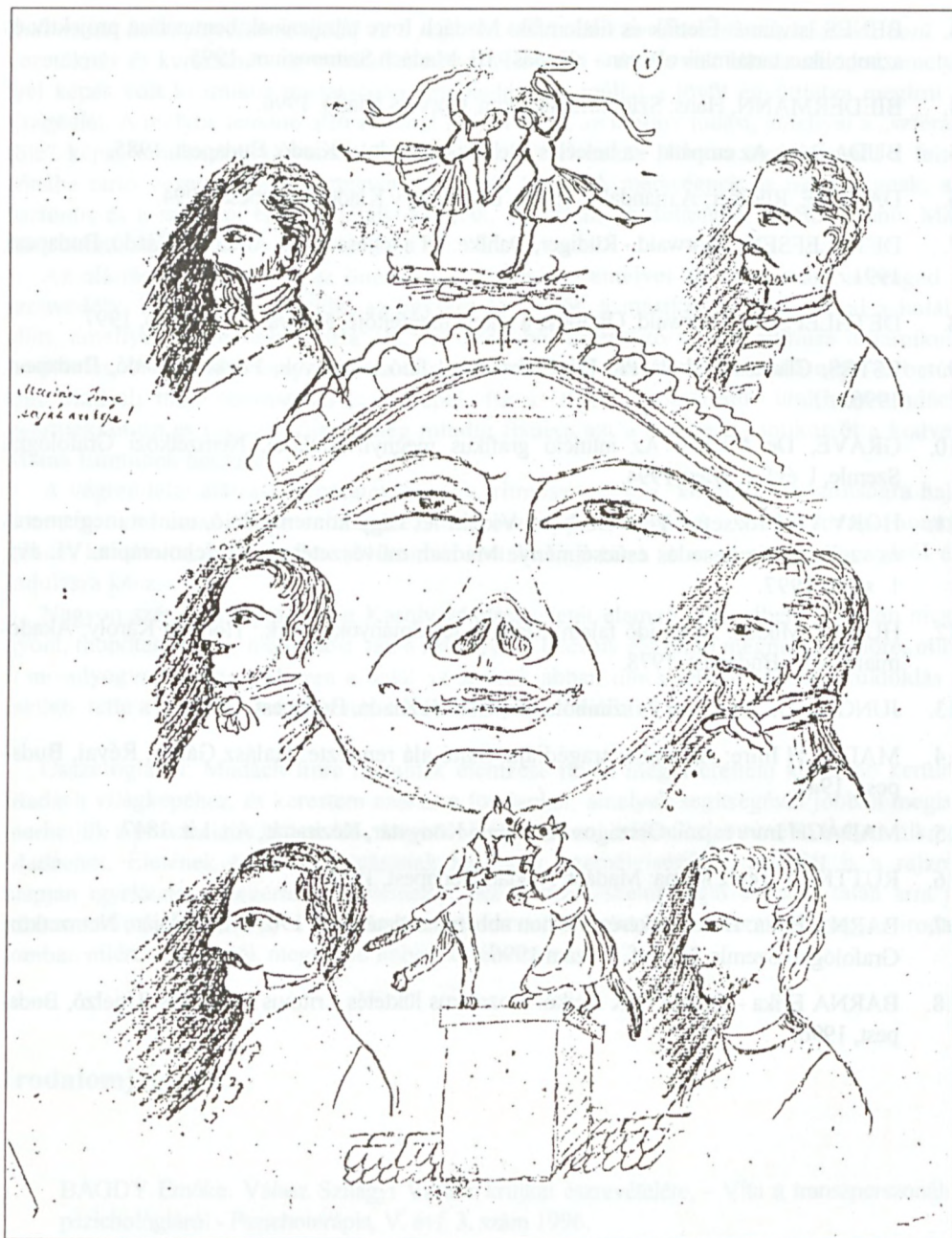
Nagyon szépen ír erről Balog Károly Madách életét elemző könyvében. „Miután meggyönt, mondtam nekie, hogy most van a krízis, hisz Péczely ezt mind megmondta előre, mire ő mosolyogva mondta: „Hiszen a halál az semmi, abban nincs semmi, de ez a fuldoklás s mellére tette a kezét, ha még pár nap tartana, lehetetlen kiállni.”

Összefoglalva: Madách Imre rajzainak elemzése révén megkíséreltem közelebb kerülni Madách világképéhez, és kerestem azokat a forrásokat, amelyek segítségével jobban megismerhetjük a provinciális létben élő, mégis a világ szellemi óriásai között méltó helyen alkotó Madáchot. Életének és párválasztásának kétségeit, személyiségének mértékét is a rajzok alapján igyekeztem megérteni és elemezni. Az elemzés szempontjai kapcsán talán arra is jobban ráérezhetünk, hogy a mi magyar egyetemes Génuszunkat a korabeli magyar irodalomban miért nem tudták megfelelő helyen értékelni.

Irodalomjegyzék

1. BAGDY Emöke: Válasz Szilágyi Vilmos kritikai észrevételére, - Vita a transzperszonális pszichológiáról - Pszichoterápia, V. évf. 3. szám 1996.
2. BALOGH Károly: Madách az ember és a költő, Dr. Vajna György és Társa, Budapest

3. BENES Istvánné: Életfák és tilalomfák: Madách Imre tájrajzainak bemutatása projektív és szimbolikus tartalmaik alapján - előadás - III. Madách Szimpozion, 1995.
4. BIEDERMANN, Hans: Szimbólumlexikon, Corvina Kiadó, 1996.
5. BUDA Béla: Az empátia – a beleélés lélektana, Gondolat Kiadó, Budapest, 1985.
6. DAHLKE, Rüdiger: A mandalák világa, Dunakönyv Kiadó, Budapest, 1994.
7. DETHLEFSEN, Thorwald - Rüdiger, Dahlke: Út a teljességhez, Arkánium Kiadó, Budapest, 1991.
8. DETHLEFSEN, Thorwald: Oidipusz a talány megfejtője, Magyar Könyvklub, 1997.
9. ESTES, Clarissa Pinkola Ph. D.: Farkasokkal futó asszonyok, Édesvíz Kiadó, Budapest, 1996.
10. GRAVE, De Michel: Az intuíció grafikus megnyilvánulásai, Nemzetközi Grafológiai Szemle, I. évf. 1. szám 1994.
11. HORVÁTH Józsefné Tóth Borbála: Vidéki lét vagy kontempláció, mint a megismerés és szellemi kiteljesedés csúcsmélnye Madách művészetében, Pszichoterápia, VI. évf. 1. szám 1997.
12. HUBAY Miklós: Át az idő falain, Madách tanulmányok, Szerk.: Horváth Károly, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
13. JUNG, C. G.: Az ember és szimbólumai, Göncöl Kiadó, Budapest, 1993.
14. MADÁCH Imre: Az ember tragédiája, Sajtó alá rendezte: Halász Gábor, Révai, Budapest, 1942.
15. MADÁCH Imre rajzai: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, An. Lit. 3847.
16. RUTTKAY Teréz Mária: Madách Aladár, Budapest, 1938.
17. BARNA Erika: Bocsánatkérés Michon abbétól születésének 190. évfordulóján, Nemzetközi Grafológiai Szemle, III. évf. 3. szám 1996.
18. BARNA Erika - DEMETER Anikó: Kozmikus lüktetés - ritmus és kézírás, Útjelző, Budapest, 1996.

III. kép (Madách rajza)

Praznovszky Mihály

A tizenhatodik szín

Nekem ma itt két kiállítást kell megnyitnom, de én egy harmadikról fogok beszélni. Az első kettőről nincs sokat szólanom. *Balogh Károly* akvarelljeit nem először láthatjuk már. Tudjuk jól, milyen fontos alkotások ezek. Szólnak egy sokoldalú tehetség megnyilvánulásáról, amelynek alapjait ott találjuk *Madáchnál* is. A rajzolgató, festegető *Madáchnál*. Aki olyan nevelést kapott ifjúkorában, amelyben az általános műveltség, a társaságbeli érintkezés, az önfelépítés eszközei között a művészetekkel való ismeretséget is meghatározónak tartották: ismerni a zenét, a színházat, a tudományt, követni a sajtóból, a friss könyvekből Európa változó eseményeit. Nemcsak az anya kívánsága volt ez, de a magyar nemesség, az arisztokrácia felvilágosult - sőt ekkor már nemzeti liberalizmustól is meghatározott - rétegének igénye: ismerd meg önmagad és a világot, hogy még többet tehess nemzedet javára.

Balogh Károly is ezt a mentalitást kapja a szülőháztól. Ezért és így lesz sokoldalú tehetség. Ezért nevelik őt széleslátókörűnek. Ezért tud jól fogalmazni, ezért tudja a históriát megörökíteni, ezért tudja a tájat, környezetét ecsettel megjeleníteni. Képein egyszerre dokumentatív és szenzibilis, nyitott és átalakító. Életművének ez a része önmagában is megállja a helyét, de mindenképpen egy szuverén tehetség megnyilvánulásának lehetséges útjairól tanúskodik.

A másik kiállítás itt, körülöttünk, ugyancsak ismerős. Ha nem is így, ebben a látvány-rendezettségben, de gondolatiságában és történetiségében. Magyar művészek *Madáchlátomásai*. Nem volt s nem is lesz művész a hazában, akit eredendő érzékenysége révén ne érintett volna meg a *Tragédia*. Akiket nem, nos ők viszont nem művészek - hallatszódják ez bármely kategórikusan, s így igaztalanul. *Than Mór* már 1862-ben - jól hallják: 1862-ben - megfestette hatalmas méretű, több négyzetméteres vásznán az első *Tragédia*-kompozíciót.

Övé az elsőnek járó diadal.

És micsoda sor kanyarog utána! Mintha a magyar művészettörténet elevenedne meg általuk. *Zichy Mihály* klasszikus rajzaitól a századforduló megkavarodott világú másodrangúin át a jelen század modernjeiig, az avangard hazai úttörőiig, a jó mesteremberektől a zseniig, a modern magyar művészet különböző izmusaival megfertőzött-megfertőztetett alakjaiig és az ezeket a sémákat sem el nem fogadó, vagy még időben eldobó alkotókig.

Külön ajánlom figyelmükbe a nógrádiak kompozícióit. Lehet, hogy nem ők a legjobbak ebben a Madách-művészettörténetben, de mindenképpen a leghitelesebbek. Számomra *Czinke Ferenc* 1964-es Madách-feje a legantentikusabb, *Lóránt János* bábjátékosa a legkifejezőbb, *Réti Zoltán* lágy akvarellje a legszívenütöbb.

Ennyi. Nincs több mondanivalóm. Nézzék meg, találkozzanak újra a képekkel, hallgasanak meg szaktárlatvezetést.

Ám van itt egy harmadik Madách-tárlat is, amelyről szólni kívánok, s amely értelmezi ezt a kettőt. Valójában nem is látható a teremben, hanem körülöttünk a világban. A kiállítás címe: *A megcsonkított Madách, avagy a szétfürészelt szellem.*

Ez az igazi kiállítás most Magyarországon! Ez az igazi látélet Hunyadnak méltó népéről! Nagyszerű! Csak rendezzünk sok Madách kiállítást és ünnepet.

Megéri.

Mi, itt, százan, meghatódva, remekül érezzük magunkat. Közben lehet, hogy éppen fűrészeli a Bolyai Gimnázium előtt *Varga Imre* szobrának a fejét. *József Attiláé*t már levágták. *Balassié*t ellopták, *Radnótié*t már bizonyára beolvasztották. Vagy előkerült már a *Szabó Lőrinc* portré Balassagyarmaton? Ugye milyen szép tárlat ez, a harmadik? S ezt meg sem kell nyitnom, működik ez magától.

Mintha most íródna a *Tragédia* 16. színe. Tényleg, az vajon miről szólna s hol játszódna? Lucifer képtelen kitalálni ilyen próbatételt. Madách fantáziája sem érne fel idáig. Mondjuk játszódhatna az arab világban, Algériában, egy lemészárolt faluban, asszony és gyermek holttestek között. Esetleg Kínában, ahol magyarországnyi területet árasztanak-pusztítanak el a szent eszme jegyében. Esetleg USA-ban, ahol a neoprivitívizmus életformává vált, és persze, nekünk követendő társadalmi modellé. Esetleg egy számítógépes központban, miszter *Gates* birodalmában, egy „Miszter Internet” által vezényelt birodalomban, amelyhez képes *Orwell* utópiája leányregények könnyes álma. *Nostradamus*, *Orwell*, *Fukujama* - amatőrök! Ám az a fickó, az ige, az a fűrész, a Margitszigeten, az a profi! Ő tudja, milyen lesz a XVI. szín.

Nincs többé utópia! A XXI. század karnyújtásnyira van tőlünk, s ha az emberiség legszörnyűbb századának tartjuk a XX.-at, mit remélünk a három év múlva elénk lépőtől? A huszadik században azért voltak gondolkodóink és volt művészetünk. Most viszont egyre inkább csak technikánk és politikánk van. Mindent viszünk magunkkal, s még csak azzal sem áltathatjuk egymást, hogy bezzeg Madách korában ez nem így volt. Nem Madách írta-e a *Tragédia* keletkezéséről: írtam egy költeményt, meséltem róla másoknak, de - teszi hozzá - „olvasni nem akarta senki”. Már akkor sem! Ugyan miért, minek? Könyvet, kéziratot, filozófiát, fantáziát - amikor a világ oly annyira praktikus körülöttem?

Most meg aztán ki akarja olvasni? Mi százan, akik itt vagyunk. De mi vagyunk ott mindenhol, és számunk az idő haladtával nemhogy nő, de fogyatkozik. Van, aki kihal, van aki szegyenkezik, van aki megunja a reménytelenséget. Mert kétes rang lett a tudás és a szellem, és - mondja tovább Madách:

*nyervágy, haszonlesés,
Ólálkodik köztük, s önzéstelen
Emelkedettség nincsen már sehol.*

Figyeljék meg, Madáchnál hányszor tér vissza ez a gondolat, mint valóságos rögeszme: mit ér a tudomány, a művészet, az erkölcs, az érték, a teremtett emberi érték. Kepler maga

veti tűzbe főliánsait, s a haszontalan elmélet helyett ugyan a tapasztalást ajánlja a tanítványnak, akiről tudja, hogy buta és elméje tompa. A londoni színben a nyegle, a bábjátékos, a hegedős mind-mind szégyelli, amit csinál, áruba bocsájítja művészetét, tudását, mert minél jobban silányabb, annál inkább kelendő.

A falanszterben nem a lomtárba kerül-e minden, ami jszép, gyönyörű, s marad minden, ami hasznos, s a tudomány árulása és árulatása szerint előttünk lesz a klónozott Évából az emberiség génbankja, mert bizonyára ez készül a lombikban. A praktikizmus kizárólagossága, az információ mindenhatósága, az értékek egyoldalúsága, a vagyon istenülése - ez a mi XVI. színünk. Ezt nem Madách írta, mi csak tovább játszuk a jelenetet, ahol ő abbahagyta az írást a londoni után, a falanszter után. Pedig azt hittük, a technika fejlődése, a szabad információ áramlás révén a társadalom és mi is megváltozunk. Csak úgy, önmagunktól. Hogy nő „az emberek felelősségadata, s nő a társadalmi szolidaritás”. Persze, mindennek a fordítottja lett az igaz.

A társadalom által ellenőrizhetetlen szabadverseny egészen biztos, hogy az elnyomorodáshoz vezet. A szellem devalválásához. Buta néppel nem lehet országot és jövőt építeni. Ezt mindig mondjuk, s mindig elfelejtjük. S mindig kezdjük előlről. Nem tudunk átlépni azon a konfliktuson, amin Madách sem a londoni és a falanszterbeli színek gondolatiságával: rend nélkül nincs szabadság, szabadság nélkül nincs rend. Képtelenek vagyunk ezt feloldani, s bár Madách ajánlása, Ádámnak a megoldása nem oly tetszetős, de úgy látszik, még mi sem találtunk jobbat.

Mindennek tetejében most van a magyar kultúra napja. Az ember egyszerűen szégyelli magát. A kultúra már nem kevesek *kiváltsága*, hanem kevesek *menedéke* lett. De milyen gyenge menedék! Elég egy bankhisztéria s maga alá temeti. Elég egy jól kitalált tőzsdemanőver és széttroncsolja.

Pedig most Petőfiről is szólunk - akihez elsőként Arany hasonlította Madáchot, s Kölcseyről is beszélünk, hiszen *Himnuszának* is születésnapja van. Ők hárman, ez a három szellem, ez a három magyar érték éppen 175 évesek ezekben a napokban. Úgy látszik, ők hárman együttesen is kevesek. Kevés a *Himnusz*, kevés a *Nemzeti dal*, kevés a tizetöt szín.

Pedig olykor mintha maga Madách is reménykedne. „Az eszmék erősbek a rossz anyagnál” - mondja, majd később így bátorít:

*„Rettegsz a költészetért ma,
Holnap a tudás miatt...
Majd az élet korlátozza önmagát...”*

Furcsa egy kiállítás ez a XX. század végi Európában. Mert miként a *Tragédia* sem Magyarországon játszódik, úgy ez a keserű bemutató sem a magyar földön látható. Csak hát ez az én időm, az én korom, az én hazám, az én kultúráim. Védem, mert akarom, és szólok érte, és vigyázom. Ezzel a két valóságos kiállítással is itt ebben az épületben, betonba zárva. Pedig hát, „pajtás, úgy fest, alulmaradtál a Tétel és a Törvény szerint.” - mondja a Madách-hívő Karinthy és verse végén csak hozzá teszi:

*...Jól van így is.
Megnyugszom. Ámen. Úgy legyen.
Inkább egyenek meg a férgek
Minthogy a férget megegyem.*

De talán azért itt még nem tartunk!

Elhangzott Salgótarjánban, a Balassi Bálint Megyei Könyvtárban, a Magyar Kultúra Napja alkalmából.

Buday György: Lucifer (1935.)

Ián Smrek

Hollandia

Mint angol lordok arca,
a vén bükk hült s fakult.
S a tenger toportyánja
szélárnyas fjordba bújt.

Mikor a roppant vizek
elkezdtek lázadni,
a partra visszaszökött
pár bolygó hollandi.

De ki lebirta sokszor
a Csatorna dühét,
vitorlát bontva küldte
hajóit szertesét.

Sapkámmal integettem
száz mérföld távon át,
s mosollyal hintettem meg
a szép Hollandiát.

Amerre szemem nézett,
vágató-sebesen
szélalmok kereplöztek –
négy-öt is oly helyen.

Keresem Don Quijotét
a malomház alatt,
ott van ni – facipőben,
fején halászkalap.

Tehénkék buksijával
jámberság bólogat,
ostort suhint a csordás,
ők meg a farkukat.

A vámtiszt utam állja.
– Eredj el előlem,
engedd, hogy a királynőt
s városát köszöntsem!

– A királynő most pihen,
s nem szenved bajt s hiányt,
a fővenyen hál mindig,
az ágya bálnahát!

– Tudom, a királynőtök
egy teremtmény-csoda,
ha kell, gyémánttal lehet
kövezve udvara.

E honban nincsen koldus
tán féltucatnyi sem,
itt tulipánok nyílnak
a krumpliföldeken.

A nők itt páva módra
sétálnak alá s fel,
és Földünk lagzijait
csokrokkal látják el.

Én Amszterdamban vígan
elvolnék örökig,
elnyerve rózsaszínű
holland nők kegyeit.

Mindig a kikötőben
kószálnék, naphosszat,
élvezném, hogy nyomomban
sirályok szálldosnak.

Ám nagy a világ, s hív, húz,
indulok is, megyek,
de hej, a királynőnek
majd küldök levelet!

Fordította: Veres János

*Száz évvel ezelőtt, 1898. december 16-án született
Ján Smrek kiváló szlovák költő és műfordító, Petőfi,
Ady, József Attila költészetének tolmácsolója.*

Versírás hajnalban

**Csikász István balassagyarmati művésszel
beszélget Dukay Nagy Ádám**

Mondják, hogy az ezredvégen nincsenek - nem is létezhetnek sokoldalú tehetségek.

E tézist nem mindenki fogadja el egykönnyen.

Csikász István sem. Előadóművész, festő, költő. Alkotóként kipróbált már ezt-azt, maga mögött hagyott hatvanöt évének mégis egyetlen másodperce sem tiltakozik az ellen, hogy írjon, fessen, színpadra álljon.

Július van és nagyon meleg. Miután szétnéztünk a műteremben (hajdan garázs), a hűvös dolgozószobában bújunk el. Beszélgetünk, cigarettázunk. Nyugalom van.

- Legutóbbi kötetedet - a Levelek Bálint úrhoz címűt - olvasva egyáltalán nem éreztem látványos lendületbeli különbséget, ha látásmódodat mondjuk az éppen most induló szerzőkkel hasonlítom össze.

- Azt hiszem, nagyon furcsa típus vagyok kölyökkoromtól kezdve. Általában azt mondták rám, és a családban ezért állandóan megrótták, hogy későn komolyodom. Mindenbe belekezek, mindent abba is hagyok, kifulladásig a lendületeim és tulajdonképpen abbamaradnak a megkezdett dolgaim. Utólag visszagondolva rá, nagyon örülök, hogy ez így volt, bár sokat szenvedtem miatta, mert a családom elvárta tőlem - úgy hét-nyolc éves koromtól kezdve -, hogy egyenes úton, egyenes célokért haladjak és mindig lépcsőről lépcsőre, egyre följebb és följebb. Engem azonban nem lehetett ilyen grádicsokra rákényszeríteni, s főleg nem lehetett korlátok közé kényszeríteni, ezért én is későn érőnek értékelem magamat, ami magával hozta azt is, hogy például megszakadt tanulmányok sokszor csak később folytatódtak. Nagyon sokáig voltam nőtlen ember, elmúltam huszonöt, amikor megházasodtam és ez nekem már túl sokára volt, mert borzasztó sűrű volt az eddig magam mögött hagyott időszak. Lehet, ez az oka annak, hogy - későn érő típus lévén - még jelenleg, napjainkban is meg tudom tartani a fiziológiai és szellemi frissességemet. A jelen és a jövő az, ami leginkább érdekel.

- Igen, erre gondoltam, hogy ez érződik.

- Ezt élem végig állandóan magamban még akkor is, ha bizonyosan látható rajtam, adott dolgok, amelyeket adott korban, fiatal emberként magamra vettem, vagy amelyekre megtanítottak, úgy rögződtek bennem, hogy azok változnak kevésbé. Például kiválóan megtanultam

az anatómiát képzőművészeti tanulmányaim során, a csontszerkezettől kezdve az állatokon keresztül, végül az ember ábrázolásáig, amely tulajdonképpen az alkotó képzőművészeti céljainak végső kicsendülése, a csúcsa: az ember az embert hogyan ábrázolja. Ma ezt a tudást rendelem alá a kifejezésnek.

- *Ezek tükrében téged idézlek. Aki rám tekint: az kinek az arca?*

- Hm, köszönöm, ez nagyon meglepett. Be kell vallanom hosszú időn keresztül színésznek készültem, de középiskolás koromban egészen biztosan. Az egész város, egész Keszthely, a gimnázium, s az összes tanárom színész pályára predesztinált figurának tartott. Biztos, hogy ebben a szándékomban volt egy kis exhibicionizmus, de ez annak a következménye, hogy tizenkettő-tizennégy éves koromig gátlásos, visszavonult és meglehetősen depressziós gyerek voltam. Na most ez, egyik pillanatról a másikra - mondhatom másfél év alatt - az ellenkezőjére változott és abszolút pozitív életérzés lett rajtam úrrá. Bizonyára a szerelem az oka; az az időszak, amikor a kamaszkorban valakit tényleg megérint a szerelem.

- *A diákszerelem visszafogta a depressziódat?*

- Igen, ezt az érzést ellenkező előjelűvé alakította, tehát nem agresszióvá, hanem hát az mondhatom: progresszióvá. Ez egy nagyon jó hatású dolog volt- akkor jelent meg a legelső versem is. Tizenhat éves voltam. A képzőművészetben abban az időben nem nagyon lehetett eredményeket elérni, nem voltak versenyek, bemutatkozási lehetőségek, legfőljebb diákkiallítások, amit később persze sikert hoztak. A színpaddal kapcsolatomban gyerekkorom óta végigkísért. A grafonómia és a színpad. Az előbbi három-négy éves koromtól. A mozgásom nyoma mindenhol ott maradt, ahol megjelentem. Ha egy brikettel egy fehérre meszelt falusi házfalon akkor úgy, vagy ha pálcikával rajzoltam a homokba, akkor úgy. Ez talán született adottság. Jó megfigyelő lehettem kiskölyökként is, mert alig öt-hét éves koromban - mi akkor falun éltünk -, a település jellegzetes figuráit nagyszerűen tudtam utánozni. Valószínűleg volt bennem valami, valami, amit lényeglátásnak neveznek. Így aztán egészen kiskoromtól egyfolytában, mindenhol szerepeltetek, ez nyilván felhalmozódott, s bár ettől függetlenül igaz, hogy a már említett depresszív időszaknak nagyon sok oka lehetett. Minden bizonnyal a háború, amit átéltem, s az, hogy apámat elvitték az orosz frontra katonának; ezt talán életemben soha nem tudtam feldolgozni. Azt hiszem az is szerepet játszott, hogy tízéves koromban, mikor a negyedik elemet elvégeztem, nem jó iskolát választottak számomra, hanem olcsót. Mivel apám frontkatoná volt, fölvettek Kőszegre a Hunyadi Mátyás Honvédelmi Intézetbe, tehát kadétnak vettek fel, holott szenzibilis, érzékeny lelkületű, magába forduló fiú voltam, akinek nem nagyon voltak barátai.

- *Azt miként élted meg akkor, hogy például addigi életed - egyébként egészen mostanig - mindig a nyilvánosság előtt zajlott?*

- És ebben még benne van a sport, a népi tánc, a színpadnak jóformán minden egyes műfaja, egypárat természetesen kivéve, mondjuk, az éneklést, de már a zenélést nem.

- *Ezt azért kérdelem, mert emlékszem, hogy amikor még nem ismertelek személyesen, sosem tudtam vajon ez a Csikász István most a rendező-e, vagy az író-t keressem, esetleg az előadóművészt.*

- Tizennyolc éves koromig ezt én sem tudtam. Amikor mi érettségiztünk, akkor ez úgy volt, hogy kapott az ember egy lapot és meg lehetett jelölni három továbbtanulási fórumot,

ahová tovább akarsz menni. Ezek között nálam az egyik az Iparművészeti Főiskola, a harmadik pedig a bölcsészkaron a múzeológia. Keszthelyen nagyon élénk volt a Balaton Múzeum tevékenysége, és ott a múzeum baráti körben fiatal gyerekkoromban, szívesen tevékenykedtem. Annál is inkább, mivel Keszthelyen, ahol érettségiztem, létrejött egy stáb, amely a Fenékpusztá mellett és a zalavári ókori, illetve római emlékeket tárta fel, éppen abban az időben. Nyaranta segédmunkásokként dolgoztunk az ásásokon, és ez nagy örömet okozott, rettenetes vonzalmat éreztem a múzeológiához. Ez később valamennyire érvényesítette magát az életemben.

- *Motiválta a festészetet?*

- Nagyon motiválta, mert le kellett rajzolni, amiket kiástunk. Máig őrzöm apró ceruzarajzaimat, amelyeket korabeli korszokról, bronzkori edényekről, vagy ókori római emlékekről készítettem.

Na most a nyilvánosság előtti élet nem könnyű. Biztos, hogy megszedítik a tizenéves gyereket a sikerek. De olyasmi is, hogy hirtelen megnöttem, és ugyanolyan magas voltam már tizenhat éves koromban, mint most. Százkilencvenkettő vagyok és így is harmadik voltam az osztályban, mert volt kettőszázkettő centis fiú, egy százkilencvenhatos és voltam én. Egy háború utáni összetömörült osztály volt ez, amely fantasztikus kohéziós erővel rendelkezett. Tizenkilenc lány volt és harmincnyolc fiú, ami annyit jelentett, hogy ötvenheten voltunk ebben az osztályban. Ebből az ötvenhétből tizenhét-tizennyolc tiszta kitűnő tanuló volt és rájuk, ránk volt jellemző abban az időben, hogy a legnagyobb „gazemberek” voltunk, a legnagyobb rosszaságokat csináltuk; soha semmi garázdaságot, vagy erkölcs ellen vétő dolgot nem tettünk, verekedés az volt - hát kinek az életében nincs? Akkoriban én már a természetnél fogva predestinálódottam az atlétikára, és az, hogy én a sportban nagyon jó eredményeket értem el, az a széles keszthelyi közvélemény előtt ismert lett - '52-ben rövid ideig olimpiai kerettag lettem -, magasugró, százás futó voltam és ami ezzel együtt adódott: távolugró és hármasugró is.

- Nagyon fontos keszthelyi élmény, hogy kiváló irodalom tanárom volt, Dugonics András szegedi költőnek a dédunokája, Dugonics József. Most is komolyan állítom, hogy rengeteget köszönhetek neki, még a színjátszás területén is. Ő komplex irodalom tanár volt, aki a ki-mondott irodalmat érezte igazi irodalomnak, nem azt a könyv- és papírszagú irodalmat...

- *Aminek azért van hangulata...*

- Van természetesen, az más, de én is úgy éreztem gyerekkoromtól kezdve, mivel két fiatal nagynéném volt, apám húgai, és természetesen anyám, akik rengeteget meséltek nekem. Tehát így rögződött kiskoromtól, hogy ami le van írva, azt csak hangosan kimondva jó élvezni, tehát én hangosan olvastam tizenkét éves koromban a *Kárpáti Zoltánt*, vagy nem is tudom, a *Török világ Magyarországon-t* és eljátszottam magamnak az egész könyvet.

- *Azt hallottam nemrégén egy színpadi művésztől, hogy az előadó, a színész átéli ugyan a tragédiát, de nem sebesül meg. Te ezt mennyire érzed így?*

- Kétféle módon lehet megközelíteni a színészet kérdését. Szerencsére nagyszerű tanáraim voltak, pontosan '56-ban, '57-ben: Básti Lajos, Ascher Oszkár, valamint Kristóf János kiváló rendező és még sokan mások, akik hatással voltak rám, és kétféle módon szabályozták őket maguk is önmagukat. A rendezők is kétféle módon várták el a színésztől a megközelítést.

Az egyik módszer az, hogy a figurát alakítom a magam képére. A másik: magamat alkotom át, szervezem át a figura hasonlatosságára lelkiileg.

- *Ez a színművészet és az előadóművészet közötti különbség?*

- Nem egészen. Ez a színművészet, ez kizárólag a színjátszás, a színészi munkára vonatkozó kétféle megközelítési mód.

- *Ezt a „sebesülés-kérdést” azért tartottam fontosnak, mert azt hiszem Rimaszombatban hallottak először úgy, hogy egy saját prózádat mondtad el és emlékszem, hogy ott „pengett” a levegő. Ez nem tudom, minek volt köszönhető: azért mert könnyebb volt a saját szövegedet mondani, vagy fordítva: annyira oda kellett figyelned?*

- Nincs rám hatással, hogy a magamét mondom. Azt hiszem, visszafog és inkább negatív hatással van rám, hogy ha a magam művét kell előadnom - ez előadóművészet. Az előadóművészet és színművészet közötti különbséget kérdezted, de ha megengeded visszatérek a színjátszásra. Az a színész, aki belebújik a figura bőrébe és önmagára alakítja át az eljátszandó figura jellemvonásaival felruházottan, az a színész valóban beleörülhet egyszer egy Macbeth-be, egy Hamlet-be, vagy a Karamazov-ok bármelyik figurájába, tehát sebesülhet, s bele lehet bolondulni. Diderot mondja a bolond színészről és az okos színészről a következő: az a színész, aki csak az érzelmeivel játszik, bolond, aki pedig csak az értelmével az hideg. A kettő között kell valahol a helyes utat megtalálni, és én soha nem az az ember voltam, aki az eljátszandó figura bőrébe bújik bele - amikor segédszínész voltam a Faluszínháznál, Ascher Oszkárnál -, hanem mindig az a figura voltam, aki a magam képére, tulajdonosságaira alakítottam, formáltam át a szerepet. Ezért volt az, hogy esetleg egy humortalan, rövid szerep másodpercek alatt humorossá, karikírozottá, akár parodisztikussá is tudott válni, hogyha én játszottam. Ez nagyon tetszett a kollégáknak és elfogadtak engem így. Tehát ez az egyik megközelítési mód. A másik esetre Őze Lajost tudom példának mondani, akinek kedvenc verse Ady *Őskaján*-ja volt. Ő mondta azt, hogy az ember megtanulhat és mondhat nyolcszáz verset is egy életen keresztül, ennek ellenére mindig és állandóan csak egyetlen verset mond: *önmagát*. Ez nagyon érdekes dolog, mert többször hallottam tőle az *Őskajánt*, - egyszer három hónapig egy azonos műsorban dolgoztam vele - és minden este vigyázni kellett rá, hogy a tizenyolc üveg sört utána ne igya meg, miután ezt az egyetlen verset elmondta. Ő volt az, aki minden színpadi megjelenését örületes megrázkódtatással élte át. Ő volt az, aki sérült, aki szenvedett, akinek a hóna alá kellett nyúlni, akin segíteni kellett, akire rá kellett, hogy rohanjunk egyszerre ötven, miután lejött és csak szépet és jót kellett mondani neki, akkor lehetett valahogy leszelidíteni. Olyan kitörései voltak és úgy tudta elmondani Ady *Őskajánját*, hogy belebetegedett, ő ez a típus volt. Ascher Oszkár az ellenkező volt. Ő például lehántotta rólunk a gesztusokat, nem a színpadon, az előadás közben, hanem alapvetően az előadóművészetre értem, és itt térek rá a kérdésed lényegére. Ő megtanított színpadon előadóművészként működni. A fölvetelin nála Petőfi *Egy gondolat bánt engemet* című versét mondtam, amelyet gyerekkoromtól nagyon szerettem, most is szeretem ezt a verset és Petőfi legjobb versei közé sorolom, egyenrangúnak érzem a *A XIX. század költőihez* írott versével, amelyet a legmagasabb szintű Petőfi-versként kezelek hosszú évtizedek óta. Amikor elmondtam a verset, akkor Ascher borzalmasan kikelt magából, mondván: minden jó hangilag, arcdjátékban és szemjátékban, de azok az örületes széles, teátrális gesztusok,

amelyeket közben tettem, az mindent elrontott. És akkor elkezdett dolgozni velem, s ma már tudom, hogy valóban a hangban, a szemben, az arcban, az intonáció magasságai, mélységei, dinamikája, ereje és pianissimói és fortissimói alkotják az előadóművészetet.

- *Butaság azt kérdezni tőled, hogy melyik művészeti ág dominál az életedben?*

- Nem butaság, ez abszolút természetes mindenkitől. Fölkészültem és vártam egy ilyen kérdést, tudniillik ez problémát okoz az embereknek. Sokan kijelentették már, hogy amiként polihisztorok sincsenek napjainkban, ugyan a művészetek széles skáláján sem lehet mozogni. Na most ők azt gondolják rólam - és ez borzalmas fájdalmat tud okozni nekem - azért festek és írok, azért vagyok színpadon, hogy exbicionizmusomat éljem. Messze nincs erről szó, ezek rossz hangulatú mellétalálások. Különbösen is hadd mondjam azt, hogy nem nagyon érdekel, engem ki miként definiál, mégha a megye kiemelkedő szellemisége is az illető, akkor sem nagyon érdekel. Sajnálatos tény, hogy az ikrek jegyében egyszerűen így születtem. Az egész familiámat áthatja évszázadok óta az a gondolat, hogy nálunk az elsőszülöttől, vagy egyáltalán a fiúgyermekektől mindig fantasztikusan sokat vártak el. Alapvetően kialakították a nevelés közben bizonyos küldetésstudatot.

- *Ez nagyon hatott rád?*

- Ez eszméletlenül hatott rám.

- *Teherként, vagy szívesen vállaltad?*

- Érdekes módon nem teherként. Amikor ötéves gyerekként „leutánoztam” a vegyesboltost, vagy a falu bolondját, és ott siker volt és tapsoltak, mert nagy társaság volt, mondjuk apám névnapján...

- *Akkor az egy hálás dolog volt...*

- Igen, az nekem egy pozitív élmény volt. Fontos elődök is vannak a családukban, hát két szobrász. Az egyik - mivel veszprémi származású a családuk - Veszprémben híres, s róla galéria van elnevezve. A Magyar Nemzeti Galériában vannak a művei..., vagy a Veszprémi Múzeumban, ezt a Praznovszky Mihály jobban tudja, mert ő még igazgatója is volt az utóbbinak... Szóval, ez a nagybátyám a Csikász Imre, ott van a fényképe, róla lehet olvasni a művészeti lexikonban, és apám öccse ugyancsak szobrász volt. A múlt század végén volt egy szolnoki-kecskeméti-szegedi kiváló színész Csikász László, aki a vidék legkiválóbb *Bánk bán*-ja, *Hamlet*-je és hős-típusú figurája volt, és a színész lexikonban ugyanúgy megtalálható. Sajnálatos módon én úgy születtem, hogy nagybátyáimon keresztül nyilvánvalóan és kétségtelenül átöröklődött belém a képzőművészeti hajlam, vagy a grafománia, tulajdonképpen a szememnek a szerkezete. Mert a látás tulajdonsága az, hogy valaki jól rajzol. A kéz egy végrehajtó, gondolattalan végtag. A látás az amely felfedez dolgokat, az agy feldolgozza, a kéz végrehajtja, ennyire egyszerű.

- Engem ez azért érdekelt, ez a fajta sokszínűség, mert számos tevékenységi körödből egybe is belepusztul az ember.

- Az életformám segít kibírni. A muzikalitás apámban fantasztikusan öröklődött, ugyanakkor nagyon fogékony volt a verbalításra, és rám legnagyobb hatással a férfielemek közül, akik közel álltak hozzám, eddig az apám volt, mert kora eszmélésemtől kezdve tudatosan, tudat alatt?, néha hosszú hallgatások kontaktusában tudtam tőle átvenni azokat a dolgokat, amiket ő csak gondolt. Kvázi nekem kényszerből szinte ugyanazokat kellett, hogy gondoljam, vagy érezzem. Ő egyszerre

járt az orvosira és a Zeneakadémiára, mégis szülész-nőgyógyász lett, mert ő mindig is annak készült, és ő egyenesen haladt lépcsőről-lépcsőre, maga rakta ki magának a korlátokat.

- *Amiket te nem tudtál...*

- Amibe engem nem lehetett belekényszeríteni. Nagyszüleimnek az volt az igénye, hogy ugyanúgy haladjak a világban, a karrierben, mint ahogy apám, de hát ezt nem lehetett elvárni, hiszen minden ember más. Apám muzikalitása mégis nagy hatással volt rám, mert nálunk állandóan összejövetelek voltak, házi hangversenyek, szavalások, nagy ünnepek.

- *Ez eleve tolt a társasági életbe, a közéletbe?*

- Így van.

- *Azt gondolom, ez neked azért nem hiányozhat, mert most is ezt igyekszel megteremteni magad körül.*

- Igen. Barátaimmal és azokkal a volt tanítványaimmal, akik már mind a barátaim, természetesen és felnőtt emberként is diákkoruk legnagyobb élményének tartják azokat az időket, amiket így töltöttünk együtt. Tehát ezek a délutánok belevittek engem ebbe az életformába. Szellemeikben mindaz belém plántálódott, amit apám belém tudott itatni. Azért hivatkozom az ő zenei képességére, mert bennem nem lehetett ilyen képességeket felfedezni, ugyanakkor tanítottak természetesen, mindhárman elvégeztünk bizonyos zongora iskolákat, de én később áttértem a tánczenére, a modern zenére, a dzsesszre, és végül is kamaszkoromtól huszoneves koromig nagyon intenzíven muzikáltam, volt saját zenekarom is.

- *Középiskolás koromban én is próbálkoztam versmondással közönség előtt, és volt egy műsor, ami ugyan nem volt bukta, csak úgy éreztem, rossz voltam. Akkortájt döntöttem úgy, hogy na, én végleg abbahagyom ezt az egészet. Neked egy ilyen törés elég lett volna, hogy abbahagyj valamit?*

- Nem. Rengeteg ilyen törésem volt, ezért tartom ma is fontosnak apám muzikalitását. A szókimondó ritmizálhatóvá vált és úgy vélem, jelentős részben ennek köszönhettem, hogy verset írok.

- *Ez neked kitűnt a Kar-Dialóg című versedből. Formailag semmitmondónak tűnő szabadversnek testszik, holott éppen a ritmikája olvastatja.*

- De tulajdonképpen formába tördelhető lenne. Szentmihályi Szabó Péter mondta rólam, hogy fantasztikus az, hogy néha egyetlen szót írok le egy sorba és soha nem töri meg a versnek a ritmusát. A muzikalitás nálam a verbalitáskészséget egyszerűen belekényszerítette a ritmusba. Egy másik, amit nagyon fontosnak tartok, és jelenlegi életemre is hatással van, szintén az említett depresszív időszakból való. Amikor Budapestre jártam, az akkori Rákócziánumba, ott volt egy hittanárunk, Tyukos Józsefnek hívták talán, nem emlékszem a keresztnévére, de vasárnap a mise után mindig bementem hozzá beszélgetni. Furcsák ember volt mégis megnyíltam előtte és elkezdtem neki panaszkodni; valahogy oldódott a rosszkedvem a jelenlétében. Ő tanácsolta, hogy írjak naplót. Ez nekem rengeteget jelentett. Amikor elkezdtem, akkor három oldalakat írtam, s néhány év múlva már csak hat-hét sor volt az egész, és előfordult, hogy az a pár sor vers lett. Így aztán természetessé vált, hogy a naplóról kialakult: önmagam ellenőrzöm, önmagammal foglalkozom, márpedig a lírai költő, rendszerint önmagával foglalkozik. Az csak később gyűrűzött be az életembe, hogy bizonyos közeletről témák kezdtek el érdekelni, a költészetben belül.

- Tanulmányaim röviden elmondom. Tehát leérettségiztem '52-ben. Az az évben rendezett Középiskolai Irodalmi Országos Tanulmányi Versenynek negyedik helyezettje lettem, így automatikusan fölvettek a bölcsészkar angol-magyar szakára, ahová nem akartam elmenni, mert érettségi után nagyon utáltam a tanárokat, ezért mentem el az Iparművészeti Főiskolára, ahol aztán kiváló tanáraink voltak. Györid Dezső és Borsos Miklós szobrászatra tanított, alakrajzra Sely Ferenc, és soha nem felejttem el, nagy élmény volt, művészettörténetre László Gyula. Róla külön meg kell emlékeznem - most halt meg -, vele mindvégig tartottuk a kapcsolatot, ez soha nem szűnt meg.

- *Az előbb is meg akartam kérdezni köze volt-e a naplóírásnak ahhoz, amit az elején mondtál a hozzáállásod nem agresszív, hanem progresszív vált?*

- Feltétlenül. Ugyanis ez adta meg azt a lehetőséget, hogy önmagamot kellett minősítenem, és ez igaz volt pozitív és igaz volt negatív vonatkozásában is. Az ember önmaga előtt nem titkolózik. A negatívumokat le kellett írnom magamról. Ez olyan önnevelő hatásúvá lett, amely arra az elhatározásra kényszerített - adott esetben -, hogy ki kell ezeket küszöbölni önmagamból. A negatívumok állandó jellegű csökkenése, vagy újfajta negatívumok jelentkezése egy teljesen progresszív típusú életre kényszerített.

- *Ma már ez száz százalékban igaz?*

- Teljes mértéken úgy érzem magam, igen, ha én akkor vagyon jól, ha hajnalban verset írok, utána jól megreggelizem, lemegyek és festek egész nap, utána este összejönnek a barátaim és verseket olvasunk, vagy szerkesztünk egy összeállítást, egy műsort.

- *De ezt a progresszivitást most már mindig várhatjuk tőled, ugye?*

- Én nagyon szeretném, az az igazság, hogy barátaim, irodalmárok, nem akárhányszor ebben az országban, kora ifjúságomtól kezdve elhalmoztak a szeretetükkel. Ezek közé tartozik egy csomó tarjáni ismerősöm, barátom és persze rengeteg balassagyarmati. Kiváló, országosan elismert tényleg nagyon nagy emberek. Illyés Gyulától, Váci Mihályon keresztül a képzőművészetben László Gyuláig. A szűkebb haza elismerései azonban úgy látszik, azért nem érvényesülnek, mert igaz a mondás: senki sem próféta a saját hazájában.

G. Fábri Zsuzsa

Karakter és kortörténet

Azok a gondolatok, melyek munkám kapcsán valaha is foglalkoztattak meglehetősen összetettek, ami - úgy gondolom - cseppet sem egyedi.

A kezdetre visszatekintve, mint minden, ami életünkben a múltban történt, meghatározó ugyan, de a későbbiekben átértékelődhetnek, misztifikálódhatnak, vagy kissé megértőbbek leszünk a múlttal szemben. Megtapasztalhatjuk, hogy a legtudatosabb felkészülés, a lélek és akaratérő, ami elengedhetetlen feltétel, de nem elegendő. El kell fogadnunk, hogy az út, ami a célhoz vezet, nem göröngyöktől mentes, amire már gimnáziumi tanárunk is Cseörghő Tibor felhívta figyelmünket. Miszerint: „ahhoz, hogy a sima talajon biztosan tudjunk állni, meg kell tanulnunk a göröngyös úton járni.”

Panaszra nincs okom és nem is kérek semmit sem számon a sorstól, mert sose vártam el, hogy bármit is készen kapjak. Az érték számomra az, amit saját erőből hozok létre.

Az ember életútja többé-kevésbé meghatározott körülmények között zajlik, melynek keretei adottak, de az ebbe illeszkedő képet ki-ki maga alkotja meg.

A fotográfia mesterségét a Képző- és Iparművészeti Gimnáziumban tanultam. Ez alatt a négy év alatt a fotográfia különböző szakágaiba kaptunk betekintést, ami igen szélesívű lehetőségeket kínált. Éltem is a lehetőséggel, ám időről időre az emberábrázoláshoz tértem vissza, talán azért is, mivel életem elemét az emberi kapcsolatok jelentik.

Úgy gondolom, hogy élővilágunk legizgalmasabb, legváltozatosabb és egyben legrejtélyesebb teremtménye az ember, kinek tekintetében azonban minden titok feloldódik és ezáltal kerülhetünk hozzá közel, vagy maradunk mindenkorra távol tőle.

Az évek során különböző szakterületeket érintő megbízásokat kaptam, melyeket igyekeztem megbízóim és önmagam meglegedésére teljesíteni. Ez idő közben önmagam megbízója és megbízottjaként készítettem és gyűjtöttem fotóimat, melyeket azután különböző publikálásra is felhasználtak.

Amikor az ember a mesterségét tisztességgel, szeretettel végzi, az a kötelessége. Az is természetes, hogy anyagi világunkban az érték és ellenérték szükségszerűen kifejezésre jut, azonban számomra fotóim fogadtatása jelentette mindenkor a felbecsülhetetlen honoráriumot. Kétségtelen: az utóbbiból volt nagyobb részem.

G. Fábri Zsuzsa fotói: Illés Endre, Illyés Gyula

G. Fábri Zsuzsa fotói: Weöres Sándor, Karinthy Ferenc

Találkozásaimat sohasem a véletlen szülte. Legtöbbször magam kerestem az alkalmat, amit telefonbemutatkozás előzött meg, majd hosszas beszélgetés követett. Ezek a beszélgetések sajnos elszálltak az éterben, ami nagy veszteség és nem csupán az én számomra. Napjaink technikája természetesen lehetővé teszi a beszélgetések rögzítését, ám munkámból mindenkor és minden tekintetben kizártam a kandiságot. Még akkor is, amikor ezek korántsem lettek volna kompromittálóak, de annál több gondolat, vélemény, hitvallás. Amennyiben azonban legalizáltam volna szándékomat, ezzel valószínűleg az önfeledt spontaneitás varázsa veszett volna el. Helyzetekbe pedig belekényszeríteni senkit nem szoktam. Az ember jogait igyekszem mindenkor tiszteletben tartani. Ezért sem publikáltam sosem egyetlen fotót sem előzetes beleegyezés nélkül. Igyekszem olyan felvételeket készíteni, amely nem a fonákját, hanem a színét tükrözi az embernek.

Gyakran teszik fel nekem a kérdést: milyen körülmények, élmények, történések között készülnek felvételeim? E kérdésre válaszom a képeken található.

Ami a képeken nem látható, azt szavakkal pótolni nem tudom.

Amit szándékom volt elmondani azt kamerám segítségével elmondtam.

Amikor valaki közel enged magához, akkor annak bizalmát élvezem, ami feltétele munkám eredményének. Ez a bizalom az adott esetben nekem szól, amivel csak élnem szabad, visszaélni sosem. Így azután a képiro és olvasó kénytelen beérni annyival, amennyit a szemük tükrén keresztül elmondani és látni képes.

Amit viszont nem a szem, hanem a környezetünk tükröz, az legalább annyira beszédes.

Életünk terét, legyen az adott, vagy választott, mindenkor magunk rendezzük be, tesszük azt lakhatóvá magunk számára. Úgy gondolom ez nem csupán képletesen, de valóságosan is érvényes, mivel még akkor is, amikor tevőlegesen nem magunk alakítjuk ki, de felvállaljuk a velük való létet, akkor is reprezentál minket. Hiszem azt, hogy nem csupán az ember emberre, de a tárgyak, melyek között élünk, kölcsönhatással vannak az emberre. Ugyanaz a bútordarab más környezetbe helyezve különböző hatású lesz. A kor, az anyagi lehetőségek természetesen determinálóak lehetnek, épp úgy mint életünk társa. Ám mindezekben belül számtalan variáció lehetséges, de hogy ezek közül hogy és mit választunk, mi az, amit hagyunk magunkra hatni, az már a mi döntésünk. Tehát az ember és környezete sosem független egymástól.

Ezekből a gondolatokból kiindulva fotografálok az ember saját környezetében, mivel úgy érzem mindenki ott a leghitelesebb.

Természetesen egyetlen fotóban is tömöríthető a karakter, én azonban szeretném kortörténeti melléklettel bővíteni mondanivalómat.

Laczkó Pál

Magasles, avagy egy érzület kifeslése

„Vasútnál lakom. Erre sok vonat jön-megy...”

(József Attila)

I.

Írja:

Hosszabb időnek kellett eltelnie, mit szépítsem, valamivel több mint egy évnek, míg felfogtam, mi az értelme annak, hogy az íróasztalnál ülve, tollal a kezemben, előttem üres papírlapok - nem látok rá a városra. Még a toronyház felső emeletei is kiesnek a látóteremből, mert az egyik ablakkeret eltakarja, így annak megpillantásához is, ki kell mozdulnom eredeti helyzetemből. Bosszantott a dolog, nyújtogattam is eleget a nyakamat, de nem láttam annyit, mint amennyit a város eleven mozgásának, dodzsem-lüktetésének érzékelése kínál. Ezért pattantam fel gyakran a székekről, mintha rúgó lökött volna talpra. Kezdetben, közvetlenül a beköltözésünk után, több volt, mint ígért az a látvány, amely ilyenkor felkínálkozott. Mégis elszalasztottam a kedvező pillanatot. Legalább félévig a lakás vett igénybe, s észre sem vettem mi múlt el, mígnem nyár elején letekintve már semmit sem ígért a látvány. Elkopott. Anélkül, hogy észrevettem volna. Ennek ellenére a kíváncsiság nem veszett ki belőlem. Egészen mostanáig foglalkoztatott, hogy dobogót ácsoltatok, szőnyeggel fedem be és erre állítom az íróasztalt meg a székeket, hogy a rálátás kényelmét biztosítsam. Ma délelőtt azonban, miközben néhány érvényes mondatért gyürkőztem magammal, és a városhoz depressziósan semmi közöm sem volt, s folyamatosan ülve maradtam és így tekintetem az üres égre, s mint abszolútumot láttam, amitől az ablak olyan vak lett mintha az ég tapadt volna rá, ekkor a város egységes habmasszává állt össze, elkülöníthető összetevői nélküli egésszé - mire megértettem, hogy ha valaha is érvényeset akarok írni arról, ami ott alant zajlik, akkor nem szabad, hogy elveszek benne, hanem a tudásomból (a város tudásából) építkezve sokkal általánosabb síkra kell felemelnem a megírandóm szintjét.

II.

Írja:

Még győzelemnek se tűnt, illetve annak legkevésbé. Elégedettségfélét nyomozott még, de azt sem talált. Csak nézte a buszokat, ahogy kisiskolások módján a kívánt helyre szoros rendben felsorakoztak. Éjszaka már nem ébred föl, amikor majd a motorokat járatják a fagy ellen; vagy ha mégis, mert a túlfűtött lakást még mindig nem szokta meg s álmából felérezvenyugodtan kinyitja résnyire az ablakot egy kis hideg légáram kedvéért, teheti, mert a tūráztatott motorok sűrű gáza nem nyomul fel idáig, s nem ül meg a lakásban. Hiszen kezdettől az lett volna a természetes, hogy odaállnak ahová most, nem pedig az épület elé, az ablakok alá. Mindent úgy kell kiharcolni, még ezt a semmiséget is, mondta valaki ma a lépcsőházban. A felfűvódott mérgespulyka szerepében örökké. Nem neki való. Fáradt mostanában mindig. Mintha ilyesféle állapotot nem is élt volna át.

Reggelre hó esik (ezért aludtam nyugtalanul? - kérdezi magában), a buszok már mind szolgálatban, helyükön téglalap alakú, méretes párhuzamos foltok a fehérségben. Fogalma sincs miért az egységes fehér lepелnek ezek az ablaklyukai, amelyeket mintha négyszögletes vasalókkal égettek volna ki a hóból, büntudatot kelt benne, egészen a szorongásig. A lehető legrosszabb előjelnek veszi. Világosan szétválík benne a látvány mint tőle eredő tett, ami nem tudni miért kárhóztatható, valamint képződik a következmények oldaláról várakozás is, a kiszámíthatatlan büntetéssel.

Amikor a földgyalu és a markoló minden újabb erőpróbánál nekibuzduló zúgása - mint a fogfűrógépé, amikor anyagot ér - először rendíti meg, mégsem gondolja, hogy ez lenne a nem várt vezeklés. Folytatódik, motyogja. Alátekint a városra, ahol a nyüzsgés kifejezetten elfoglalt társadalom képét mutatja. Szemben most kel fel a Nap, de menten belefulladás a februári ködbe. Így sodródik nyugat felé sötétedésig, tapasztaltam. Vissza-veszi a Napról a tekintetét a városra. Anélkül, hogy az eddigiekben felfedezett volna némi személyeset, ami megszüntette volna külső és belső irdatlan távolságát, nem szívesen távozott az ablaktól. Eredménytelenül várt. Erőtlenség ömlött szét rajta, aminek semmi köze a téli betegségek utáni legyengüléshez, vagy a kimerítő fizikai munka hatásához, mégis szinte összerogyott. Átadta magát a tehetetlenségnek - így állt a város fölött.

III.

Írja:

Február vége: Mátyás jeget talált, tehát tört, mindjárt itt van március, gondolhatta ma bárki az erős olvadásban, a ház körüli latyakban csúszkálva. Talán az évszakváltás sokáig nem odázható ténye miatt lep meg este a látvány: a toronyház derekánál az egyik ablakban még mindig ott a karácsonyfa. Színes égői most is olyan meghittén világítanak, mint karácsony estéjén. Eltűnődöm, ki lakhat azon a harminckét négyzetméteren, miért ragaszkodik ennyire a szent este emlékéhez, milyen fára rakhatott villanygyertyákat? Legbiztosabban az utóbbira válaszolhatok. Bármiféle praktikához folyamodott is, a vágott fenyő mostanra halcsontvázra emlékeztetne, tüit pedig még mindig nem sikerült

volna mindenholnan felszippantani a legkitűnőbb porszívóval sem. Csakis kádban nevelt, ágait a növényi geometria szabályosságával sarjasztó szobafenyőről lehet szó. Azt viszont olyan kényesnek ismerem a virágüzletek kirakatából, hivalkodó irodaszobákból, hogy drótokkal és csipeszekkel én nem merném megterhelni, ha a mi lakásunkban is lenne. Ezek szerint ez sem olyan egyértelmű miként feltételeztem. Időközben kialszanak sorban az ablakok. Már csak három helyen látszik lakásfény. Várom, meddig tart ki az én távoli fenyőfám.

Most szívesen használnám a távcsöve, de csak a csillagászati beállítóját, célzó készülékét vehetném elő. Innen, ebből a szögből mit tudnék meg? Legfeljebb valaki kukkantónak minősítene, ha felfedez.

Ha semmi biztosat nem is tudhatok meg - határozom el, amikor pontban háromnegyed tizenegykor kialszanak a színes gyertyák -, legalább a napot ne mulasszam el, amikor utoljára látom. Abból se vonhatok majd le messzemenő következtetést, a tény, az utolsó nap mégis izgat. Azt is el kell még döntenem ingerel-e az ünnepnek ilyenfajta prolongálása. Igazán komolyan lekötni sem akarom magam: mégiscsak akadhat esti elfoglaltságom, ami miatt elmulasztom az első karácsonyi fények nélküli napot.

IV.

Írja:

Bármilyen irányba tekintek, nincs a látómezőmnek olyan sávja, amelyben ne folya építkezés vagy szembeötlően befejezetlennek tűnne valami. Lakóház, üzletek, közhivatal, utak. Mondják, hogy a városokban az idő is jelen van - érzékelhető. Itt az időből csak a legrosszabb jelen látszik. Mindig azt gondoltam, az épületek életkora, a más-más időszakból származó városeelemek teszik ki ezt a bizonyos időt. Rá kellett jönnöm, hogy több köze van ehhez azoknak, akik építik, akik átélik az ebből fakadó kényelmetlenségeket, akik tanúi a változásoknak, majd részesei az eredménynek. Patinás városok egyetlen időrétegéhez generációk kellene. Ezért tűnnek tartós időkonzerveknek, romolhatatlannak a puszta oromfalak, esetleg egy csonka oszlop.

Nézem az ideiglenes építményeket a néhány évre szántakat, az átmenetileg használtakat, az építők kiszolgáló bódéit, szerszamos kamráit, konténeröltözőit, a lefedésre váró patakat, az utat, amelynek leendő útvonala már kijelöltetett, a két-három évenként vándorlásra vagy változtatásra kötelezett üzleteket, intézményeket, s biztos vagyok benne, hogy a befejezetlenség állapotában zárul az életem, a véglegeset, az egy egységnyit, amit az újabb követne, nem fogom egészében látni, de a gyermekeimnek is rég elmúlik már a gyermekkora, s talán több generáció is jön, amikor még mindig ugyanabban az időben topognak, amelyben most én, az akkor már rég porladó.

Sokallom az időt? A várható egyéni élettartamhoz képest mindenképp. Még sincs bennem a gyomláló kertész erőszakossága, nem úgy hajlok a város fölé, mint aki innen is, onnan is kitépne egy-egy túlélő épületet, alkalmi tákolmányt. Inkább azzal a derével mustárolom mint egy esetlen kamaszlányt, aki éppen kinövi a szögletességeit és holnap talán már semmi sem látszik a tegnapi esetlenségéből. Csak hát: más egy kamaszlány és más egy város.

V.

Írja:

Sűrűn tapasztalom, meggondolandó még az is, hogy ami van, az sem létezik igazán, hiába vagyok bizonyos afelől, hogy az a négyemeletes lakótömb, amelynek legfelső emeletéről alátekintek, valóban itt áll, ha mások (sokan) elég gyakran úgy tesznek, mintha errefelé néptelen bozótos vagy lakatlan sík mező húzódná.

Kik ők, ezek az érzéketlenek?

Szükségüket végző emberek, mindkét nemből és minden korosztályból. A szükség pedig nagy úr! - mondjuk, s ezzel egyetértek. Már amikor az első esetre véletlenül rápillantottam nem háborgtam az illetőnek rejtett, nekem innen nyílt színi akciója miatt. A szükség törvény volt, állapítottam meg, bár a meglepetés közrejátszott abban, hogy türelmesbe forduljak. Azóta is ilyen maradtam. Hiszen szükségükben hova is fordulnának azok, akiket az előttünk lévő helyijárat végállomás - amely évek óta ideiglenesen van itt - elkap valamilyen sürgetés. Márpedig tudjuk: ahol legnagyobb a szükség, ott közel a segítség. Forgalmi iroda van, toalett nincs, takarásnak, rejtőzésnek ugyan megfelel az épület, elég mögéje szaladni, máris kiiktatódtak abból a közegből, amelyben halaszthatatlan jelzést kaptak, s máris könnyíthetnek magukon. Bár nem lóghatok örökké az ablakban, szinte nap mint nap akad néhány eset, amely véletlenül a szemem elé kerül. Előbb a szégyen és az ürítés viszonya foglalkoztatott, majd a szégyenérzet térbeli határai, utóbb - rendszerező hajlamom miatt - a szükség elvégzésének módozatai, fajtái, egyéni variánsai. Az esetek számszerűsége ugyanis elérte azt a mennyiséget, amikor erre már mód nyílik. S e ponton csodálkozásomnak kell hangot adnom a változatosság nagyszerűségének láttán, s nem kevésbé a jellemre és a pillanatnyi fizikai állapotra - nem is beszélve az életkorról - rávilágító egyéni megoldásokra. Mindezt bárki könnyűszerrel tanulmányozhatja, innen ebből a létező épületnek bármely keletre néző ablakából, amelynek többszáz szeme nem hat azokra, ott. Pedig a szégyenérzetük ép és működik, hiszen az állomás épülete mögé húzódtak.

VI.

Írja:

A hétköznapiakat ritkán használjuk ki olyan semmiségekre mint például egy alkony csendes lefolyásának óvatos, érzékeny, átélő követése. Mai világunkban - a megrögzött álmodozókat leszámítva - aligha akad olyan józan és túltáplált, a dolgai után loholó egyén, aki az ilyen szándék megfontolását is akár, ne tekintené időpocsékolásnak. (Szándékot mondok, nem vágyat, esetleg lelki érintettséget, mert az utóbbiaknak már a meglétében is nehéz hinni.) Ezért aztán gyakran hallani a szokásos otthoni tevés-vevés közben, egy véletlen kipillantás után: „Jé! Már besötétedett.” Ezt nem a sötétségből alapítják meg, hanem a városi világítás erejéből, s a szemközti sokszáz ablak határozottá váló kivilágosodásából. Megtorpanunk. Keressük az okát. Kizárjuk, hogy a fényparádé bilincselne le. A fény mégis szerepet játszik álméklodásunkban. Jelzése valaminek, amit akkor értünk meg, amikor tetten érjük, amint villanyt gyújtunk éppen szemközt - valakivel. A nappali közömbös szürke betontömbök megelevenedtek, szerte ameddig ellátunk, zajlik valami, ezren és ezren élnek az életüket, kíváncsian nézzük a róluk érkező fényjeleket, s bár már mi is elég korán felkapcsoltuk a közös helyiségben a lámpákat, azt tettük tehát amit annyian mások, mégsem gondoljuk, hogy más mindenben is megegyeznénk. Kísért

ugyan a közhely, hogy azok is mind ugyanolyanok mint mi, esti programjuk sem különbözik, sorrendjében sem a miénktől, ám *adunk magunkra*, s ha a saját esteket családi körben, vagy magányosan éljük át, s az otthon magát is egyedül csak a miénkének, ránkszabottnak képzeljük, azt kell gondolnunk, ezer és ezer titos birodalom felől érkezik hozzánk jelzés, amelyek legalább olyan messze vannak tőlünk, mint a csillagvilágok, amelyekre, innen a városi világítás leszűkített ege fölül rálátunk a páratlan, kemény februári hidegben. E váratlan felfedezésben visszanyertük volna az alkonyi áhítatot, amelyre nem vesztegettük időt? Nem tudhatni, mert nem engedünk az elgyengülésnek - dolgunk van. Majd amikor már kifogytunk sürgető dolgainkból és lassú minden, s az otthon elárasztja a bensőségesség, amelyből a következő nap kényszeríti ránk kötelező nyugovóra tértünk, oly jól esik megint vetnünk egy újabb pillantást a kinti fényekre. Esetleg lekapcsoljuk magunk mögött a lámpát - a többieket talán már úgyis zavarnánk - s látjuk, ahogy itt is, ott is kialszik egy-egy otthon, visszahull az épület közösen közömbös csöndjébe. Egyre kevesebben maradnak, felgyorsul a lemorzsolódás. Végül alig pár világos négyszög látszik már, azok kitartanak. Sokáig. Fölrétékelődik az íróasztal éjjeli lámpája. Mintha köszönnél a szemköztieknek. Könyvvel a kezében a fénykörbe telepedsz. Most már feltételezed, hogy legalább egy ablaktábla mögött ugyanúgy, ugyanazért virraszt valaki. Mintha nem hívhattak volna például orvost, ilyentájt a nyugösebb csecsemők is elszenderednek, s hát hétköznap van, egymás testének is másként adózik férfi és nő.

VII.

Írja:

Az elvonuló májusi zápor nyomában kettős szívárvány. A külső ív inkább csak sejtetem. Mégis olyan, mintha riszálná magát a természet. Elfordulok. Később, ahogy kiderül az ég és eltűnik a dupla színjáték, valahogy megnyugtató a természet. Hiányzik belőle az ígéretés. Semmi kecsgetetés, csak az esőáztatta város, a hegyek, a tavasszöld fák, az akácok felvert habféhérje, az átmosott levegő. Így: minden rendben.

VIII.

Írja:

Ijesztő váratlansággal töltötte ki a látóterét. Összerándult, felült. A toronydaru állt. Gémje bele sem fért az ablakkeretbe, olyan közel telepítették. Eddig reggelente az üres ég, most meg ez a vasmonstrum. Hiába, hogy a város keskeny völgyben hosszan húzódik, a negyedik emelet magasából, különösen a fekhelyéről, vagy a lakás mélyéből a másik part ilyenkor már alig látszott. Mindig csak az ég. Most meg fenyegető közelségben ez a tizemeletes fémszerkezet. Ingerült lett, mintha valaki szándékosan előtetne neki, mint színészek amikor takarásban vannak. Mit nem lát majd ezután? A csövázás, gömbvasas építmény egyébként sem fed el semmit, hónapokig. A következmény... A reggeli napfény is úgy tör át rajta, hogy árnyéktalannak tűnik. A város pedig jól látható, ha az ablakhoz megy. Éjszaka, miután hazajött, ezt nem tette meg, azért érte olyan meglepetésszerűen, hogy nem a megszokott üres *egét* látja. Már hetek óta építhették, megfontolt alapossággal. El sem tudta képzelni, míg a sínek lerakásánál, a stabilitást biztosító vasbeton ellensúlyok elhelyezésénél és az alsó métereknél tartottak, hogyan lesz ebből kész daru. Ma reggel pedig itt van előtte. Mintha itt is állna majd örökké.

Ha egyszer lebontják ugyanilyen meglepetés lesz. A hiánya. Hiányozni fog? Ami elkészül általa - pótol, emlékeztet? Itt lesz: új elem. Majd számolni kell vele. Végleges lesz, ő pedig nem kell hozzá, mint tanú. Holott benne épült fel. Ki tartozik hozzá a várható épület történetéhez? Ha a daru igen, talán ő is. Vagy el fog veszni, mint a piramisok építési technológiája, s ő még a kíváncsi csodálkozás találgatásainak sem lesz a tárgya.

IX.

Írja:

Hangjuk egyformának tűnik. Legfeljebb úgy tud különbséget tenni, aszerint, hogy lenről ordít-e valamelyikük, avagy felülről válaszol-e valaki, mert az utóbbi csak a darukezelő lehet. Egyébként a különbség semmi. Ugyanaz a torokhang. Érezni, ahogy a hangszálak a nyakizmokkal megfeszülnek. Néhány órán belül megszokja a csapatot (mert valahol csapatnak gondolja őket), mint a közlekedés zaját. Ők is, ő is végzi a munkáját. Olykor a füttyszavukra kapja föl a fejét. Rése a jelzésrendszerüknek. Az övék, mégis neki is kedves némely szavak között bíbelődve. Máskor a csend zavarja, s kínjában elképzeli, ahogy a rákvörös nyakakon kidagadnak az erek. Kint dolgoznak. Mindenki dolgozik. Vagy munkából jön, munkahelyére megy. De mi az alapzaj?

X.

Írja:

Déli harangszó. A lusta kondulásokat nem először hallod, rég feltételezed, elektronizált, et-től ilyen. A kötélt szolgálaton kívül. Te még húztad. Modernizáltsága ellenére a völgy felett, majdnem veled egymagasságban szétterülő hangok az általad láthatatlan várost egy másik, a hiánytolt időréteggel borítják. Nem nyugodsz meg tőle, túlságosan virtuális, illékony: nem betölti hivatását, hanem pótol, kiegészít ha képzeleteddel társul. Szinte nincs is, ha érzékenységed szünetel. Csak a beton várostest, a hegyek oldalán és az erdőkben okozott maradandónak fájlat sebhelyekkel.

XI.

Írja:

Már ismerem a nap évszakonkénti vándorlását a Pécskö és vonulatai mögött, mielőtt felbukkanna reggelente; tudom, melyik magas ház ablakában szeressem szemközt a hegyoldalban az alkonyi visszfényt, amikor éppen kipillantok. Megkaptam-e ettől az otthonosság-érzet nyugalmát? Vagy talán inkább menedékkemmé vált ez az ismétlődő vonulás a napok és évszakok menete szerint? Miért teszek különbséget a hely otthonossága és a természet, mint menedék között? Hogy ez az enyém? Hogy ebbe nem zavarhat bele senki? A felelet pályája lehet alkalmanként olyan vigasz, mint ez a látványív az időben?

XII.

Írja:

Máig nem tanultad meg se a vonatok menetrendjét, se a mozdonyok típusait. Vonatkatéter a város szívébe. Talán ennyi. Meg hogy te állnál minden elsuhanó ablakban. És örökké ez a robaj, ahogy helyben maradsz. Fenyőáru és olaj. Az ablakfényben mégis te állsz.

Salgótarján, 1985. január 4. - 1998. április 2., Nyugati városrész

Petróczi Éva

A Thomasok földjén – és ...

Walesi, angliai útinapló-féle

1995. május 30.

Még egy napja sincs, hogy Londonból megérkeztem Walesbe, annak is legészakibb szegletébe, egy Bangor névre hallgató egyetemi városkába, s máris otthonos-rendetlenné sikerült varázsolnom háromcsillagos, sokszögletű szállodai fészket az Eryl Mór Hotelben. Szemközt velem - ha nem is „nyájas, kék bálna, Jersey szigete”, mint *Kormos Pistánál*, de Anglesey ugyancsak nevezetes szigete; a szobában, hála ősi, egy októberi tokaji írótaborban kiagyalt „fürdőszobából” t.i. - meleg vízgőzzel fűtési módszeremnek, még a vacogást is abbahagytam, ami nálam nagy szó. Igaz, tegnap is, ma is akadtak kisebb-nagyobb tüzek - örömet hozó találkozások -, amelyek melegítettek.

Mindjárt a repülön szerencsém volt, az óriáscsecsemőt formázó, vörhenyes, szeplős, hatalmas „ai”-kat öblögető *Gart Jones* személyében walesi útitársat kaptam, akinek jóízű hangjai egyszem, 21 évvel ezelőtti cardiffi hetemet másodpercek alatt felidéztek.

Londonban, ha némi késéssel is, befutott fogadásomra az orosz-bolgár-szlovák szakos *Patricia Rowland*, becsülettel meg is etetett vendéglátóm, a *British Association for Central and Eastern Europe* nevében, bálnanagyságú böröndömet zokszó nélkül vonzolászta, s még azon se sértődött meg, hogy az amerikanizálódott Leicester square és az elszemetesedett British Muzeum környéke nem tudott igazán elbűvölni, a 21 esztendő „Anglia-honvágy” ellenére sem.

A Bangorba tartó vonaton megint akadt két őrangyalom: egy tengeri tudományokban bűvárvarkodó ottani egyetemista és egy Amerikába szakadt walesi hölgy személyében, aki az ékes *Ronwen Jones* névre hallgat. Az ő jótékony hajlamú bátyjának, *John Ianek* köszönhetem, hogy a bangori állomásról egy-két perc múltán befutottam a szállodába, amely kicsi, elegáns, otthonos és elképesztően bizalmi alapon működik. Se bejelentőlap, se útlevel, a vendégkönyvbe is ki-ki csak úri gusztusa szerint írja be a nevét.

Hasonlóképpen kelet-európai zsigereket gyógyító lazaság uralkodik az egyetemen, ahol *Gwyn Thomas*, (ő már a harmadik hasonló nevű úr szerény walesi praxisomban, ifjúkorom szeretett *Dylanje* és mostani „érett” éveim oly fontos walesi pap-költője, *R.S. Thomas* után).

A walesi nyelv- és irodalomtanszék professzora úgy kalauzolt-ebédeltetett, kávéztatott, mintha nem is a kelta tudományok nagyhírű művelője - de fogadott apám volna. Hasonlóképpen bánt velem a walesi irodalmat tanító *Branwen Jamis* is, akinek jellegzetes „törzsi” keresztnéve regény- emlékeket idéz: *Richard Llewelyn* „*Hová lettél, drága völgyünk*”-jét. Mindketten elvisznek egy-egy alkalommal „igazi” Walest nézni, azaz nem agyonbámult látványosságokhoz, hanem olyasfajta, rejtett és hiteles helyekre, mintha én - mondjuk - Göncre, Vizsolyba, Boldvára vinnék egy külföldi látogatót, a Halászbástya, a Hortobágy és a Balaton helyett.

Az első itteni nap máris hozott valami versbekíváncozót: a bangori egyetemre vezető keskeny út nevét: *Lovers' Lane*, *Loŋe Cariadon*, azaz: Szerelmesek sikátora.

Épp dül - bár a külső szemlélő számára meglehetősen nyájas hangulatban - a vizsgaidőszak. Öszülő vendiák-lányként szívből kívánom az itteni, meglehetősen népes diákseregletnek, hogy a legvadabb magolások idején se feledjék ezt a népszerű utacskát. Persze, a nagy szerelem se fenékig tejtél: ha az ember igazán szeret valakit, nincs az a szépséges északi fészek, az a bűvölő nevű sikátor, amelynek igazán örülni tudna.

Még egy mulatságos adalék a naphoz: katicabogár-gyűjteményem (pontosabban: katicanév-gyűjteményem!) legfrissebb darabja, amely ilyen körülményesen hangzik: *Buwch goch gota*, azaz: rövidfarkú piros tehénke. Eszerint kifürkészhető a katicanevek röpte a világban, a fenti nevezetben lehetetlen fel nem ismerni az orosz „Isten tehénkéje” nevezetet. Ahhoz azonban már nem vagyok eléggé nyelvész, hogy rájöjjek családi címerállatunk, amely (aki!) ugyancsak parányi, hogyan - miért tehenesedett el, több idiómában is...

Május 31.

Bár 35. lenne, mert annyival is közelebb kerülnék az annyira más - még a lakótelepet is akác-olajfaillatba mártogató, mire hazaérek a hársvirágtól is elköszönő - otthoni korányrhoz.

A vacogáson kívül másra nem lehet panaszom. Azt hiszem, ez még olyan ritka világcsücsök, ahol rangnak számít a versírás. Nem akarom a walesi bárd-komplexumot emlegetni, de ez az igazság.

Sikerült egy kellőképpen „cidriző” útiolvasmányt is magammal cipelnem: *Tóth Judit* megunhatatlan *Kifutópályá*-ját, amely hasonló körülményeket és klímát idéz fel, mint jelenleg az enyém, itt, Észak-Walesben, csak épp párizsi változatban.

Rám azonban nem itt leselkedik a Nagy Szerelem, hanem békén (vagy békétlenül, éjszakai Hungary Direct orgiákkal enyhítve mindkettőnk magányát!) megvár otthon...

A mai napra is jutott három meglepetés. Az első: a könyvtárban üldögélve-jegyzetelve azt hittem, vízióim vannak, mert arra lettem figyelmes, hogy közvetlen szomszédaim *magyarul* beszélnek. Kiderült, hogy két közeli apró városban vendégtanárokodó magyar egyetemista, Csaba és Brigitta a bangori Egyetemi Könyvtárba jár be olykor, „nagyvárosi” levegőt - ez kb. 15 ezer lelket jelent - szívni.

A második, ugyancsak meglepő élmény: ki kell javítanom ezt a két Thomas címet; a tegnap agyondicsért, apás-nagyapás Gwyn Thomas professzor ugyanis nem csupán kiváló „keltista” filológus, hanem sokkötetes költő, aki nemegyszer önmaga fordítására is vállalkozik. Nem olyan formátumú ugyan, mint a két „másik” Thomas, Dylan és R.S., de jobb a mi filosz-poétáink többségénél. Legjobban - hiába, én magam is itt lettem sirály-rajongó, még 1974-ben a bristoli öbölnél - Gwynland azaz „Sirályok” című verse tetszett.

Az egyetemen két örömhír is várt: hétfőtől néhány napig *dr. Tony Bianchi*ék vendége leszek, Cardiffban. Ő a *Walesi Művészeti Tanács* igazgatója, körülbelül korombéli, de úgy hívott meg a házukba, mintha együtt nőttünk volna fel. Oxfordi pár napom is elrendeződött. *Kati Evans* jóvoltából, aki még valami egyetemi ünnepséget is beigért.

Könyvtár után császalkáltam egy kicsit, búsan megettem - mert nem volt körülöttem a szokott eperevő bandám - egy dobozka epret, hogy azután itthon, az Eryl Mor Hotelben megint csak felviduljak. A tulaj ugyanis - egy hirtelenszöke, harmincvalahány éves ifjú - ritka gavalériával nem számítja fel a Cardiffban töltött napokat, vagy legfeljebb egyet, akkor is féláron. Ha még fütene is, el lennék ragadtatva tőle!

Még egy muris apróság: András *majdnem* prófétának bizonyult: egy utazó ügynök - fiatal, de őszbe hajló - ma leszóltotta a reggelinél. Abban azonban nem vagyok biztos, hogy *fogkefében utazott-e* - mert csak ez esetben lenne hajszálpontos a kaján férji jóslat.

Június 1.

A mai nap izgalmasan kezdődik - részint azzal, hogy az egyébként nagyon kedves egyszemélyben felszolgálók-szobalányok jó 35 percig várakoztattak a ma kivételesen miniatürizált reggelivel. Igaz, nem is volt igazán ehethésem, mert nagyon fürta az oldalamat egy üzenet: egy bizonyos *dr. Zollmann Péter* hagyta meg, hogy hívjam fel telefonon.

Kisült, hogy egy *Walton-on-Thames*-ben élő irodalmár - műfordító, (civilben fizikus) akivel *Kabdebó Tamás* hozott össze - áldja érte az Ég! Péter azonnal meginvitált hozzájuk utolsó itteni (mármint angliai) napomra, sőt, fogvacogásomat hallván, még egy hálóságot is akart küldeni. Az utóbbira végül nem lett szükség: a hirtelenszöke tulajdonos fivérek megszántak egy kis villanykályhával. Nem szeretnék - bármennyire szerettem már gyermekkoromban is! - nőnemű Végh Gyurka lenni, de az otthoni 31 és az itteni 14 °C közt azért van némi különbség.

Délután a modern walesi irodalmat tanító *Branwen* társaságában elmentem „igazi” Wales -nézőbe. Először a nagyon kicsi, de gyönyörű, még Edward-előtti (ama „fakó lován léptető”) Dolbadarn kastélyba, aztán, tekintettel a családi vonzásokra és választásokra, Ty Mawr-ba, az itteni Vizsolyba, ahol *William Morgan* püspök nagyon „vizsolyias” környezetben, 1588-ban, két évvel Károlyi Gáspár előtt lefordította anyanyelvére a teljes Szentírást.

Branwen megajándékozott egy olyan poszterrel, amelyen - stílszerűen - R.S. Thomas *William Morgan*-verse is olvasható. Bevallom, egy kicsit félek holnapi találkozásunktól, még akkor is, ha az „előjelek” - 1913-ban született, mint *Jékely*, s a kézírásuk is döbbenetesen hasonlít, hogy költészetük minőségéről már ne is beszéljek - igazán biztatóak.

Megszeppenésem nem Thomas korának, nem is Nobel-díj jelölti mivoltának szól, hanem a róla - Észak-Wales-szerte keringő történetkének.

Hogy - például - összes verseit sajtó alá rendező fiával is elégedetlen volt, s hogy gyakran morcos, elutasító, stb.

Végül a *Trefiew Woollen Mills*-be, azaz gyapjúgyártó malomba és kéziszövő műhelybe néztünk be, ahol nekem - mint mindig - otthoni dolgok jutottak eszembe. Ezúttal a mátrai kallósmalom, amely annyira megihletett pár éve, hogy az utált és utálatos „költő” szó helyett „türelmes versányolóknak” neveztem magam. Ezért nem tudnék én a világ legszebb csücskében se örökre megmaradni: mert a ványolást, a kallós malmot és társaikat, ami lefordíthatatlan, nem adnám oda semmiféle tuszkulánuméért. Akkor inkább: mindhalálig Pesterzsébet!

Aztán álmélkodhatok magamon, hogy' tudunk bármit is papírra vetni az otthoni körülmények között.

Branwen megmutatott egy „kis” dolgozószobát, mondván, ez annyira egérlyuk, hogy inkább rumliszobának használják. Felvilágosítottam, hogy pontosan kétszer akkora, mint *kettőnk* dolgozó-hálója férjemmel a Pázsitos sétányon. Erre a kezembe nyomott egy marék mentás keserű csokit - angomániám egyetlen látható jele, hogy az első falat After Eight óta bolondulok érte - és egy régi walesi tanyaházzal ékesített, vadonatúj kötényt. Fájdalomdíjnak szánta, pedig én nem panaszkodtam. Jó lesz vásárfiának. Apropos, vásárfia: a térkép-mániás Andrásoknak beszereztem egy walesi térképet! Ma már legfeljebb csak annyi telik ki tőlemből, hogy altató helyet *Marquerite Shaw* „Megint énekelni fogunk” című, jócskán *Richard Llewelyn*-utánérzés ízű, de gördülékeny, bányászballada-regénykékjét olvasgassam, mint helyi bestsellert.

Danielle Steel nagyasszonyhoz képest azért ő egy *George Sand* és három *Bronte* együttvéve! Még két mondat a mához: elkészült első itteni, méghozzá szerelmes versem, hála az egyetemi utacska gyönyörű nevének, a Lone Cariadon-nak (Szerelmesek ösvénye). És megint telefon: a magyarul kiválóan beszélő *John Llewelyn Huphries* lelkész, aki meglátogat majd és magával is visz egy Észak-Walest bejáró útjára.

Június 2.

Ezt itt egy „Llewelyn-sormintás” ország: nem csoda, hisz egy szentként tisztelt nemzeti hős neve!

Ma párperces tanszéki csevelyen kívül - a jóságos titkárnővel, *Gwynet*-tel, aki valósággal töltögeti belém a teát - csak a Gateway-ben voltam, hétvégi elemőzsia beszerzésen, hogy alkalmam legyen megállapítani: rendületlenül utálok a „máshol-országi” szupermarketeket (a kis boltokat nem, de azok nem az én bukszámnak valók!) mint gépies és lélektelen „tápközpontokat”. Egy jellemző apróság: egy, max. 2 dobozka világos sört szerettem volna venni, mert a szállodai bár ... (lásd mint fent ...) - de hasztalan. Csak kartonszámra vagy hatosával árulják, aki gyalogos, és kicsiben vásárló, az szomjan marad.

Délután fél háromkor pontosan (és mogorván!) talpig piros nyakkendőben beállított R.S. Thomas, aki még mindig jótartású aggastyán. Eleinte látszott rajta, hogy a pokolba kíván, fordításostul, kutatóutastul, de aztán felengedett.

Talán a vallásos költészetről vallott elveink hasonlósága - ez pocsékul hangzik, persze, egy hajszál híján Nobel-díjas és szerénységem esetében! - enyhítette meg. Egyébként ezt a Nobel-díj ügyet kutyába se veszi, kijelentette, hogy világeletemben utált minden versengést, meg olyan helyet, ahol sokan vannak. Ezt el is hiszem neki. Jelenleg Észak-Wales Hloyhead nevű szögletecskéjében él, amely az Írország-Wales kompjáratok központja.

Ő azonban nem is ezen a „Szent fő”-nek fordítható településen él, hanem onnan még vagy 20 mérföldnyire, egy igazi senkiföldjén. Ezért is döntött úgy, hogy ő jön el hozzám. (Hegy - Mohamed).

Magyar irodalmi vonatkozású emléke egy van, az is vagy negyedszázados, egy itteni bárd-összeröffenés, ahol *Pilinszkyt* (az ő költészete katolikus kiadásban hasonlít is Thomaséhoz!) találta a legemlékezetesebb figurának, akivel jobb híján franciául tudott kommunikálni. Emlegetett még egy, „erőszakosan recitáló, bajszos, ugyancsak hazánkfíat ...” Vannak sejtelveim, ki lehetett!

Végül is barátián búcsúzott, azzal, ha versei fordítása közben nehézségeim támadnának, írjak neki, s postafordultával válaszol. Nem volt kellemetlen, sem kiábrándító ez a találkozás, de a Jékelyvel töltött délutánokhoz nem mérhető. És ennek korántsem nyelvi oka van. Ő egyszerűen zsenije volt a „kicsinynek-nagynak ember-rangot adni” művészetének.

Június 3.

De írhatnék akár márciust is. Az eső zuhog, itt ásít előttem két hosszú nap, amikor itteni gyámolítóim, Gwyn (a költő-prof.) és Branwen sincs kéznél. Tegnap este maratoni telefonok: először az enyéim hívtak: Évike úgy nyüzött hátizsák-kölcsonzés ügyben, mintha kis lakunkban társalognánk. Andris barátságosan dörmögött, mint egy kölyökmedve. Aztán még én is hívtam őket. *Hungary direct*-tel. Itt amolyan Toldi lova módra élek - ma például forró vízzel „bögrés levest” eszem majd ebédre, utána - sajnos - agyongyömbérezett mazsolás kalácsot. Reggelizés közben megismerkedtem egy nagyon természetes és nagyon kedves cardiffi hölgygel, aki a June névre hallgat (kárpótlásul a júniói méretekéért). Itt élő lánya talán elvisz holnap valamerre. Ha nem, akkor kétszer fogok „pünkösdőlni”, délelőtt angolul az anglikánoknál, késő délután egy walesi istentiszteleten, Branwennel. Aztán három élénkebb nap következik, Cardiff, Bianchiék, s ha szerencsém van, ifjúkori barátaimat is megtalálom *Ron Smith*-t, és *Madge O'Keffee*-t, a *Cardiff College of Education* (egykor csak tanító, ma már tanárképző is!) oktatóit, akikkel 1974-ben ismerkedtem meg.

Június 4.

Elképesztő olvasmányra akadtam az egyetemi könyvtárból hazacipelt könyvek közt: egy Dylan Thomas-levéltre, legjobb barátjához és gyámolítójához, *Vernon Vatkinsthoz*. A levél előzménye: Dylan kölcsönkért egy öltönyt Vatkinstól, lévén „egyszál kiterdesedett nadrágja és egy nyüzött börzakója”. Vatkins válaszul egy tisztas állapotú barna öltönyt küldött. E küldemény nyomán született az alábbi válasz: „Kedves barátom, először is sok-sok köszönet a szuperelegáns öltönyért, amely nem molyrágta és nagyon jól áll nekem, némi derékban

pötyögéstől (Dylan Thomas akkor, 1939-ben még nem fúvódott fel az alkoholtól) eltekintve. Jólöltözött, takaros és jómódúnak látszó vagyok benne. Rendes tőled, hogy „örökbe” adod. etc.”

Valahol itt kezdődik egy költő megismerése és megismertetése. Dylanról például csak a vagabund próféta-ság közhelyei keringenek, de milyen más, ha a közhelyek mellé odaengedjük egy kicsit a versíró *embert*. Amikor az egyetemen Emily Dickinson-t tanítottam, ugyan-csak sokat segítettek a verselemzések közé beszótt levélrészletek.

A költő és az örökölt ruha pedig disszertációra méltó vándormotívum, amelyből magam is díszdoktor lehetnék. Persze, nem minden poéta lakik a XX. kerületben. A „hegyen magas” pályatársak nyilván finnyásabbak. (Zárójelben: ezek a fanatikus vízhatlan helybéliek zuhogó esőben rendeztek tegnap térzenét, amelyre kisbabákat, tolószékes aggastyánokat is kicipeltek). Én meg a villanykályha tövében tüsszögve körmöltem, idebent.

Harmadikához tartozik még egy páratlan, pünkösdőző látvány: egy óriási, szinte lepedőnyi szivárvány (Lawrence!) Anglesey szigete fölött. Megpróbáltam lekapni ezzel a gyermek-masinával. Hosszú, hosszú ideig tartott, megnyugtató, minden nyavalyámat feledtem. Igaz, addig túl voltam két fordításon (R.S. Thomas) és két saját, rövidke versen. Igyekszem becsülettel megszolgálni a „bed and breakfast”-et, hogy az extra kegynek számító hősugárzóról már ne is beszéljek!

Június 4.

Tegnap este valami éktelenül közönséges társaság mulatozott itt, hajnali kettőig. Máskor is felhallatszik a lenti kis étterem-bár zaja, de az kutyafüle a hétfégi ortályozáshoz képest. A személyzet nagyon kedvesen felajánlotta az áthurcolkodást a melléképületbe, de a be-ki pakolgatáshoz se tehetségem, se hangulatom. Hisz csomagoláskor otthon is mindig azt lesem, kinek a nyakába akaszthatnám ezt a nagyon utált tüsténtkedést. Eddig azt hittem, szeretem a sirályokat. De most, hogy már lassan egy hete vagyok itt, kezdek kiszerezni belőlük. Új közmondás: Sirályból is megárt a sok.

Ma eljutottam életem első anglikán istentiszteletére - úrvacsora vételére. Ahogy gyanítottam is: katolikus és protestáns elemek keverednek benne. A miseruhák pirosak, mint a mi katolikus pünkösdi nagymiséinken, az eucharisztia azonban az ostya és a bor színében zajlik. Ami nagyon meghatott: az egészen kicsi gyerekek is kikísérik apjukat-anyjukat az oltár elé, ők azonban - mivel még nem konfirmáltak - csak áldást kapnak. A prédikáció nagyon rövid, kedves és köznapi volt, egy kopaszodó fiatal lelkész tartotta, aki - német szakosként - egy évig Szászországban tanult.

Csütörtök este egy amerikai kórus ad hangverseny ugyanitt, a székesegyházban. Lehet, hogy elmegyek. A szertartás alatt egyébként három mesebeli öregasszony gardírozott, akik a taxiköltségen osztozva együtt jöttek le hegyoldali utcájukból az istentiszteletre.

Ma ismét márciusi a klíma: és mégis láttam egy bokron kínban érő (vagy inkább zöldülő) egresek. Brrr! Most következik a *Sunday lunch*, a vasárnapi villásreggeli, ami esetemben némi bajor barnakenyeret, teát és a reggeliből - életmentő főétkezéséből - megmentett apróságokat jelent. Ez nem egyszerűen spórolhatnék. Utálok vendéglőben egyedül enni. Akkor már inkább itt, a kuckómban, ahol valamicskét mégis „otthon” érzem magam.

Június 5.

Hosszas utazgatás-átszállással a szuper-pocsék Creeve-ben, amelyhez Oxfordba menet lesz még szerencsém - 21 év után megérkeztem Cardiffba, ahol az *Arts Council of Wales* kölyökképző, sötétkék szemű olasz nevű (bár egy kukkot se tud olaszul!) igazgatója dr. *Tony Bianchi* várt, aki „magas állása” ellenére saját, kellemesen kaotikus és bohém *Nirvana* névre hallgató otthonában látott vendégül.

Mégpedig olyan kötetlen módon, hogy egyszerűen a kezembe nyomott egy lakáskulcsot, közölte, amit látok vegyem-egyem-használjam. Tony irodalmár létére kiváló amatőr muzsikus is (hiába, az olvasz vér!), kiválóan zongorázik - énekel. Élettársa, Ruth, aki még hozzám képest is világbajnok a rendetlenségben, rajzot, grafikát, művészeti ismereteket tanít. Lokálpatriotizmusomat csöppet sem fékezve, éjszakába nyúlóan meséltem neki a *Gaál Imre stúdióról*. A tanítvány-anyag hasonló, mint Erzsébeten, hiszen Cardiff - bár Wales fővárosa - nem előkelő település, sokkal inkább ipari-bányászati központ.

Június 6.

Reggel bevágtattam Tonyval a Council irodájába, ahol óriási mennyiségű könyvet adott, mindazokat a kiadványokat, amelyek megjelenését ők támogatták. Összeszedtem egy kupac biztatonak látszó kortárs-, meg egy csomó „velsztudományi” alpművet, mert szeretnék az egyetlenen ebből a témából egy speciális kollégiumot indítani. Elhoztam *Mary Parnell* kétkötetes önéletrajzát is, amelyben a 30-as, 40-es évekre, „Hová lettél, drága völgyünk” - féle Rhondda (elég rhondán hangzó név a magyar fülnek!)-müre emlékezik, de nem nosztalgiával, hanem jóízű humorral.

Az egyik kötet címe („Sznobok és szardíniák”) különösen tetszik.

A sikeres könyvbogarászás után PEN-Club igazolvánnyal belógtam a cardiffi kastélyba, ahol Bute harmadik hercegeinek minden preraffaelitánál dísz-dúsabb, pompázatos otthonát trappoltam végig, *William Burges* (1827-1881) építész-belsőépítész rémálmát. Csak a fából faragott csigák-szőcskék-szarvasbogarak-lepkék tetszettek. (A katicát hiányoltam!) A díszítések zöme hátborzongatóan ízléstelen, kivagyiság. Mit tesz Isten - a vonaton tudtam meg, Cardiffból hazafelé - a nagytekintetű városi magisztrátus hasonló véleményen volt, mint én.

A kastélyosdi után, majd' negyedszázad múltán végre találkoztam Madge-dzsel és szelíd és szép (csak szép hófehér hajjal), mint volt. Ebéd után Madge kivitt a Llandorff székesegyházhoz, amelyben a háborús sérülések ellenére gyönyörű románkori részek - például kapubélések is - maradtak. A székesegyház melletti temetőben azonnal ráismertem „Páros sírkő” című versem „modelljeire”.

Még ugyanezen a napon ritka jó estét töltöttem *Sandra Anstey* irodalomtörténésszel és szobrász férjével, Roberttel. Sandra R.S. Thomasból doktorált. Kölcsön és „örökbe” is adott könyveket, s egy „kis szakcsevely” után egy remek diákkocsmában vacsoráztunk. Roberttel mindkettőnk kedvencéről, Branchusi-ról beszélgettünk, a mester kedvéért zarándokolt el Romániába.

Június 7.

Még mindig Cardiff. Másfél nappal meghosszabbítottam ittlétem, hála Madge meghívásának. Ő egyébként most - mint nyugdíjas egyetemi oktató, az „Extra-Mural-Studies”-nek, „falakon kívüli képzésnek” becézett felnőttoktatási programnak egyik állandó tanára. Mielőtt szétszakadóban lévő ex-holland útitáskámmal áthurcolkodtam hozzá, még volt egy kellemes találkozásom, Wynn Thomas (Már ne is számoljuk a Thomasokat!) Swanse-beli professzorral, aki - nomen est omen - szintén R.S. Thomas szakértő. Elmondatta velem egyik fordításomat, s egy R.S. - cikkem lényegét angolul. Ő is beígért néhány könyvet, sőt, felajánlotta, hogy legközelebb az ő egyetemüket szálljam meg. Egyébként úgy néz ki, hogy meg fognak hívni egy nemzetközi Eistedfodd-ra, azaz költőtálkozóra is, annak ellenére, hogy otthoni „helyzetlenségemet” becsületesen ecseteltem nekik. Persze, őket nem kötik a magyar poétai top-listák.

Ugyanezen a napon délután St. Fagans-be vitt ki Madge, az ottani folklórmúzeumba. Itt egy pillanatra beültem az egyik bárd-székbe (walesiül 2 d-val íratik) - hátha segít.

Leginkább a költői és zenei versenyek relikviái tetszettek, meg egy teljesen berendezett, Tudor-kori udvarház. Shakespeareet minimum ilyen helyszínen készült filmmel volna érdemes tanítani. A közeli St. Hilary-ben - gyönyörű, meleg délutánon egy XVI. századi kocsmában félpinteztem.

Június 8.

Megint egy múzeum, ismét ingyenes belépővel, amelyet a kabátomra ragasztott kék pötty jelzett. A nagy műgonddal és patrióta hévvel összeállított múzeumi anyagból nekem az ásványtani rész, különösen egy karosszék nagyságú óriási ametiszt, meg a Bazsov-meséket idéző malachit tetszett. Bárcsak Andris velem lehetett volna!

Nagyon izgalmas a múzeum impresszionista anyaga is, a „nagyok” mellett (vagy náluknál is jobban!) számomra egy kevésbé ismert impresszionista, *Eugène Carrière* fátyolos-szomorokás anyaság-képei az igazán nem feledhetők.

Múzeum után kóborlás Madge-zsal (aki csak pár szót tud walesiül, noha évtizedet óta itt él), vettem Andrásnak egy mahagóniból faragott „love-spoon”-t, szerelem-kanalat, amely voltaképp a jegykendő itteni „unokatestvére”, a legények farigcsáltak ilyeneket szívük választottjának. Ma ez már inkább turistacsalogató iparág, bár az a kanálka, amit vettem, szép és finom darab, számontartott mester műve, s mintájának jelentése - szabályos kanálrejtjelrendszer van ugyanis - egyértelműen: szerelem. Egyszóval, jól választottam. Búcsúbed a régi, patinás Traverne Inn-ben.

Június 9.

Hosszas vonatkozás után tegnap estétől ismét Bangor. Ma az egyetemen összeszedtem tetemes postámat, s szomorúan kellett tapasztalnom, hogy - bár senkit nem bántottam meg - kihűlt körülöttem a levegő, fűtyülnek rá, mi van velem stb. Bár lehet, hogy csak a vizsgaidőszak nyomja

őket teljes súllyal. Ebédre egy ideszármazott poznani nyelvész, *Ewa Jaworska* hívott meg, ő is csak fél szívvel kérdeztetett, fél füllel figyelgetett, igaz, halaszthatatlan teendői voltak, csak akkor melegedett fel szenttelen nyelvész-hangja, amikor arról beszélt, hogy a kisfiát *Báthory István* után Stefannak keresztelték. Ez is valami.

Ebéd után mászkáltam egy kicsit, csak a mozgás kedvéért, mert itt minden fűszálat ismernek már, s közben betévedtem egy borzalmas önkiszolgálóba, a Kwiksave-be, amely a Safeway szegény rokona. Csakhogy ezt én még akkor nem tudtam. Mit mondjak: hemzsegték a borvirágos képű-orrú, magukról alig tudó figurák. Hozzájuk képest a mi erzsébeti boltjaink közönsége kimondottan rózsadombi. Egyébként is hiányzik Erzsébet. A könyvtár, a könyves Jánosék, a boltos Gizi, a cipész, az általam „félpénzesnek” becézett boltocska, de még a sokszor végignyüglődött szombati piacjárás is. Hát még az enyéim.

Június 10.

Tegnap a honvágy jól elálmosított, meg az előző négy nap is, úgyhogy volt vagy negyed nyolc, mire föleszméltem délutáni álmomból. Ez még nappali világosságot, s ha épp nem esik, napsütést jelent. Óriási nagymosást csaptam, majd haját mostam, aztán aprócska vacsora, írás-olvasás. Ma elmaradt a reggelre várt hétvégi zenebona. Talán a Tony Bianchitól elorzott füldugók mágikus hatásának köszönhetően.

Ma reggel elfogott valami „egyszerjöllakni”-bosszú, és a reggelinél 10 piritós háromszöget kebeleztem be. Igaz, nem tesznek ki többet, mint három becsületes otthoni piritós. Nincs mese, a hotelbéli reggeli a főétkezésem. Igaz, az ételek jórésze sem igazán csábító. Cardiffban például a finom halfilé után „strawberry cheesecake”-et, azaz epres túrótortát rendeltem. Kihoztak valami borzalmat, nyers, folyékony tejszínen lebegve. Az eperkrém még hagyján, de az alja szilárd, sós túró volt. Brrr!

Még brrr-ebb, ami ezután jött: postára-boltba-könyvtárba kocogás, egészen aprószemű, undok esőben. Kezdek egészen „elbritesedni”, folyvást az időjárásról szavalok. Akadt azért fénypontja is eme pocskék napnak: az első telefon - SOS haza, s vagy ötpercnyi távlélekápolás. A Safeway-ben 3 fontért válogatott csemegéket vettem, epertől a sonkáig és a kis csirkepástétomig, szombat-vasárnapra elegendő dózisban. Itt egyébként - nagyon hasznos civakodás-megelőző - sorszámot kell tépni és szólítják az embert, nincs túlekedés, félreértés, stb.

Az epret egyébként Margit-nap tiszteletére vettem: ez volt nagymama névnapjain az egyik rituális fogás.

A második: azt hiszem, sikerült megbirkóznom egy éktelen nehéz Thomas-verssel. A címe: Ámen. Summája: Krisztusnak szüksége volt az öt elárulókra, Júdástól a névtelenekig, hogy megváltóvá lehessen.

Befejeztem a filozófus-teológus D.Z. Phillips, R.S. Thomas-könyvét is, nagyon találó címe: „A rejtőző Isten költője” (Poet of the Hidden God). Ezt, éppúgy mint R.S. verseit, minden hit-hejehujázóval, a megszólító Istent kívárni nem tudóval, képernyőn ágáló szent mitugrásszal elolvastatnám.

Június 11.

Azt hittem, ma az égvilágon semmi említésre méltó nem fog történni. De tévedtem, mégpedig borzalmasat. Csigaházi (azaz: hosszasan férjezett állapotomból származó!) gyávaságot félredobva lestopoltam ugyanis egy nem különösebben barátságos skót párocskát, akik kivittek a Bangortól mindössze három mérföldre lévő Penrhyn kastélyhoz. Aholis nem a „neo-normann”-nak titulált kastély „dobott fel”, még csak nem is az újfent bevált PEN Club igazolvány trükk, hanem egy kedves trió, a leedszi Penny, „lelke férje”, azaz szerelme, egy tömzsi kis történész (a nevét mindmáig nem tudom!) és indiai vasúti mérnök barátjuk, Pram. A skótcskák ugyanis közölték, hogy visszafelé más „udvari szállítót” kell keresnem, mert ők nem jönnek vissza Bangorba. Pennynek, aki múzeológus és vagy másfélszer olyan széles, mint én (ami nem kevés) olyan barátságos spániel-fizimiskája volt, hogy őket szólítottam le, fuvaros-keresőben. Együtt csepültük a hihetetlenül izléstelen, talmi, főként viktoriánus berendezést, dicsértük a kiállítás kelta részét, a vasúti múzeumot, s a páratlanul szép, ugyancsak Viktória-kori virágoskertet, ahol átmehettem életem első (és nyilván utolsó!) szívvirág alagútján (valójában: allóján!), hogy aztán Alice Csodaországban-hangulatú, esernyőnél nagyobb, óriás lapulevelek közt kössék ki.

A kastély maga - kívül-belül - *Thomas Hopper* ál-középkorias (rémálma, ha nem is olyan izléstelen, mint cardiffi rokona.

Valószínűleg az zavart engem is, Pennyt is, hogy a kastély - bár valóban Észak-Wales legkorábbi számontartott nagybirtokainak egyikén épült fel - létét az úgynevezett „rabszolgabányák” tizenkilencedik századi robotolójának köszönheti. Tőlük származott ugyanis a tulajdonos Penrhyn-család jövedelme: Az izléstelenség-halmazban megkönnyebbülés volt egy kis galéria, egy *Rembrandt*, egy *van Steen* egy *Murillon*nak tulajdonított és egy *Canaletto*-festménnyel.

A mászkálást jóízű ebéd követte, valami nagyon finom vegetáriánus egytálétel és csöppet sem egészségvédő, kicsit a *Sacherre* emlékeztető, óriási csokitorta.

Otthon soha nem eszem ilyesmit, de itt kell a fűtőanyag. Más ajándékom nem lévén, nekiadtam Pennynek azt az arcpirosítót, amit tavaly kaptam Hollandiában, s svéd-norvég *Ingercise Olsentől*. András úgyse túri rajtam a vakolatot. Most jól jött, mert Penny nagy pírfogyasztó.

Nem remélem, hogy minden expedícióm ilyen sikeres lesz, meg nem is kéjuzatáson vagyok, de legalább Caernarvont és Conwyt igyekszem majd beszorítani. A kastély boltjában vettem Andrásnak egy gyönyörű levelezőlapot - az első walesi nyelvű bibliafordítás címlapjának hasonmását -, magamnak pedig egy holnapi ebédkiegészítőnek szánt csemegét, egy megint másmilyen mentás csokit. Ettől a csemegétől a legtöbb honfitársam haja az égnek áll, de a géneknek hála, minden gyermekem lelkesen majszolja. Még öt bangori nap, ezt már féllábon is kibírom.

Még csak annyit: nagyon meglepett, hogy Penny szíve választotta, aki nagy zenebolond, kristálytisza kiejtéssel mondta ki két kelet-európai kedvence címét: „Háry János” és „Ma vlaszt” (Smetana: Hazám). Nagyon meghatódtam, mint mindig, ha olyan valakivel hoz össze a sors, aki nem szenved „goulash” - szindrómában, és nem néz minket Európa bozótlakóinak. (Nem mintha ők nem érdemelnének teljes megbecsülést.)

Miközben én írok-olvasok-várákozok, itt, a hotelben ugyanazok bámulják a TV-ben az aktuális sporteseményeket, gondúzó söröcske mellett. De hadd legyen igazságos: a legintelligensebb pincérnő-szobaasszony lelkesen mesélte nekem, hogy ő a bibliafordító William Morgan falujából, *Ty Mawr*-ból (ejtsd: ti maur!) származik, s hogy íróasztalomon látta az onnan származó kis útikalauz füzetet. Nincsenek, soha nem voltak tehát „kulturált” és „barbár” országok - csak egyének. (Láttam én már botfülő olaszt, halutáló finnt, remekül főző angolt, kolbászutáló magyart, stb!) Egyszóval, a nemzeti címkék fityfenét se érnek.

Június 12.

Az éjszaka fagyott - ettől már a bennszülötteknek is égnek áll a haja. Hajnalban arra ébredtem, hogy pólóban, melegítőben, zokniban, stb. vacogok.

Halálra unt bacon-and-eggs reggelim mellé kedves meglepetést kaptam: *Zollmann Péter* fordításait. Épp *A walesi bárdok* olyan remekbe sikerült (ismerem korábbi, gyöngye változatait!), hogy bögtém rajta, mint egy gyerek. A szokásos könyvtár-egyetem tiszteletkör után beugrottam a helyi BBC-állomásra, ahol *Alnn Evans* stúdióvezető nagyon kedvesen fogadott. Épp egy egyetemista csoport rohanta meg, így du. négyre mentem vissza hozzá. Nagyon jóízűt beszélgettünk, ő is tanult a bölcsészkar után teológiát. A magyarokkal eddig csak „kórusközi” kapcsolataik voltak, ismeretségi körében én vagyok az első hazámbéli „szócseléd”. Elvittem neki a Lon Cariadon-t angolul, meg két másik lefordított versemet, továbbá a Zollmann-féle, remekbeszabott „A walesi bárdok”-at. Csütörtökön de. a rádió egyik kocsi-ja elvisz Caernarwayba és Conwayba, továbbá megkapok „örökre” egy walesi népzene-gyűjteményt, meg Dylan Thomas *Under Milk Wood* (A mi erdők alján)-jának felvételét, kazettán.

Szeretnék egy olyan éjszakai Wales-adást csinálni, amilyen a norvég volt, *Novotny Zolival*. Jóformán „ezeregyéjszakányi” anyagom lesz már hozzá - csak áment mondjanak rá otthon, a Rádióban. Ezekből a tervekből is látható, mennyire megkezdttem már a visszszámrlást. Tegnap este sikerült megbirkóznom a pokolian nehéz „Hegyi karácsony” c. R.S. Thomas verssel.

A rádiós úrnak lírai prózában lefordítottam R.S.-ről szóló, nem minden pontján hízelgő (gyanakvását és májfoltjait emlegető!) versemet.

Ma egyébként megint aszkéta nap volt, forróvizes spárgaleves porral, de - élvezetes el-lensúlyként - egy fejedelmi almáspite, mint mai fő-fő étkezésem.

Június 13.

Tegnap a TV-ben az egész héten zajló cardiffi operaéneklési versenyt néztem. Egy tehet-séges, élénk és széphangú - ugyanakkor rendkívül emberséges - skót leányzó helyett, aki eredetileg ápolónő volt, s már ilyen minőségében is énekelt! a betegeknek, egy ellenszenves, nagyképű és kimondottan tehénforma finn nő lett a győztes. Legalábbis a tegnap esti. Szerepelt egy pöfeteggomba-forma pózoló bolgár tenorista is, gyönyörű, de rosszul kezelt hanggal, Caruso-korabeli gesztusokkal. Egyszerre volt visszataszító és szánalomra méltó. A szánalomról

jut eszembe. Tegnap *Bill Read* életrajzi képeskönyvét, a *Dylan Thomas napjai*-t nézegettem. Felépítésére hasonlít a Móra *Kormos-albumához*, s még a tanulságai is hasonlóak - hogy a versírás legalább olyan mély nyomokat hagy az emberi arcon-testben, mint - mondjuk - a bányamunka. Ez nem is csoda, hiszen a legkíméletlenebb ön-bányászat. Az alkohol, a cigaretta stb. már csak ráadás. Bár Dylan (a hullámok fia!) nem mindennapi eset. Alig húsz esztendő alatt sikerült „lengé, légi, lányos Orfeuszról” (Faludy György) szétesett hústömeggé, majd 39 évesen egy amerikai temetkezési vállalkozó nagy erőfeszítéssel ifjúvá kozmetikázott mintadarabjává torzítania magát. Felesége, Caitlin, egy elképesztő karikatúrát rajzolt róla; egy tömzsi feszület alakú kartonpapíron Dylan feje látható, amint egy *pohárban* pöfékel. A papír egyébként nem szándékoltan kereszt alakú; a *Rollie's House* nevű New York-i bárban firkantotta az asszony egy *Between the Acts* (felvonásköz) nevű amerikai cigaretta széthajtogatott dobozára. Ezen a nagyszerű felolvasó körúton még együtt voltak.

Két telefonbeszélgetés segített tovább morzsolni a bangori napokat. Este 11-kor hívtam Pestet, ekkor böktek ki az egyetlen lehetséges magam vigaszt ezekért az itteni elhagyott nappalokért-éjszakákért. Voltaképp mindez arra volt jó, hogy az apályt-dagályt bámulva, sirálysírás-karcolta füllel többet írjak-fordítsak, mint az otthoni hajszában, bármikor. Olyan ez - mondám a telefonban -, mint amikor Luther börtönmagányában nekiveselkedett az Újszövetség lefordításának. Kicsit szerénytelen hasonlat, de találó.

Ha már a fordításnál tartunk: ma egy másik telefonhívás hangolt munkaképessé, Zollmann Péteré, aki elkészült az első „adag” Petrőczy fordítással, amelyből még ma postáz példányokat, hogy köszönetképpen és búcsúajándékkul átadjam az itteni BBC Rádióknak. Így legalább nem lesz az a rossz érzésem, hogy a csütörtöki kocsikáztatást + a kazettákat vizionálás nélkül kaptam.

Június 14.

Tegnap este ismét operaverseny. Az aggastyán *Solti György* is megszólalt kitörölhetetlen, kedves „Hunglish” felhanggal a beszédében. Megint volt egy bolgár, ezúttal azonban nem csontsovány, ő meg szlávos olaszszággal énekelte *Cherubini* áriáját. Kivételesen - és hullafáradtan, hosszú nap után - én is megszülettem egy „hunglizmust”, amikor egy kicsi és otthonos csemegében (snidlinges sajtjuk: költemény!) chicken-bosom-ot kértem, breast helyett. A bosom - normális állapotomban persze tudom - legfeljebb a Bibliával kapcsolatban használatos (lásd: Ábrahám kebele!) a derék baromfinak mell dukál.

És most az esedékes Dylan-adag; gyerekkori barátja, *Daniel Jones* könyvéből: „*Literature* (Irodalom: Dylan sajátos módon ejtette ki e szót...) - az Irodalom szó Dylan számára annak a holttestét jelentette, amit annyira szeretett, s amit az akadémikusok megölték és bebalzsamoztak és tönkrebolcoltak okoskodó fejtegetéseikkel.”

Már csak nyolc teljes nap - a kilencediken haza. A mai nap eseményei: reggel Zollmann Péter ajánlott levélben elküldte az első Petrőczy-porciót. Nagyon szép, gondos munkát végzett, de meg kellett küzdeni az én gyógyíthatatlan élőbeszédszerűséggel és az angol nyelv eredendően „hivatalias”, száraz mivoltával. Hogy mire is gondolok, azt E.B.B... Portugál szonettjének alábbi része talán jól illusztrálja:

Be heir to those who are now exanimate - Ez bizony a mi fülünknek orvosias, kórbonctanias, Kardos L. bravúrosan oldotta fel a kifejezés hallottasházi tónusát a pontos, de nagyon emberi „akiknek teste néma por”-ral.

Ma véletlenül láttam a TV-ben egy híradórészletet. Nem tudtam, sírjak-e, vagy nevessek-e rajta. Egy Lengyelországból babakorában Angliába keveredett asszonyról készítettek - mint kiderült, többrészes - tudósítást, aki a Vöröskereszt segítségével felkutatta egy Wroclaw környéki városkában élő rokonait.

A fogadtatás - bár jó, ha az asszony 50 szót tud lengyelül - leírhatatlan volt. Kenyérrel, sóval, gyönyörű virágokkal, válogatott ételekkel, díszbe öltözött anyókákkal. A filmrészlet után a kommentátornő (még szemét törölgetve) kijelentette: „Soha nem gondoltam, hogy ilyen melegszívűnek tudnak lenni, azok, akik olyan sokáig a „keleti blokkban” éltek”. Mit mondjak? Fel tudtam volna pofózni! Itt, ahol jégcsap - melegségű „You know”-kal és „How are you”-kal megtömött párbeszéddek jelentik - vannak, természetesen örömteli kivételek - az ún „beszélgetést”, ugyancsak hülyén hangzott ez a kommentár. Biztos vagyok benne, hogy régi kedvencem, *Timothy Garton Ash*, Anglia első számú Kelet-Európa-szakértője (akivel nagyon szeretnék Oxfordban találkozni) a haját tépte volna e libakommentár hallatán.

Próza bosszúság: elemcsere a karórámiban 3,50 fontért, azaz kb. 600 forintért. Ebéd után vigaszul, óriási és nagyon illatos eprek, „akiket” csak így, tiszteletteljes többszámiban szabad említeni.

Június 15.

Ma aztán alaposan „kiváraztam” magam, hála a helyi BBC-állomásnak. És ezzel még nincs is vége a mókáknak. Holnap még Anglesey eddig csak vágyva bámult szigete, s a franciás nevű Beumaris kastély következik.

Se Caernarfonban (walesiesen írva, ezúttal!) se Conwayban nincs számottevő kiállítási anyag, a 11-12. századról lévén szó, ez nem is csoda. Inkább a kilátás, a várak fekvése, tenger-közelsége a vonzó. Conway esetében maga a városka is gyönyörű, középkorias főtere közepén ki más trónolhatna egy oszlop tetején - mint maga Llewelyn személyesen.

Ma meggyőződhettem egy helyi TV-hír valóságáról: A gulliverbe illő nagyságú, óriási és *Hitchcockot* idéző helybéli sirályok valóban fenyegető jószágok, hatalmas, görbe, sárga csőrükkel, merev tekintetükkel. Most, hogy közelről láttam őket, valóban elhiszem, hogy rárácsapnak a turistákra.

Caernarfonban óriási könnyelműséget követtem el: vettem magamnak egy csak ezüstözött, de nagyon szép és finom, számócafüggős nyakláncot. Egy gramm ékszerem sincs, mert az egyik nagyon szűk esztendőben még a jegygyűrűinktől is meg kellett válnunk. Bebotlottam a bangori egyetemi antikvárba is, a norvés születésű, de Llandaff-ban (Cardiff egyik legrégebbi városrésze, ahol kedvenc katedrálisom van) felnőtt *Roald Dahl* (Lásd: *Meghökken-tő mesék!*) önéletírásának második kötetét vettem meg, két fontocskáért. Címe: *Going Lonely* (Magányos utakon). Az otthon oly sokat forgatott *The Boy* (A fiú) folytatása.

Az imént kaptam egy faxot, fordítóm (és sokkal méltóbbak fordítója, Weörestől Aranyig!) Zollmann Pétertől. Egy angol nyelvű és elképesztően találó verset írt rólam, „Javasasszony”

címmel, pedig csak halvány fogalma lehet róla, milyen gyógyfű-őrült vagyok. Hacsak egy-némely versemből nem. A vége különösen megdöbbenett.

Így hangzik:

*... to help and heal
those who one day,
medicine witch, bum you on the stake.*

*...hogy megsegítsd és gyógyítsd
azokat, akik egy napon téged,
te javasasszony, máglyára küldenek.*

Mit mondjak? Innen már csak egy veréblépés Szent Johannáig. Bár az igaz, hogy nem kevesen martak belém, akiket gyógyítani akartam.

Június 16.

Háromszoros hurrá! A Bangoriádnak vége. Még egy kis visszakanyarodás: a tegnap érkezett anyagban van egy szókapcsolat, amely tökéletesen rám illik. „Pilgrim matriarch”. Most egyszerre vagyok fészekhagyó és fészaklakó, magányos zarándok és az otthoni családboly mindenholnan hazavagyó (majd újra útraszállni - vágó!) tagja.

Végül ragyogóra sikeredett az itteni utolsó nap, hála *Alnn Evans* stúdióvezetőnek és ritka kedves - igaz, egy se bangori lakos - stábjának. Reggel két órát töltöttem Anglesey szigetén, amelyre a mi Lánchídunk 1826-ban épült édestestvére vezet át. A kastély kisebb, mint az eddig látottak, de igazi „vizivár” árokkal, hattyúkkal, meg ami dukál. A kiállítási anyagnak itt is Nagyfülű Charles (csak le ne nyakazzanak felségsértésért!) 1969-es walesi herceggé „ütése” (azaz beiktatása) akar(na) a fénypontja lenni - az izgalmas Beaumarishoz is magas az épület. A játékoságra emlékeztető (van egy játékmúzeum is, de nem mentem be, olyan drága a belépőjegy!) városkának van egy rettenes látványossága is: az 1829-ben épült, dickensi hangulatú börtön. Leginkább két dologra emlékszem a borzalmakból: a rabok kenyér-krumplileves-kása menüjére (kész skorbut!), illetve a W. Watkins foglár iszonyatos ábrázatára. A klasszikus smasszer: szűknyílású, merevtekintetű szem, összeszorított, legörbülő keskeny ajak. Minden szálnam azoké, akik a keze közé kerültek. Ex „államfogoly” lányaként az átlagosnál érzékenyebben reagálok a „dutyikra”, ezúttal is 20 perc alatt végigrohantam az óriási és elképesztően sötét épületen. Ehhez képest a pécsi börtön, apám vándorútjának első állomása, amelynek ablaka alá anyu elvitt „bemutatni” - maga a derű. Az itteni klímában a sötétség többszörös csapás.

Beumaris után egy búcsú-bangori kör, főleg az itt felfedezett, Skóciában gyártott, koffeinmentes erdei szamócatea kedvéért, amelyből négy doboznyt viszek haza. Majd igyekszünk jól beosztani.

Ebédre visszamentem a BBC-be, ahol pöttöm összegért csodás halat ettem, s ebéd után a stúdióvezető - aki *Lon Cariadon* versem angol fordítását kitette a „faliujságjára” - meginvitált

egy kis hazatelefonálásra. Az Andrások otthon voltak. S a nagyobbik lelkiismeretesen utánanézett a kedvemért, virágoznak-e még (v. már!) Erzsébeten a hársak. Hála a szokatlanul hideg otthoni koranyárnak: igen. Sőt, úgy néz ki, a telivér magyar eperről sem fogok lemaradni!

Június 17.

Éjszaka Oxford, a Brasenose (Rézorr) kollégium boltíves szobájában igazából csak két dologra vágyom: egy csöppet sem rezes, szépséges, otthoni orra, és a pataki boltívekre. Nem akarok hálátlan lenni - az épület csodálatos, elől-hátul patinás (ámbár jéghideg, hogy útinaplóm e vándormotívumánál maradjak!) és kényelmetlen. Fürdőszoba-WC a folyosó végében. Az ajtó „kizárós” rendszerű, tehát egy kisdologhoz, kanál elmosáshoz is kulcsot kell vinni. Minden csodás itt, ahol nem négyen-nyolcan szoronganak a diákok egy szobában, mint boldogult egyetemista koromban, hanem mindenkinek külön szoba jut - ez mégsem az én világom. Ezt a benyomást fokozza talán, hogy a kollégium udvarán egy bewhiskyzett londoni magyar „apuka”, aki immár második csemetéjét oskoláztatja itt, fölényes stílusban leszólitotta vendéglátonkat, Evans Katit. Ők nagyon kedves, természetes emberek, egy jókora, mindenkit (legalábbis engem) összenyalogató walesi juhászcutyával és tartózkodó csemetékkal. Bár a kislány nagyon finom teremtmény, Évikére emlékeztet.

Utam viszontagságos volt, mert Bangorba nem jött ki az az átkozott Tryfon taxi; szerencsére egyik kedvenc pincérnőm, Anna levitt az állomásra a terepjárójával. Útitársaim válogatottan rokonszenves népek voltak, így az átszállás zökkenőmentesnek bizonyult. Oxfordból még csak morzsákat láttam, mert délután zuhogott az undok, aprószemű eső. Kutyasétáltatás címén Amnorban mászkáltam egy kicsit Evans Katival, akinek férje épp a Brasenose College egyik fellow-ja. A kollégium a nevét egyébként egy orr alakú réz kopogtatóról kapta. Ha ezt megragadta egy-egy veszélybe került diák - máris mentességet élvezett. Lám, az orrörület nem az én találmányom. Bár rettenetesen kimerült voltam, Evansék elcipeltek egy ún. „pajtatáncra”, amelynek célja a falu régi iskolájának megmentése. A téma - meglehetősen egyhangú táncikálás inkább, angol stílu country zenére - vacsorával egybekötve voltaképpen szórakozásba csomagolt jószolgálati ügy. Evans, aki olyan, mint egy alig öregedő kisfiú, épp rettentő szénanáthával küzd, mégis makacsul és odaadóan ropta-ropogatta a Brueghel parasztlakodalmát idéző táncokat. Ennek a szobának is megszámlálhatatlan a sarka-szöglete-íve-hajlata. Engem arra a gyönyörű néhány estére emlékeztet, amikor Patakon egy műemlékes konferencián 1989 októberében egy hasonló vendégszobában laktam a két Andrással, és a kertben összeszedett rőzséből, majd a párizsi kastélykert nagyobb lehullott gallyaiból csodás tüzet raktam a cserépkályhában. Illata-látása, könnyű melege-életem legnagyobb sikere. *Valami kis tüzet rakni - legalább - ezért írok is azt hiszem.* Esti olvasmányaim: az otthon másodszer újraolvasott *Égető Eszter* + egy Cilike kötet. Utóbbi, hogy egy kicsit kevésbé érezzem elhagyatottnak magam. Egy kis visszamászás - nem a fára - csak a gyerekkorba.

Június 18.

Ez a nap maradéktalanul-makulátlanul szép volt. Délelőtt Evans Katival falucskájukban, Amnorban (Erzsébet kegyencének, Dudleynek a felesége itt halt meg, máig kideríthetetlen körülmények között!) elmentem nagyon szép templomukba. A gyülekezet, az egyházi község „életrajzát” 1440-től kezdve tartják számon.

Ebéd után - kis közbiztonsági rajtam ugráló, nem félelmetes, csak épp nem kellemes ebbel (hű, mennyi "I"!) - elmentünk vidéki Anglia nézőbe, többek között a Cotswoldsnak nevezett nagyon szép „kert-Angliába” (szegény *Németh László* álma itt megvalósult, ha nem is haszonnövényekkel), ahol éppen „nyitott kertek napja” azaz csekély beléptidíj ellenében: Adlestorp falucska (amelyről Edward Thomas írt verset!) legtöbb kertjébe be lehetett menni, fényképezni, fürkészni, majd a községházán a legendásan finom angol házisüteményekben dűskálni.

A rendezvényt számtalan betegség gyógyítására szánták, a ráktól az AIDS-ig.

Az események eseménye én-infantilisságom számára egy óriási csiga alakúra nyírott sövény volt, amelyről több képet is csináltam. Jártunk az Oxfordshire-beli Swinbrook St'Mary templomában is, amelynek kertjében nagyon furcsa, fekvő piskótekerces alakú sarkövet vannak - végükből, töltelékként egy-egy koponya kandikált ki.

Június 19.

London. No, ez egy pocsék nap volt. Londont már zsenge koromban se szerettem, most meg ki nem állhatom. Hőség, kosz, zaj, tömeg és az az üdítő magány, amelyről nekem oly fontos itteni száműzött, *Milos Crnjanski* és *Cs. Szabó László* is olyan felejthetetlenül írt, a *London regényé*-ben, illetve a *Hűlő árnyékban* c. önéletírásában.

Pedig én nem is egyszál magam rőttem London utcáit. Először Bangorban szerzett antropológus-fizikus barátaim, Pat és Michael otthonában töltöttem pár órát, hogy aztán a belmisszióban dolgozó kedves Sheila oldalán - nem ő tehetett róla - pokoli órákat élvezzek. Kint él Villesdenben, amely sokszínű (azaz: nagyrészt indiaiak, afrikaiak, arabok!) lakta vidék, amelytől neki, a Pápua-Új Guineát is végig misszionáltak a szeme sem rebtent; én azonban jól beijedtem egy-egy marconább figurától.

Este egy magyar vacsora végéről hoztak haza, Oxfordba, de majdnem ott ragadtam, mert a ritka undok felszolgálónő, kopott rongyaimat látva, nem adta át az üzenetet, hogy a hallban üldögélek. Így „szállítóim” csaknem távoztak a másik kijáraton. Hazafelé pedig egy nem is tudom, milyen névre hallgató, erőszakos, durva, nagyhangú, de magyarbarátságával kérkedő nő kocsjába kényszerültem, aki a „social climber” felkapaszkodott legotrombább típusa.

Június 20.

Ma ismét agylágyító meleg. Reggelinél kellemes csevely néhány proffal; de azért nem andalít el ez a Hamupipőke-állapot - otthon, az egyetem már vár rám a felvételiztetés - azaz, a zsiszikkválogatás.

Déltől Simányi Gyuri bácsival - régi családi kapcsolat, így nekem is bácsi még! - s a feleségével, Zsuzsával, megint csak Cotswolds felé indultunk, de nem bántam meg. Először egy gyönyörű, régi, *A hatyúhoz* címzett fogadóban megebédeltünk, aztán a környék központját, Burfordot barangoltuk be. Itt is vannak „piskóta-síremlékek”, románkori kapubélés, és *Sír Lawrence Tanfield* meg egész retyerutyája egészalakos „rörök hálósobája”, a 17. sz. első feléből.

Vendéglátóimmal meg- és kitérgyaltunk mindent, amit az angolokban nehéz elviselni. Irodalmuk továbbra is nagyon a szívem közepében (s remélem, az agyamban is!) csücsül, de az új generáció, a fél éjszakát végigdözsölő, úton-útfélen, jóformán szemét közt vedelő egyetemisták nagyon idegenek, ellenszenvesek nekem. A mi növendékeink sem angyalok, de ezekhez képest...

A nap végén elmulattam zöld telefonkártyámat, a zajos *Gabonapiac-utcán* üvöltöztem szegény András fülébe, amit normális körülmények között legfeljebb csak suttognék. Ma is, tegnap is egész nap szigorlatoztatott szegény feje, őrjítő hőségben. Nagyon bánt, hogy Andris otthon kuksol. Amíg nem kezdek majd felvételiztetni, igyekszem majd eljárni vele erre-arra. Talán a Gaál Imre Stúdió nyári táborába is be tudom rimánkodni - nem tehet róla, hogy Erzsébettől jó négy km az internátus. Még egy fontos apróság: az imént a toronyszobám ablakán a tetőgerincen végigfutott egy mókus. Talár és főveg nélkül is ő volt itt messze a legelőkelőbb.

Június 21.

Egész nap Oxford-vágta Evans Katival. Meglehet, barbár vagyok, de nekem a Magdalene (ejtsd: módlin) College nagyon pöttyös hátú özei - és nem *Shelley* nagyon patetikus jelképes síremléke - számítottak „igazi attrakciónak”.

Oxfordban, minden szépsége ellenére, amúgyis nagyon zavar a vásáriasság, a különböző kollégiumok címerével ékes pólókért tipródó turista hadak, stb. Amit szerettem itt: a tetők, a nem bűgő, csak halkán pendülő esti harangok. A talárosdi nem igazán vonzott, bár ma a délutáni teára-eperre kollégiumaik más-más színében ellebegő-ellejtő tanárok látványa azért kedvesen történelmi volt.

Gyerekseregletemnek vásároltam egy Beatrix Potter matrica-füzetkét; az ő nyulai-egereibékái stb. sokkal kedvesebbek, finomabbak bármelyik Disney-sztárnál. De jó lett volna Nyuszának (azaz Évikének) venni egy Potter-könyvet legalább!

Este Zollmann Péter jött értem, az utolsó másfél napot náluk töltöm. Öröm volt vele a beszélgetés, fordításon-irodalmon innen és túl, meg a vacsora egy olyan olasz étteremben, ahol ketten, még csak nem is gargantuai méretekben fogyasztva könnyedén megettük tíznapos fizetésemet. Akkor és ott nagyon ízlett, de aztán kővé vált a gyomromban, arra gondolva, milyen kevés, amit „vásárfiának” viszek az enyéimnek.

Június 22.

Délelőtt - nagyon rövid, nyugtalan alvás után - Hampton Courtba, VIII. Henrik egyik kedvenc kastélyába mentünk Péterrel és feleségével, Denise-szel. Különösen a reneszánsz

galéria éri meg a csillagászati beléptidíjat. Ezúttal a „student” kategóriában lopóztam be, Bangorból átmentett könyvtári kártyámmal. S bármennyire hazafelé-figyelőben voltam már, végtelenül jó (és ritka!) élmény volt másfél napra gondtalan gyerekként élni, délután Péterék klubjában hajszáritva-napozva versfordításokat boncolgatni az úgyszólván olaszos melegben. Az idillnek egy óriási recsenés vetett véget: a kert háromszáz éves fa-óriása - a fák nem csupán állva, de apránként is halnak meg! - elbúcsúzott koronájának legalább a felétől. Ha már a koronát említem: a Hampton Court melletti egykori vadsparkban sikerült lefényképkednem néhány délutáni pihenőjét élvező, nagyon pöttös hátú özbak társaságában. Este vagy hajnali fél kettőig tartó lemezezés következett, a Wesendonk daloktól a Walkürig, „különös tekintettel” Wotan búcsújára lányától. Másfél napi „fogadott gyerekség” döbentett rá, milyen nehéz is volt egész életemben - pontosabban Nagypapa halála óta - apai szeretet adta „vért” és „fegyvertár” nélkül élnem...

Június 23.

Még egy rövidke séta Péterék háza közelében, röpke hattyú és vadkacsa látogatás egy kis tó körül, aztán Heathrow forgataga, hosszas várakozás a felszállási engedélyre, hogy aztán a Pázsitok Országából visszatérjek a Pázsitos sétányra, ahol, hála Istennek, ezúttal nem csupán a csikkek virágoznak az esős idő miatt szokatlanul dús fűben, hanem a hűvös nyár miatt elkésett hársak is. Itthon több feladat-üzenet várt, többek között az, hogy olvassam be a Rádióba legújabb verseimet, illetve *Deme Tamástól*, aki egy olvasótábor-félébe hívott meg csoportvezetőnek, Szegedre közelébe, az ásothalmi arborétum területére. Téma: a megújulás. Nagyon kedvemre való, van is benne valamelyes gyakorlatom, így elvállaltam. Mindaddig, minden körülmények között addig jó itthon élni, amíg szükség van az emberre. Utazni is csak azért, amit továbbadhatok.

Buday György: London (1935.)

R.S.Thomas

Istentisztelet

(Service)

Állunk és nézzük
Egymást. Ajkamra veszem a szót,
„Ima” - és átadom nekik. Majd várok,
Tehetetlen, arra, hogy ajkukon mivé
Lesz. De az efféle küldeményt
Visszadobják a feladónak. Magamra hagynak,
Az „ámen” utánra álmodott
Visszhang se érkezik meg. A zene menekít
El innen, ahol a kétségbeesés
Üressége honol. Ahogy a semmiből
Felkél a dallam, ajkuk követni kezdi,
S figyelni kezd a tető. Aztán a csöndben
Istent szólítom, s árnyékom Vele
Egyé válva táncol
A meszelt falon, amely, akár a nép,
Kemény, konok. Csak rezzenéstelen
És sanda szemmel bámulnak át legyőzetésemen.

Nagypéntek

(Good Friday)

Nyugalom volt. Az őrsem ugyanis mi
mást kiálthatott, mint hogy a kilencedik
óra ez, s hogy közeleg a vég? Fölszállt a
sötétség lassan, de meg
senki nem világosodott. És ács hoz
méltó módon tette
dolgát az ács: a kereszt mesterből
művésszé emelte őt.

Amen

(Ámen)

Készen állt minden:

a szűz a gyermekkel, a betlehemi
születés, a kopár út Jeruzsálemben,
fel a hegyre. Így szólt a próféták szava
és az írások ugyanezt készítették
fel. Őt. Júdás csak tette a dolgát ama
keserű csókkal; ugyan mi egyebet
várhattunk volna tőle?

A bölcs öregkor,
a kitartásért járó jutalom -
aligha egy megváltó osztályrésze. Meg
kellett ölettetnie; a megváltás csupán ez
óriási bűn nyomában járhatott. A fát,
amely az agy sötétjében vert gyökeret;
isteni kéz ültette el, mint a létezés
válaszút-jelét. Üres volna az élet;
ha nem akadna mindig valaki, hogy
„nem”-et mondjon a szeretetre. E kínhálálra Istennek szüksége van.
A gyöngéd szemek a keresztről
csúfondáros diadallal néznek alá. Mit bánja Ő,
hogy oly kicsiny a jóvátétel, mit felajánlhatunk?

Egy falusi templomban

(In a Country Church)

Egy szót se szólva térdepelt,
Csak a szél dala húzta még szomorúbban
Az üvegablak komoly szentjeinek ajkát,
Vagy láthatatlan szárnyak suhogása.
Nem angyalok, csak denevérek, a tető alatt.

Térdepelt hosszan, a csöndre ügyet se vetve,
S meglátta, amint a sötét töviskoronában
Felizzik a szeretet, s a száraz fán
Egy emberi test gyümölcse felaranylik?

(Petrőczy Éva fordításai)

N. László Endre

Petőfi grófja

*"Föl, föl, hazám, előre gyorsan,
Megállni féluton kívánsz?
Csapán meg van tágítva rajtad,
De nincs eltörve még a lánc!"*

*(Petőfi Sándor Megint beszélünk
s csak beszélünk c. verséből.)*

Tudom jól, közhelynek számít, de azért csak leírom, hogy az a költőnk, kit népünk leginkább a szívébe fogadott, egyáltalán nem kedvelte a - sokszor még nevében sem magyar - főnemeseket... Ezt már ő világgá kiáltotta, tehát ma sem lehet titok.

Egy magyar gróf mégis testi-lelki jó barátja lett! Ez az egy gróf *Teleki Sándor*, költőnk „kedves druszája”, aki a névjegyén mindig feltüntette ezredesi rangját, de sohasem használta grófi címét!

De hát hogyan is barátkoztak össze?

Petőfi huszonhároméves korában már igazán kalandos múlttal dicsekedhetett. Volt már a „dicsó” osztrák hadsereg zöldhajtókás, sárgapitykés közlegénye, éhenkórász vándorszínész, de ünnepelt költő és segédszerkesztő is. A hír már akkor szárnyára kapta nevét. Nem csoda, hogy „összes verseinek” sajtó alá rendezése közben nagy utazásokról ábrándozott. Egy évvel korábban már bejárta a Felvidéket. Szerette volna először megismerni egész hazáját, majd Európát, és saját szemével látni a távolról csodált tengert.

Elhatározta, hogy Erdélybe utazik!

1846 augusztusának végén gyorskocsival ment Szatmárra, s onnan egyik - költő és újságíró barátjával -, *Pap Endrével*¹, Nagyváradba. Ott aztán a megyegyűlést követő bálon ismerkedett meg élete nagy szerelmével, *Szendrey Júliával*, ahogyan ezt már oly sokan és sokféleképpen megírták. De Nagyváradban ismerkedett meg *Teleki Sándor* gróffal is!

Petőfi 1846. szeptember 7-én a Szarvas-vendéglő éttermében ebédelt éppen, amikor jó ismerőse, *Haray Károly* színész és író, később a szabadságharc hős katonája² lépett asztalához:

- Sándorom, tudom, nem szívesen ismerkedsz grófokkal, de most arra kérlek, ez egyszer tegyél kivételt! Ígérem, nem bánod meg...

- Nem szívesen, de hát a barátságunkra való tekintettel... Ki a fene az a gróf? - kérdezte az ebédezésben megzavart költő.

- Bizonyára hallottad már hírét a koltói fenegyereknek, Teleki Sándor grófnak... Nála jobb, derekabb magyar ember kevés van ebben a szerencsétlen hazában. Nagyon szeretne veled megismerkedni, s engem kért meg, hogy közvetítsek köztetek.

Petőfi éppen harapós kedvében volt. Előző napon haragította magára Nagykároly úri közönségét, *Károlyi Lajos* gróf elleni heves kirohanásával... De hát Haray meggyőzte őt, mert Teleki Sándor valóban az, akinek-aminek mondta, a megye legnépszerűbb embere. Nagyra becsülték őt eredeti modora, bravúrjai, különcködései, de főként szabadelvűsége miatt... Valaha közismert volt az a párbeszéd, amivel Petőfi és Teleki Sándor barátsága kezdődött.

- Ön az első eleven gróf, akivel beszélek és egy asztalnál ülök - kezdte a beszélgetést a költő.

A gróf mindjárt letegezte a nála csak két évvel fiatalabb Petőfit:

- Hát döglöttel beszéltél-e?

A költő elnevette magát:

- Döglött gróf magam is voltam, komédiás koromban!...

- No, cimborám, velem ugyan nem sokat nyertél, mert magam is csak egy ilyen-olyan vad-gróf vagyok.

A nép gyermeke, az ifjú költőfejedelem és egy igazi magyar gróf találtak akkor egymásra. Mert igazi úr volt mindkettő a szó legigazibb, legnemesebb értelmében! Ugyanaz a szent láng, a magyar szabadság eszméje hevítette őket... Itt említem meg, hogy beszélgetésük egyik szünetében - és ihletében! - írta meg Petőfi *Nagykárolyban* című versét. Ennek hangulatából nagyon jól következtethetünk arra, miről és hogyan beszélt a két ifjú ember? Itt csupán a vers utolsó szakaszát idézem:

*Isten, küldd e helóta népre
Földed legszörnyűbb zsoldnokát,
Hadd kapjon érdeme díjába'
Kezére bilincset, nyakába
Jármot, hátára kancsukat!*

Másnap, a koraőszi hajnalon, egymást megölelve, abban a biztos tudatban váltak el, hogy igaz barátira tettek szert. Teleki - zsebében a vers hevenyében lemásolt kéziratával, így búcsúzott a költőtől:

- Barátok vagyunk mindhalálig, de még az után is! Szívem jobbik fele, drága druzsám, most már nem hagyhatjuk el egymást. Gyere el hozzám, látogass meg mielőbb Koltón!

Petőfi ugyan először húzódozott, de aztán elfogadta a baráti meghívást, s valóban nagyon otthonosan érezte magát ott. S ha már benne vagyok, megemlítem, hogy asztali felkészítő formájában Koltón mondta el először *Erdélyben* című költeményét. Ebből két rövid részlet:

... *Az forra bennem, az fájt énnekem,
Hogy egy nemzetnek két országa van, hogy
E kétországos nemzet a magyar!...*

... *A porszemet, mely csak magánban áll,
Elfújta egy kis szellő, egy lehellet;
De hogyha összeolvad, összenő, ha
A porszemekből szikla alakul:
A fergeg sem ingathatja meg!...*

Mint minden igazán nagy költő, Petőfi is a jövőbe látott. De jól tudták ezt Bécs boszorkánykonyhájának illetékesei is.

A két ifjú barátsága sokkal több volt a pusztá formaságnál, egy szegény, de ünnepezt költő és egy demokrata érzületű gróf ismeretségénél. Esküvőjük után Teleki pompás ötötsfogata röpitette a boldog ifjú párt Koltóra, ahol hat csodálatos hetet töltöttek a gróf kastélyában. Petőfi írja:

.... Ez a táj olyan, mintha az én képzeletem után alkotta volna a természet..."

De mást is írt. A boldog hat hét alatt összesen harminckét költeményt, köztük a világirodalom egyik legszebb, prófétai jövőbelátással áthatott versét, a *Szeptember végént...* (Edgar Allan Poe egyetlen igazán nagy versét szinte a világ minden nyelvére lefordították, Petőfinek a sokkal szebb versét ugyan hányan ismerik a világon? De hát ez a magyar sors...)

Aztán már szinte állandósult a két ifjú titán között a kapcsolat. Később együtt harcoltak Bem seregében. Együtt búsultak a veszített csatákon, együtt örültek a győzelemnek.

A segesvári csata napján találkoztak utoljára.

Teleki egy nagy marék dohányt adott a költőnek. Bizonyára egyikőjük sem hitte, hogy utoljára látják egymást. Petőfi itthagyt mindent, amit szeretett; a rab hazát, az imádott feleséget és a barátokat. *Krúdy Gyula* írta róla: „... Sietett élete, költészete nagy titkával el a földről, hogy visszaadhassa a legnagyobb darab magyar aranyat a Teremtőnek, aki rábízta...”³

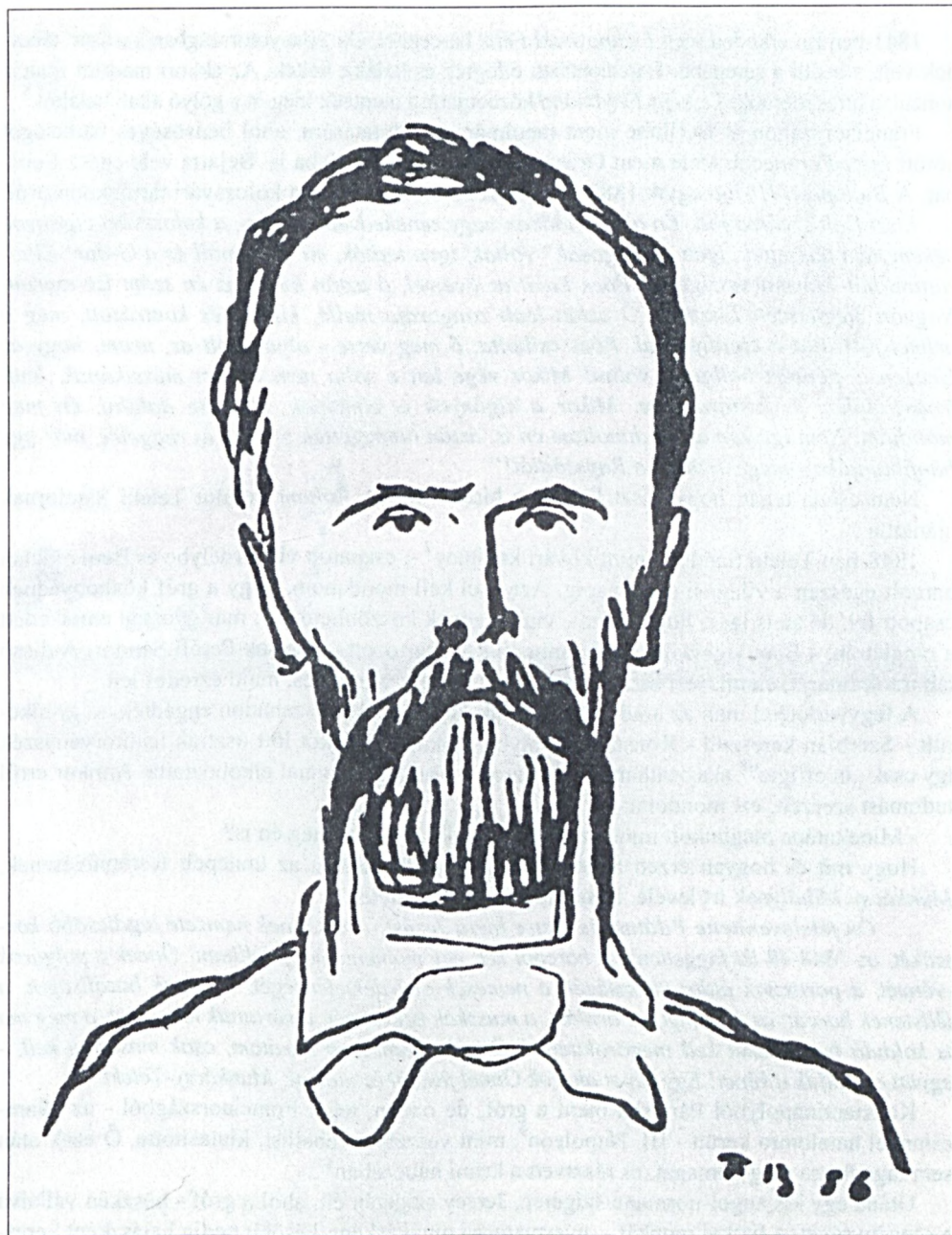
Mert Ő szerette Istent és Isten is Őt. Ezért adott néki a költői „talentumból” többet, mint bárki másnak, ebben a Kárpátok koszorúzza gyönyörű hazában. S azért vette Őt oly korán magához, mert Ő tudta legjobban, hogy rabként nem élhet egy ilyen szabad madár...

Talán senki nem fájlalta inkább a hű barát, Petőfi halálát, mint Teleki Sándor gróf, aki előtt akkor még hosszú viszontagságos életét állott...

*

Most pedig pillantsunk be a demokrata grófnak, Petőfi drága druszájának mélyebben az életébe, hiszen legalább olyan kalandos és ráadásul magyarabb az élettörténe, mint amilyen a kalandor *Benyovszky Móric* grófé volt!

Teleki Sándor gróf Kolozsvárot született 1821. január 26-án. Az ottani piarista gimnáziumban tanult és *Táncsics Mihály*⁴ volt a nevelője. Marosvásárhelyen tett ügyvédi vizsgát, majd Németországban folytatta egyetemi tanulmányait. Berlinben, Jénában, Halleben és Boroszlóban hallgatott előadásokat.

Ferenczy Béni: Madách Imre

1841-ben ismerkedett meg *Lichnowski Félix* herceggel, aki Spanyolországban karlista⁵ tábornok volt, s beállt a seregébe. Barcelonában elfogták és halálra ítélték. Az akkori madridi francia konzul, a híres mérnök, *Lesseps Ferdinand* közbenjárása mentette meg őt a golyó általi haláltól.⁶

Franciaországon át Berlinbe ment tanulmányai folytatására, ahol bensőséges barátságot kötött *Liszt Ferenc*cel. Vele ment Oroszországba, majd Párizsba is. Bejárta vele egész Európát. A *Budapesti Hírlap* egyik 1882-es számában ő maga ír Liszt kolozsvári tartózkodásáról: „... *Liszt Kolozsvárra jött. Én abban időben nagy zenekedvelő voltam, a kolozsvári cigányok nekem nem tetszettek, igen „kótagosak” voltak, igen tudták, mi az A-moll és a G-dur! Elhoztattam hát Máramaroszigetről Pócs Lacit az övéivel, ő aztán húzta az én szám íze szerint. Nagyon megtetszett Lisztnek. Ő aztán leült zongorája mellé, kísérte és kontrázott, meg a prímet játszotta a cigányokkal. Pócs csiholta, ő meg verte - olyan volt az, uram, hogy az Úristen is pénzért hallgatta volna! Mikor vége lett e soha nem hallott muzsikának, leült íróasztalához és kottára tette. Mikor a cigányok is elmentek, elkezdte dalolni, én meg mondtam: Nem így van az - s danoltam én is, aztán öntözgettük a nótát és reggelre, már úgy bánfihajnalkor, megcsináltuk a Rapszódia!*”

Nem csoda tehát, hogy Liszt Ferenc a híres *Magyar Roham* indulót Teleki Sándornak ajánlotta...

1848-ban Teleki Sándor - mint kővári kapitány⁷ -, csapatott vitt Erdélybe és Bem oldalán harcolt egészen a világosi gyásznapiig. Azt is el kell mondanom, hogy a gróf közhonvédnek csapott fel, de az is igaz, hogy utána - vítétségének köszönhetően -, már gyorsan emelkedett a ranglétrán, s Bem legbizalmasabb emberei közé tartozott, akárcsak Petőfi Sándor. A dicső tábornok futárja, élelmezési biztos, százados, őrnagy, alezredes, majd ezredes lett.

A fegyverletétel után az aradi várba zárták, de tévedésből szabadon engedték, s így sikerült - Szerbián keresztül - Konstantinápolyba szöknie. A bakot lőtt osztrák haditörvénytészék így csak „in effigie”⁸ akasztathatta fel, viszont a birtokait azonnal elkoboztatta. Amikor erről tudomást szerzett, ezt mondotta:

- Minekutána megbukott minden, miért ne buktam volna meg én is?

Hogy mit és hogyan érzett akkor, talál leginkább tükrözi az ünnepeelt festőművésznek, *Munkácsy Mihálynak* írt levele. Ebből idézek egy részletet.

„... *Őn felelevenítette Pilátust és életre hívta Jézust, - de Önnek nemzete legdicsőbb korszakát, az 1848-49-iki függetlenségi harcból kell egy momentumot felállítani! Önnek a polgárok erényét, a parasztok áldozatkészségét, a nemesek önérdektelenségét, a papok hazafiságát, a félistenek harcát, az ármányt, az árulást, a muszkák kegyelmét, a vértanuk lehelletét, a még ma is kolduló honvédeket kell megörökítenie! Önnek, Munkácsy barátom, csak másolnia kell, - együtt csináljuk a képet! Egy képet akarok Önnel festeni és aláírni: Munkácsy-Teleki.*”

Konstantinápolyból Párizsba ment a gróf, de onnan, tehát Franciaországból - az államsínnel hatalomra került - III. Napoleon⁹, mint veszélyes rebellest, kiutasította. Ő ezek után sem tagadhatta meg önmagát, és résztvett a krími háborúban¹⁰.

Utána egy kis angol-normann szigeten, Jersey szigetén élt, ahol a gróf - büszkén vállalva a szegénységet, a fizikai munkát -, gyertyagyári munkásként, később pedig halászként kereste meg a betevő falatját. Itt kötött életre szóló barátságot a francia irodalom óriásával, *Victor Hugóval*¹¹.

Később Svájcban feleségül vette *Longdall lord* leányát, *Rickerstadt Johanna* írónőt, de nemsokára elvált tőle. (Meg kell mondanom, hogy a harcmesék hőseinek a szerelemben sokáig nem volt szerencséje, hiszen a negyvenes évek elején is egy korai szerelmi csalódás miatt hagyta el otthonát, s ment a karlisták közé, harcolt a barikádokon, mintha csak kereste volna a halált...)

*Garibaldi*¹² seregében, mint annak szárnysegédje, végigküzdötte az olaszok szabadságharcát. A magyar légióban tanúsított hősiességéért kapta ezredesi rangját, s később a vezérkarhoz osztották őt be. Erről az időszakról tesz említést *Csiky Gergelynek*¹³ írt egyik levelében, akihez - mint a levél hangjából is kitűnik - meleg barátság fűzte. Íme, a levél: „Édes Csiky bátyám! - írja 1890-ben, két évvel a halála előtt. - Nekem „Örök törvény”, hogy azokat, akiket elismerek, hogy szellemileg felettem állanak, bátyázní szoktam, ha mindjárt fiatalabbak is nálamnál. Helyes-e, vagy helytelen: a történelem fog dönteni felette. 1859-ben, a hadjárat alatt Genuába vonultunk be. Én az első Zuav-ezred¹⁴ mellett lovagoltam. Nagy hűhóval fogadtak, az ablakokból záporoként hullott ránk a bokréta és koszorú, egy erkélyről egy nagyon szép asszony hajít egy bokrétát, lovam fejét találja és onnan visszapattan egy öreg Zuáv arcára, aki mellettem porosán, fáradtan, éhen, szomjasan kutyagol. Feltekint és felkiált: „Szépséges asszony - inkább valami ehetőt, iható kérént, a rezedát nem ihatjuk és nem ehettük meg a jázmin, avagy a pipacsot!” Én az öreg Zuáv észlelését és megjegyzését helyesnek találtam. Azért engedje meg, hogy az Örök törvény sikeréhez koszorúmmal, gombafüzér alakjában járulhassak, mely a mi zónánk legérdekesebb délnövény-különlegessége és édes dísnövénye. Isten áldja meg minden jóval, éljen sokáig és írjon sokat, üdvözlje nevemben egész családját és szeresse: Teleki Sándort.”

Ugyan lehetne-e ékebb bizonyítéka a gróf valóban demokratikus gondolkodásának ennél a levélnél?

A hazájában halálra ítélt, száműzetésben élő Teleki Sándor 1866-ban engedélyt kapott az osztrák hatóságoktól, hogy meglátogathassa beteg édesanyját, *Mikes Erzsébet* grófnőt, s így végre ismét haza földre léphetett. 1867-ben, a kiegyezés után visszakapta birtokát is, de milyen állapotban?

Az épületeket teljesen kifosztva találta, egyetlen bútordarabot sem lelt azokban a - számára oly kedves, emlékkörző - szobákban, melyekben még nem is olyan nagyon régen, legdrágább barátja és a „Júliák Júliája” lakott. A fosztogatók csak azt a bemohosodott kőasztalt nem vitték magukkal a park ősfái alól, mely mellett a halhatatlan költőt egyik legszebb verse megírására ihlette a koltói¹⁵ ős szimpompája.

Talán beleúnt a harcokba, a viszontagságos életbe, s lehiggadt. Másodszor is megnősült. *Litez de Tierval Matildot* vette feleségül. Attól kezdve írogatott is a lapokba. De főfő ihletője *Jókai Mór* volt, aki úgy hasonlított rá, mint egyik tojás a másikra. Mondogatta is a demokrata gróf:

- Móric bátyám, mi akár ikrek is lehetnének! De nehogy megsértődj ezen! Tudom én jól és elismerem, hogy a kobakunk csak kívülről egyforma, a tiéd belseje jóval többet ér az enyémnél... (Hogy ez az állítás mennyire igaz, nagyon jól látható Teleki Sándornak önmagáról rajzolt karikatúrájáról.)

A legnagyobb magyar mesemondó vette rá a gróft, hogy megírja emlékezéseit. S így lett belőle is író.

A gróf demokratikus gondolkodását bizonyíthatja a következő kis történet is.

Kastélyának a koltói hegyekre néző verendáján üldögélt éppen családja körében, amikor gyakori vendége, a nagybányai városkapitány, *Schönherz Antal* jött hozzá látogatóba. Ez az ember volt az, akivel végnélküli szócsatákat vívott Teleki Sándor!

A városkapitány, aki egyébként csodálója volt Telekinek, vele együtt, rendkívül élvezte ezeket az összecsapásokat. Akkor - poharazgatás közben - éppen azt vonta kétségbe, hogy a gróf valóban demokrata-e? Erre aztán Teleki mindjárt tüzet is fogott:

- Most aztán kard ki kard,d barátom!... Mit is mond maga, városkapitányok gyöngye? Hogy én ne lennék demokrata? Hát még nem látta soha, amint úgy sétálok vasárnaponkint körül a piacot, hogy karom Huszolszki mészáros uram vállát öleli?!

Füléig szaladt erre a városkapitány szája:

- Már hogyne láttam volna? Csakhogy ez nekem nem bizonyíték!

- Nem bizonyíték?

- Nem hát!

- Mi kellene még?

- Megmondom én, gróf uram! Amely vasárnap azt fogom látni, hogy nem az ön karja nyugszik Huszolszki uram vállán, hanem az ő ökörmázsáláshoz szokott plebejus karja van az ön nyaka köré kanyarintva - nos, akkor azon a vasárnapon el fogom hinni, hogy a római szentbirodalmi gróf Teleki Sándor valóban izig-vérig demokrata... De addig nekem mondhat, tehet, amit csak akar!

Ezen aztán olyan jól kacagott a család, meg a két „bajvívó” is, hogy még a könnyeik is kicsordultak.

A szó legnemesebb értelmében vett demokrata és arisztokrata volt ő egyszemélyben, ahogyan az volt a mészáros családban született Petőfi Sándor is! Az akkori feudális világnézettel szemben ugyanazt az elvet vallották mindketten.

Szoros kapcsolat fűzte Teleki Sándort a nyolcvanas években fellendülőben levő magyar irodalomhoz. A híres Kammon-kávéház törzsasztalánál gyakran ült együtt *Mikszáth Kálmán*nal, *Vajda Jánossal*, *Csiky Gergellyel*, *Márkus Miklóssal* !?!, *Kürthy Miklóssal* !?!, *Szemere Attilával* és másokkal. Hiszen ő is tagja volt a *Petőfi-* és a *Kisfaludy Társaságnak*.

A családjáról már csak annyit, hogy három fia volt. Sándor író, képviselő, majd belső titkos tanácsos lett. Édesapja Sándor fiamnak nevezte, mert „drága druszájának” is ez volt a neve. László volt a „László gróf” és János, aki az első világháború kitöréséig Koltón gazdálkodott „a gazda”. Sándor fiának *Kende Juliska* volt a felesége, a *Szikra* néven ismert író.

Viszontagságos élete során sok ilyen és olyan hírességgel találkozott vagy kötött barátságot. Ezek közül csupán a leghíresebbeket említem (Petőfit nem, mert őt Teleki szívében kiváltságos hely illette meg): Bem, *Kossuth*, *Czecz János*¹⁶, *Türr István*¹⁷, Jókai Mór, Liszt Ferenc, III. Napoleon, Lesseps Ferdinánd, Victor Hugo, a két *Dumas*, Garibaldi, s ki tudja, meddig sorolhatnám még őket?

Öreg korára a csaták rettenthetetlen hőse hófehér, hosszú szakállú aggastyánné szelidült, s így maradt meg azok emlékezetében, akik még személyesen ismerték Őt, Petőfink drága druszáját. *Révai Nagy Lexikona* szerint Nagybányán, *Gracza György* szerint Koltón halt meg 1892. május 19-én... (Talán illene tisztázni végre halála helyét!...)

Az erdélyi hadjárat, Solferino¹⁸ és sok-sok más csata hősének legendás alakját, ragyogó emléket ma a feledés pora és hamuja takarja... Úgy éreztem, le kell ezt takaritanom róla, mert ő legalább ennyit biztosan megérdemel ebben a mai világban is, amikor az emberek többségét inkább érdekli a saját háza, mint a saját népe, saját hazája!...

Jegyzetek

1. PAP ENDRE költő és publicista. Zsarolyánban született (Szatmár megye) 1817-ben és Pesten halt meg 1851-ben. Összegyűjtött műveit Csengery Antal és Kemény Zsigmond adták ki 1852-ben, Pap Endre hátrahagyott munkái címen.
2. HARAY KÁROLY színész és író. Az RNL VIKTOR keresztnévén említi. 1818-ban született és Kolozsvárott halt meg 1882. júl. 23-án. A szabadságharcban vitéz katona, gróf Teleki Sándor hadsegéde. A szabadságharc leverése után sokáig bújdosott. Szökött színész és katona című színművét sikerrel adta elő a Budapesti Nemzeti Színház.
3. KRÚDY GYULA: Írói arcképek, 98. o. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1957.
4. TÁNCSICS MIHÁLY író. Született Ácsteszerén 1799. ápr. 21-én és meghalt Budapesten 1884-ben.
5. KARLISTA - A karlisták Don Carlos spanyol trónkövetelő hívei voltak, akik felkeléseket támasztottak Spanyolországban jelöltjük érdekében. Don Carlos IV. Károly király második fia, VII. Ferdinánd öccse volt.
6. LESSEPS FERDINAND (1805-1894) francia diplomata, mérnök. Szaid pasa egyiptomi alkirály kérésére építette meg a Szezi-csatornát. Később belekeveredett a Panamaperbe, ezért ötévi fogságra ítélték. Ez alól azonban - beszámíthatatlansága miatt - felmentették.
7. KÖVÁR vára (Szatmár megyében) 1390. körül épült. A XVI. század végén Kövárvidék név alatt, önálló közigazgatási terület lett. II. Rákóczi Ferenc idején gróf Teleki Mihály volt a főkapitánya, ki a német parancsnokot vasra verette.
8. IN EFFIGIE (lat.) - annyi mint képletesen felakasztani. Régebben szerepelt a büntető ítéletek végrehajtásában, hogy a kézre nem keríthetett elítélt képét nyilvánosan felakasztották, elégették vagy le is fejezték. A szabadságharc leverése után az osztrák katonai bíróság ítélete alapján gróf Andrassy Gyulát is felakasztották „in effigie”.
9. III. NAPOLEON (1808-1873) 1851-ben megbuktatta a köztársaságot. 1852. dec. 2-án francia császárra proklamáltatta magát. 1870. szept. 4-én kitört a forradalom és megbuktatta őt. Kossuth 1859. V. 5-én tárgyalta vele.

10. KRÍMI HÁBORÚ (1853-56) Török-, Angol- és Franciaország háborúja az oroszok ellen. Az 1856-ban ért véget a párizsi békekötéssel.
11. VICTOR HUGO nagy francia költő és regényíró. Született 1802. febr. 26-án Besançonban és meghalt Párizsban 1885. május 22-én.
12. GARIBALDI, GIUSEPPE olasz szabadsághős. Nizzában született 1807. júl. 4-én és Coprara szigetén halt meg 1882. június 2-án. Seregében harcolt gróf Teleki Sándor.
13. CSIKY GERGELY drámaíró és műfordító. Pankotán született (Arad megye) 1842. dec. 8-án és Budapesten halt meg 1891. nov. 19-én.
14. ZUÁV, ZUÁVOK - eredetileg Algéria lakói, akik jeles zsoldosokként váltak ismeretesekké. Algéria meghódítása után a franciák csapatokat szerveztek belőlük, de francia tisztek és altisztek vezetése alatt. Később a bennszülöttek egészen kimaradtak ezekből az ezredek közül, s helyüket francia önkéntesekkel pótolták. Különösen kitettek magukért a krími háborúban, Itáliában és Mexikóban.
15. KOLTÓ (régebben KOLTÓKATALIN) kisközség Szatmár megyében, 1910-ben 969 magyar lakossal. Itt volt családi birtoka és kastélya gróf Teleki Sándornak.
16. CZECH JÁNOS tábornok, Kossuth hős katonája. Született 1822-ben Gidófalván. A világosi fegyverletétel után 1850. tavaszáig Magyarországon rejtőzködött, aztán sikerült külföldre menekülnie. Spanyolországban az Argentin köztársaság volt elnökének hugát vette feleségül, majd Buenos Airesben élt. Révai Nagy Lexikonában nem is szerepel!
17. TÜRRI ISTVÁN olasz tábornok 1825-ben született Baján. Ő volt a magyar garibaldiisták egyik szervezője, Garibaldi vezérkari főnöke. Egy időre Nápoly kormányzója lett.
18. SOLFERINO - falu Mantova olasz tartományban, a Garda-tó közelében. III. Napoleon itt, az egyesült francia-szárd hadakkal, véres győzelmet aratott az osztrákokon 1859. június 24-én, melynek következménye Lombardia elvesztése lett.

palócföld